كېرىيە تارىخ ماتېرىياللىرى

(1)

(ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدۇ)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى كېرىيە
ناھىيىلىك كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى
ئىشخانىسى تۈزدى

2000·11

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى كېرىيە ناھىيىلىك كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى

تەھرىر ھەيئەت مۇدىرى: جاۋ شىجەن
مۇئاۋىن تەھرىر ھەيئەت مۇدىرى: رېھىم نىياز

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى:
ئابدۇقادىر تۇرسۇن
ئابدۇرىشات مۇساجان
مەتىمىن مەتسىدىق
سىپىرەمخان قاسىم
تاڭ دىگاۋ
ئابدۇكېرىم قاسىم
خو شىنسەن
مەتىمىن ئوسمان

باش مۇھەررىر: مەتروزى ئەخمەت
مەسئۇل مۇھەررىر: مەتتۇرسۇن ئۇبۇلقاسىم
مۇھەررىرلەر: مەمەت ئەيسا قۇربان، مەتتۇرسۇن سۇلايمان.

1958 - يىلى 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى رەئىس ماۋزېدۇڭ مەملىكەتلىك ئەمگەك نەمۇنىچىسى قۇربان تۇلۇمنى قوبۇل قىلدى.

بۇنى خاتىرىلەش ئۈچۈن سۈرەتتىكى ھەيكەل 1996 - يىلى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ غەربىي كىرىش ئېغىزىغا قاتۇرۇلۇپ، ياش - ئۆسمۈرلەرگە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى بېرىش بازىسى قىلىندى.

1958年6月28日毛泽东主席亲切接见了全国劳动模范库尔班。吐鲁木。作为纪念并青少年进行爱国主义教育，1996年在于田县的西进口定了这一雕塑像。

www.uyghurkitap.com

كېرىيە ناھىيىسىنىڭ سابىق ھاكىمى، خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ئابدۇراخمان قۇرباننىڭ بېغىشلىمىسى

原于田县县长,现和田地委副书记阿布都热赫曼.库尔班的祝词

ئانا يۇرتۇم قەدىمى كېرىيە ئۆزىگە
خاس تارىخى شان-شەرىپى مۇئەننىۋى
مەدەنىيەت خەزىنىسىدە جۇلالىنىپ تۇرىدۇ.
خەلقىمىزنىڭ ئالدىنقىلارنىڭ روھىغا ئىبادەت قار.
ساداقەت قىلىپ. تېخىمۇ پارلاق كەلگۈسىنى يارىتىش
ئۈچۈن تىرىشقان، يۇرتۇمنىڭ تېخىمۇ گۈللىنىپ
ياشنىشىغا تىلەكداشمەن.
"كېرىيە تارىخى ماتېرىياللىرى توپلىمى" نىڭ نەشر
قىلىنغانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن.

ئابدۇراخمان قۇربان

۲۰۰۰-يىل ۱۰-ئۆكتەبىر. خوتەن.

我的古老的于田有自己的光荣历史.在
中华文化宝库中闪耀着光芒.人民沿着前辈
的足迹为了创造更加辉煌的未来努力忠心祝
故乡更加繁荣壮大.
热烈祝贺《于田文史资料》出版.

阿布都热赫曼·库尔班
二〇〇〇年十月 和田

原于田县委书记，现和田地委常委，和田市委书记 李斌

كېرىيە ناھىيىلىك پارتكومنىڭ سابىق شۇجىسى، خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ دائىمىي ھەيئىتى، خوتەن شەھەرلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى لى بىڭنىڭ بېغىشلىمىسى

以史为鉴
振兴于田

李斌

一九九八年十二月廿五日

تارىخنى ئۆرنەك قىلىپ، كېرىيىنى گۈللەندۈرەيلى.

لى بىڭ

1998 - يىل 15 - دېكابىر

ئۇيغۇر كىتاب تورپېكىتى
www.uyghurkitap.com

于田县委书记张秀成的祝词

كېرىيە ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى جاڭ شيۇچېڭنىڭ بېغىشلىمىسى

挖掘民族文化
弘扬丝路文明
借鉴历史经验
再铸于田辉煌

张秀成
2000年十月十八日

مىللىي مەدەنىيەتنى
قېزىپ چىقىرىپ، يىپەك
يولى مەدەنىيىتىنى جارى
قىلدۇرايلى. تارىخىي تەج-
رىبىلەرنى ئۆرنەك قىلىپ،
كېرىيەنىڭ پارلاق كېلەچە-
كىنى يارىتايلى.

جاڭ شيۇچېڭ

2000 - يىل 18 - ئۆكتەبىر

كېرىيە ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى
مۇھەممەتجان غوپۇرنىڭ بېغىشلىمىسى

于田县人大常委会主任穆汉麦提江．乌甫尔的祝词

كېرىيە – ئەجدادلىرىمىزنىڭ مول مەدەنىيەت
مىراسلىرى توپلانغان قەدىمىي يۇرتلارنىڭ
بىرى، شۇڭا كېرىيە تارىخى ماتېرىياللىرىنى داۋاملىق
ياخشى چىقىرىپ، ئۇنى ھەر ساھە ئىشلار ئۈچۈن
ئاكتىپ خىزمەت قىلدۇرۇپ، كېرىيەنى يەنىمۇ
زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈرۈش يولىدا
ئورتاق تىرىشايلى!

مۇھەممەتجان غوپۇر

于田是具有祖先丰富文化遗产的古老地区之一，因此，不断收集出版文史资料，使之为各项事业积极工作，为于田取得了更大的发展而共同努力．

穆汉麦提，乌甫尔

كېرىيە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى ئابدۇللا قۇرباننىڭ بېغىشلىمىسى

于田县县长阿布都拉．库尔班的祝词

تارىخى ماتېرىياللارنى توپلاش، نەشر
قىلىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، ئۆتكەنكىنى
بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇپ، ناھىيىمىزنىڭ
ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرەيلى!

ئابدۇللا قۇربان

25 . 12 . 1998

认真做好文史资料的收集出版工作，使过去为今天工作，而更加推动我县的两个文明建设．

阿布都拉．库尔班

سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى ئەيسا توختىنىڭ
بېغىشلىمىسى

政协于田县委员会主席艾萨．托合提的祝词

كېرىيە تارىخى ماتېرىياللىرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ،
كېرىيىنىڭ ئۆتمۈشىنى بىلىش ئارقىلىق بۈگۈنىنى چۈشىنىپ، ئۇنى تېخىمۇ
قەدىرلەيلى، پارلاق ئەتىسىگە يول ئاچايلى.

ئەيسا توختى

[illegible]-يىل ئاپرېل

深入研究于田文史资料，通过于田的过去和今天并珍惜它，为开拓光辉的明天而努力。

艾萨．托合提

سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ سابىق رەئىسى
يۈسۈپ سالەينىڭ بېغىشلىمىسى

原政协于田委员会主席玉素甫．萨来的祝词

تارىخى ماتېرىياللارنى توپلاپ نەشىر قىلىش ۋە ئۇنى
تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى ئەستايىدىل ياخشى ئىشلەپ
كېرىيەنى ئېچىش گۈللەندۈرۈشكە ئۈچۈن ئاكتىپ
خىزمەت قىلدۇرايلى

يۈسۈپ سالەي

1988. 12. 25

认真搞好文史资料的收集，出版和研究工作为开发和繁荣于田而发挥积极的作用．

玉素甫．萨来

كىرىش سۆز

ئۇزۇن مۇددەتلىك جاپالىق ئىزدىنىش ئارقىلىق «كېرىيە تارىخي ماتېرىياللىرى» نىڭ بىرىنچى توپلىمى ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەر جەھەتتىن قوللاپ مەدەت بېرىشى، مەرىپەتپەرۋەر ئاقىللارنىڭ تەشەببۇسكارلىق بىلەن كۈچ چىقىرىشى نەتىجىسىدە، يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، ناھىيىمىزنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت سېپىدىكى تارىخي يىللاردىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن بىر بوشلۇقنى تولدۇردى. بۇ، ناھىيىمىزدىكى 200 مىڭدىن ئارتۇق ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلقىنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش داۋامىدا قولغا كەلتۈرگەن يەنە بىر زور ئۇتۇقى، شۇنداقلا مەدەنىي ۋە مەنىۋى ھاياتىدىكى خۇشاللىنارلىق زور ئىش. ئۇ ناھىيىمىزنىڭ بۇندىن كېيىنكى ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ئىلگىرى سۈرۈشتە، ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك رول ئوينىغۇسى.

ۋاقىتنىڭ نۇر تېزلىكىدە ئۆتۈشى بۇگۈننى ئەتىنىڭ تارىخى سۈپىتىدە قالدۇرۇپ كېتىۋېرىدۇ. يىللار بىر - بىرىنى قوغلىشىپ، ئىزلىرىمىزنى كۆمۈشكە ئالدىرايدۇ. . . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ قەدىردان جۇزۇڭلى ئۆز ۋاقتىدا مەملىكىتىمىز مەدەنىيەت خىزمىتىنىڭ، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولغان تارىخي ماتېرىياللارنى سىياسىي كېڭەش ئورگانلىرىنىڭ توپلاپ يېزىشنى مۇھىم ۋەزىپە قاتارىدا تەشەببۇس قىلغانىدى، شۇنىڭدىن بۇيان مەملىكىتىمىزدىكى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ھەر دەرىجىلىك سىياسىي كېڭەشلەر ئاللىقاچان كۆمۈلۈپ كەتكەن ھەم كۆمۈلۈپ قېلىش ئالدىدا تۇرغان زور تۈركۈمدىكى تارىخىي ماتېرىياللارنى تېزدىن قۇتقۇزۇپ نەشر قىلىپ، ئۇنى ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلدۇردى. لېكىن «كېرىيە تارىخى ماتېرىياللىرى» نىڭ نەشر قىلىنىشى تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ناھايىتى كېيىن قالغان بولسىمۇ، مەخسۇس تارىخىي ماتېرىياللار كومىتېتى قۇرۇلۇپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە جىددىي تۇتۇش قىلىپ، ئىز قوغلاپ، جاپالىق تەكشۈرۈش، تەكرار ئىزدىنىش ئارقىلىق، تارىخىي ماتېرىياللارنى قېزىش، توپلاش خىزمىتىدە تۈنجى قەدەمنى مۇۋەپپەقىيەتلىك باستۇق. بۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئالدى بىلەن تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش خىزمىتىگە تۈنجى قېتىم تۇتۇش قىلىپ، ئاساس سالغان سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 7 ـ 8 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى يولداش ئىسمايىل تۇردى، سەئىدى ئىبراھىم، مەرھۇم ئابدۇللا تۇرسۇن، يولداش ئابدۇقادىر تۇرسۇن، سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 9 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى مەتروزى باۋۇدۇن، سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 10 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى يۈسۈپ سەلەي قاتارلىقلارغا ھەم ھەر جەھەتتىن قوللاپ، كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان رەھبەرلەرگە، شۇنداقلا ھەر خىل تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىپ كېلىۋاتقان قەلەم ئىگىلىرىگە چىن قەلبىمىزدىن تەشەككۈر ئېيتىمىز.

ھەممىگە مەلۇمكى، كېرىيە قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي غول لىنىيىسىگە جايلاشقان، تارىخى ئۇزۇن يۇرتلارنىڭ بىرى بولۇپ، تارىختا ئاجايىپ زور ۋەقە ـ ھادىسىلەر ھەم ئۆزگىرىشلەر بولۇپ ئۆتكەن.

ئازادلىقتىن كېيىن كىشىنى ھېخىمۇ ھەيران قالدۇرىدىغان

تارىخىي تەرەققىيات ئۆزگىرىشلەر مەيدانىغا كەلدى. . . ناھايىتى ئەپسۇسلىنارلىق بولغىنى شۇكى، يۇرتىمىزنىڭ ئاشۇ ئۆزۈن، مول تارىخىنىڭ ئازادلىق ھارپىسىدىكى ھەم ئازادلىقتىن كېيىنكى تارىخىنىڭ بىر قىسمىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان تارىخلىرى يېزىق ئارقىلىق قالدۇرۇلمىغان ياكى قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، يەنە تۈرلۈك ۋەقە - ھادىسىلەر تۈپەيلىدىن بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

يۇرتىمىزنىڭ بىز تونۇلماقچى بولغان ئاشۇ تارىخىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ھەربىي ئىشلارنى، قائىدە - قانۇن، نىزاملارنى، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەنئەت، ساقلىقنى ساقلاش، يېزا ئىگىلىك، سودا - سانائەت قاتارلىقلارنىڭ ھەرقايسى تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن باشقا، تارىخىي شەخسلەرنى، يېزا، كەنت ھەم يۇرتلارنىڭ پەيدا بولۇش، ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى، سۇ، تۇپراق، تەبىئەت ھادىسىلىرى، خەلق تۇرمۇشى، مىللەتلەر ئەھۋالى، مىللىي، دىنىي ئىشلار، مەشھۇر كىشىلەر توغرىسىدىكى ئەسلىمىلەر، ھەر خىل ئاسار ئەتىقىلەر قاتارلىق نۇرغۇن ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كىرىيە تارىخى ماتېرىياللىرى، يۇرتىمىزنىڭ ئەنە شۇ قەدىمكى تارىخىدىن باشلاپ ھازىرغىچە بولغان بىر پۈتۈن تارىخىنى دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر بويىچە تارىخنىڭ چىنلىقىغا ھۆرمەت قىلىپ، كۆمۈلۈپ قېلىش ئالدىدا تۇرغانلىرىنى ئاۋۋال جىددىي قۇتقۇزۇش، ئاللىقاچان كۆمۈلۈپ قالغانلىرىنى ئىز قوغلاپ تەكشۈرۈپ، كۆرگەن - ئاڭلىغان، ھايات شاھىدلاردىن ئەستايىدىللىق بىلەن سوراپ ئىگىلەپ، قۇتقۇزۇش ئاساسىدا، ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ۋە

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

* كىرىش سۆز *

كېيىنكى تارىخي ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى توپلاپ نەشر قىلىش ئارقىلىق يۇرتىمىزنىڭ بىر پۈتۈن تارىخىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تۇرغۇزۇپ چىقىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنى، بولۇپمۇ بىر ئەۋلاد ياش - ئۆسمۈرلەرنى ئەمەلىي، جانلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىق تەربىيىسى ماتېرىيالىغا ئىگە قىلىپ، كوممۇنىستىك غايە ۋە ئىستىلنى داۋاملىق يېتىلدۈرۈپ، ئاڭلىق ئاساستا «كېرىيەنى ئېچىش، گۈللەندۈرۈش» ئۈچۈن جاپالىق ئىزدىنىپ، ئۆزلۈكسىز تۆھپە يارىتىدىغان قەيسەر ئىرادىسىنى يېتىلدۈرۈشنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان، قەرەلسىز ھالدا ئۆزۈلمەي نەشر قىلىنىدىغان تارىخي ماتېرىياللار توپلىمىدۇر.

«كېرىيە تارىخى ماتېرىياللىرى» دىيارىمىزدا ئەمدىلا كۆكلەشكە باشلىغان بىر يۇمران مېۋىلىك كۆچەت، ئۇنىڭ بۇندىن كېيىن ئۈزۈلمەي نەشر قىلىنىپ، بارغانسېرى باراقسان ئۆسۈپ، خۇش پۇراقلىق چېچەكلەپ، ناھىيىمىزنىڭ ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا كېرەكلىك بولغان مول مېۋىلەرنى بېرىشى ئۈچۈن، ناھىيىمىزدىكى، جۈملىدىن باشقا جايلاردىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ، قەلەم ئىگىلىرىنىڭ، شۇنداقلا ھەر مىللەت، ھەر ساھە كىشىلىرىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈپ ئاسرىشى، دائىم يېتەكچىلىك قىلىشى، ناھىيىمىزنىڭ تارىخىغا ئالاقىدار بولغان ماقالە - ئەسەرلەرنى داۋاملىق يېزىپ ئەۋەتىپ، يېقىندىن ياردەمدە بولۇشىغا تىلەكداشمىز.

شۇنىمۇ قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىككى، كېرىيە تارىخى قېرىنداش ناھىيە، ۋىلايەتلەرنىڭ تارىخىغا چوڭ جەھەتتىن ئوخشىسىمۇ، قىسمەن جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن. . . مۇشۇنىڭغا ئوخشاش خىلمۇ خىل ئىنچىكە مەسىلىلەرگە قارىتا، تارىخي ماتېرىياللار كومىتېتىمىز ھەمدە ماقالە ئاپتورلىرى ھەم تەھرىر ھەيئەتلىرىمىز مەسئۇلىيەتچانلىق

بىلەن ماتېرىيال توپلاش، رەتلەش، تەھرىرلەش خىزمەتلىرىگە قاتنىشىپ، ماقالىلەرنىڭ تارىخىي چىنلىقىغا كاپالەتلىك قىلىشقا تىرىشتى. شۇنداقتىمۇ ئاينىڭ يۈزىدىمۇ داغ بولغىنىدەك، بەزىبىر سەۋەنلىكلەردىن خالىي بولالمىغان بولۇشىمىز مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن كىتابخانلارنىڭ، تارىخ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئۇستازلارنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىپ، بۇندىن كېيىنكى «كىرىيه تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ياخشى چىقىشى ئۈچۈن يېقىندىن ياردەم بېرىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز.

سىياسىي كېڭەش كىرىيه ناھىيىلىك كومىتېتى
تارىخىي ماتېرىياللار ئىشخانىسى

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

مۇندەرىجە

كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن قىسقىچە بايان..............
.... مەتسېلىم مەتقاسىم (1)

ئىزدىنىش

كېرىيەنىڭ تارىخى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش ....
.... مەتكېرىم ئىسمايىل (13)

كېرىيە تارىخى خاتىرىلىرىدىن قىسقا قۇرلۇق چاتما بايانلار............
.... بارات ئىمىن (21)

مۇنداق ئىشلارمۇ بولغان

كېرىيە خەلقىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى زۇلۇمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ھەققىدە ئەسلىمە ....
.... ئىمىن رەئىس ھاجىم | ئىمىن روزى (35)

كېرىيەدە ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەر

ئىسمايىلخان توغرىسىدا ئەسلىمە .... ئابدۇكېرىم قاسىم (71)
شائىر زەھۇرى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا .... (87)
شىرىپ بوجاڭ پاجىئەسى توغرىسىدا .... (92)
قۇربان تۇلۇم توغرىسىدا ئەسلىمە .... ئابلىز مەمتىلى (104)

ئۆچمەس ئابىدىلەر

كېرىيەدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى..........
.... مەتكېرىم ئىسمايىل (112)

قارا قۇرۇم تەبىئىي سۇ ئامبىرى ـ ئىبراھىمكۆل..........
.... ئابدۇقادىر تۇرسۇن (121)

مائارىپىمىز ۋە مەدەنىيىتىمىز

كېرىيەنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرى ۋە ئۇيغۇر
ئۇيۇشمىسىنىڭ پائالىيەتلىرى ھەققىدە ئەسلىمە .... ئابدۇقادىر تۇرسۇن (129)

سودا ۋە تىجارەت

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى سودا ـ تىجارەت ئەھۋالى توغرىسىدا ئەسلىمە ...
.... تۇرسۇن قادىر ھاجى (140)

ئىختىسادلار ئائىلىسى

كېرىيە ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانى ھەققىدە
ئەسلىمە .... مەتروزى ئەخمەت (146)

يىلنامىلەر

كېرىيە تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى ....
.... مەتكېرىم ئىسمايىل (172)

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن قىسقىچە بايان

مەتسېلىم مەتقاسىم

كېرىيە ناھىيىسى كۇئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بىر پارچە بوستانلىق بولۇپ، قەدىمدە بۇ جاي يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن ياۋروپانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان مۇھىم تۈگۈن ئىدى. رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ 1950 - يىلى لىيۇ يازى ئەپەندىگە يازغان مۇشائىرەسىدە «بارچە مىللەت چالدى ساز، يۇيتيەنمۇ بار بۇ نەغمىدە» دېگەن يالقۇنلۇق مىسرانى يېزىپ، كېرىيەنىڭ «يۇيتيەن» دېگەن قەدىمىي نامىنى پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر نامىدا ئىشلەتكەن. رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان مەملىكەتلىك 4 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، مەشھۇر ئەمگەك نەمۇنىچىسى قۇربان تۇلۇم مۇشۇ ناھىيىنىڭ توغرىغاز يېزىسىدىن...

كېرىيە ناھىيىسى - شەرقتە بىپايان ساي ۋە قۇملۇق ئارقىلىق نىيە ناھىيىسى بىلەن، جەنۇبتا كۆككە باش قويۇپ ياتقان كۇئېنلۇن تېغى ئارقىلىق شىزاڭ بىلەن، غەربتە - بوك - باراقسان جاڭگاللىق ئارقىلىق چىرىيە ناھىيىسى بىلەن، شىمالدا تەكلىماكان قۇملۇقى ئارقىلىق ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ شايار ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 81°.30′ — 82°.51′،

شىمالىي پاراللېل 35°.14′ — 39°.29′ قا جايلاشقان. ئۈرۈمچى شەھىرىگە تۈز سىزىق ئارىلىقى 927 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 41 مىڭ 576 كۋادرات كىلومېتىر، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 400 كۋادرات كىلومېتىر قاراخان مەيداننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، 365 مىڭ 891 مو بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 24.5 پىرسەنتىنى؛ چۆللۈك، قۇملۇق، دۆڭلۈك كۆلىمى 29 مىڭ 224 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ 70.3 پىرسەنتىنى، سۇ كۆلىمى 378 كۋدرات كىلومېتىر بولۇپ، 0.9 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئوتلاق كۆلىمى 1373 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 3.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ناھىيىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 471.7 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە بولغان كەڭلىكى 124.6 كىلومېتىر؛ ناھىيە تەۋەسىدە 15 يېزا - بازار، بىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قوي خوجىلىق ئورنى، يېزا ئىگىلىك سورتلۇق ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش مەيدانى ۋە قاراخان ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى بار. ناھىيە بويىچە 172 مەھەللە كومىتېت، 746 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى، 42 مىڭ 126 ئائىلە، 193 مىڭ 163 نوپۇس بار. ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە دېھقان - چارۋىچىلار 174 مىڭ 712 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 90.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.①

كېرىيە خەلقى مېھماندوست، چاي خۇمار، ئوۋچىلىققا ھېرىسمەن خەلق. ئەرلىرى بېشىغا شاپاق بۆك، قارا كۆرپىدىن تىكىلگەن چوڭ قاسقانلىق تەلپەك، ئۈستىگە تونچى چاپان، تونچى يەكتەك كىيىدۇ. بېلىگە پىچاق ئېسىلغان بەلۋاغ باغلايدۇ.

① بۇ سانلىق مەلۇماتلار 1997 - يىلىدىكى ستاتىستىكا ماتېرىيالىدىن ئېلىندى.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئاياللىرى تال - تال ئۆزۈن چاچ قويىدۇ. بېشىغا ئاق ياغلىق، ئۈستىگە كۆچا ئەلتېرە قويىنىڭ نېپىز كۆرپىسىدىن تىكىلگەن كىچىك تەلپەك، ئۈچىسىغا ياقىلىق پەرىجە، ياقىلىق كۆڭلەك كىيىدۇ... ئومۇمەن، ياش قۇرامى دەۋرىگە ئاساسەن ھەر خىل نۇسخىلاردا كىيىنىدۇ.

قىسقىسى، كېرىيە ناھىيىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تىپىك ئەنئەنىۋى كىيىم - كېچەك پاسونى، تۇرمۇش ئادىتى ھازىرغا كەلگىچە بىر قەدەر تولۇق ساقلىنىپ كەلمەكتە.

كېرىيەنىڭ تاغلىرىدىن ئالتۇن، كۆمۈر، تۆمۈر، مىس، ھاك تېشى، خروستال، تاشپاختا، گۈڭگۈرت، چىرىمتال قاتارلىق كان بايلىقلىرى چىققاندىن سىرت، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە مەشھۇر بولغان ئاق، يېشىل، قىزىل ۋە قارا رەڭدىكى قىممەت باھالىق قاشتېشى، ھېقىق، بىرىلياتلار چىقىدۇ. ناھىيە مەركىزىدىن 300 نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتا، يەنى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا دەريا بويى يېزىسى بار①. تەبىئىي شارائىت چەكلىمىسىدىن ئۇ يەردىكى خەلقلەر تارىختىن بۇيان تېرىقچىلىق قىلىپ باقمىغان. ئۇلار پەقەت چارۋا بېقىپ ئۈستۈرۈپ، ئۇنى ناھىيە بازىرىغا ئەكېلىپ، ئاشلىق، كۆكتات ۋە باشقا تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇپ تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن ھازىر بۇ يېزىنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەۋاتىدۇ.

كىتابىمىزنىڭ كىرىش سۆز ۋە باشقا سەھىپىلىرىدىكى تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئالغىنىمىزدەك، كېرىيە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى باشقا قېرىنداش ناھىيىلەرگە ئوخشاش تارىخى

① «مەزكۇر يېزا 80 - يىللاردا ئاخبارات ۋاستىلىرى تەرىپىدىن سىرلىق ماكان قىلىپ تونۇشتۇرۇلغان. بۇنىڭغا بىر نەپەر مۇخبىرنىڭ ئالدىراڭغۇلۇقى سەۋەب بولغان.

ئۇزۇن، ئۆرپ - ئادەت ۋە يەرلىك خۇسۇسىيەتلەردە ئۇيغۇرلارغا خاس ئالاھىدىلىكنى ساقلاپ كېلىۋاتقان قەدىمىي يۇرتلارنىڭ بىرى. كىرىيەدە قۇرۇلغان ئۇزۇنتات، تۇخارا شەھەر بەگلىكلىرى 220 - 280 - يىللاردا خوتەندە قۇرۇلغان ئۇدۇن خانلىقىغا قوشۇلۇپ كەتكەن ۋە 1006 - يىلىغا قەدەر ئۇدۇن خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. بۇ جەرياندا ئۇدۇن خانلىقى ئېلىمىزدە قۇرۇلغان غەربىي خەن، شەرقىي خەن، شىمالىي ۋېي ۋە تاڭ سۇلالىسى قاتارلىق سۇلالىلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان ھەمدە بەزى مەزگىللەردە ھۇنلار، جۇرجانلار، ئېفتالىتلار، تۈركلەر، تۈبۈتلەر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان بولسىمۇ، لېكىن ھامان ئۆزىنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىقى ۋە مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ، ۋەتىنىمىزنىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا، خوتەن رايونى بىلەن ئىچكى رايونلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالاقىسىنى كۈچەيتىشتە مۇھىم رول ئويناپ، ئالاھىدە تۆھپە قوشقان. . .

بوران - چاپقۇنلۇق يىللار بىر - بىرى بىلەن قوغلىشىپ، 1884 - يىلىغا كەلگەندە، قەدىمىي يۇرت كىرىيە ناھىيە بولۇپ تەسىس قىلىنغان. ئۆز ۋاقتىدىكى فېئودال ھاكىمىيەتنىڭ، ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىبلىس چاڭگىلىدا، خەلقنىڭ پەريادى چەككە يېتىپ، ئاشۇ كۆرەشچان يىللاردا شىنجاڭدا زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان ئىنقىلابىي كۆرەشلەرنىڭ كۈچلۈك تەسىرى تەكلىماكان گىرۋىكىدىكى خىلۋەت ماكان كىرىيەنىمۇ ئويغاتقان. . . پەقەت جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادلىقىنى ئۆزىنىڭ مەڭگۈلۈك دەستۇرى قىلىپ، سانسىزلىغان باھادىرلارنىڭ ئىسسىق قانلىرى بەدىلىگە قولغا كەلگەن ھاكىمىيەتنىڭ بەش يۇلتۇزلۇق قىزىل بايرىقىنى پۈتۈن جۇڭخۇا ئېلىدە جەۋلان قىلدۇرغاندا، بۈيۈك

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تەگرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىمۇ ئازادلىق تېگى ئاتتى.

1949 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئازادلىق ئارمىيە 15 ـ تۈەنى خوتەنگە يېتىپ كېلىپ، 1950 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى كەلگەندە، كېرىيەدىكى گومىنداڭنىڭ كونا ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى بىكار قىلىپ، خەلق ھاكىمىيىتىنى خەلقنىڭ قولىغا ئېلىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى، جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى قاتارلىق باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى قۇرۇلدى. مانا ئاشۇ خاسىيەتلىك كۈنلەردە، كېرىيە خەلقىمۇ باشقا قېرىنداش ناھىيە، ۋىلايەتلەردىكى خەلقلەرگە ئوخشاش ئازاد زاماننىڭ چەكسىز شادلىقىغا ئېرىشتى. جۈملىدىن كېرىيەدىكى ھەر مىللەت خەلقى جاھالەتلىك زامانلاردا تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىگە خاتىمە بېرىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ يېڭى ھەم شانلىق تارىخىنى يارىتىش يولىدا، سوتسىيالىزم يولىغا يۈرۈش قىلىپ، شانلىق نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. بۇ يەردە مەشھۇر ئەمگەك نەمۇنىچىسى قۇربان تۇلۇمنىڭ كېرىيە خەلقىنىڭ تەشەككۈرىنى ئېلىپ رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىلەن دىدارلىشىش ئۈچۈن، 1950 ـ يىللاردىلا پايتەخت بېيجىڭغا قاراپ سەپەر قىلىش كۆچلۈك ئارزۇسى تۇغۇلۇپ، بىر قانچە قېتىم يۈرۈش قىلغانلىقىنى تىلغا ئالماي بولمايدۇ. چاڭقىغان ئادەم زىلال سۇغا ئېرىشكەندە، قانداقمۇ قۇدۇق قازغۇچىنى ئۇنتۇپ قالسۇن! مەرھۇم قۇربان تۇلۇمنىڭ ئۆزى ئۆستۇرگەن مېۋە ـ چېۋىلەرنى ئېلىپ بىر قانچە قېتىم پىيادە يولغا چىققانلىقى... ئاخىر 1958 ـ ۋە 1959 ـ يىلى رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشىپ يەنە بىر قېتىم مۇرادىغا يەتكەنلىكى، بەئەينى پەختەكلى خەلقنىڭ رەئىس ماۋ زېدۇڭغا يازغان تەشەككۈر خېتىگە ئوخشاش،

ئەمگەكچان كېرىيە خەلقىنىڭ كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە بولغان چەكسىز مىننەتدارلىقىنىڭ جانلىق پاكىتى ئەمەسمۇ؟ قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە باتۇر، ساداقەتمەن كېرىيە خەلقىنىڭ ھالال تەر، ئەجرىدىن بارلىققا كەلگەن تارىخىي ئۆزگىرىشلەر ۋە سانسىزلىغان مۆجىزىلەر ھەرقانداق كىشىنى پەخىرلىك ھېسسىيات دەرياسىغا چۆمدۈرمەي قالمايدۇ.

كېرىيە ناھىيىسى ـ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان چوڭ يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى بولۇپ، كەنتلەردە ئاساسلىقى بۇغداي، قوناق، كېۋەز تېرىلىدۇ. يايلاقلىرىدا قوي، ئۆچكە، ئات، كالا بېقىلىدۇ. شال بىلەن ئۈزۈم بۇ ناھىيىنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇپ، ئۇ ئاپتونوم رايوننىڭ نوقتىلىق مەھسۇلات تۈرى لايىھىسىگە كىرگۈزۈلگەن. توپتوز كەتكەن نەچچە يۈزمىڭ مولۇق شالچىلىق ئېتىزلىرىغا باب كېلىدىغان دەريا ساھىلى ئىچىدىكى يايلاقنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان 35 مىڭ مولۇق بىرياپ بوستان شالچىلىق رايونى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا يېيىلىپ ياتسا، لەنگەر ئۈزۈمچىلىك بازىسى غەربىي جەنۇبتا بىر پارچە چوڭ يېشىل مەرۋايىتتەك كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇرىدۇ. ئويتوغراق يېزىسى ئۆزىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزغا داڭلىق كۆك شاپتۇلى بىلەنلا ئەمەس، ئاشلىق ۋە ئىقتىسادىي زىرائەت مەھسۇلاتىنىڭ ئۇدا يۇقىرى بولۇپ كەلگەنلىكى بىلەن ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ... 1949 ـ يىلى ناھىيىنىڭ ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 14 مىڭ 364.5 توننا، مو بېشى بىرلىك مەھسۇلاتى 69 كىلوگرام، چارۋا 152 مىڭ 232 تۇياق بولغان بولسا، ھازىر ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 111 مىڭ 911 تونىنغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 368 كىلوگرامغا، چارۋا 604 مىڭ 704 تۇياققا يەتكۈزۈلدى. يىراق تارىختا كېرىيەلىكلەرنىڭ ئەجدادى مىراس

www.uyghurkitap.com

قىلىپ قالدۇرغان گۈزەل سەنئەت، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ناخشا - مۇزىكا، مەشرەپ، دارۋازچىلىق قاتارلىق مىللىي مەدەنىيەت بايلىقلىرى كېرىيەنىڭ كۆجۈم مەھەللە - كەنتلىرىدە ئۆز ئالاھىدىلىكى ۋە شان - شۆھرىتىنى نامايان قىلىپ تۇرسا، «قارا دۆڭ خارابىسى»، «قىغاز كونا شەھەر خارابىسى» قاتارلىق 24 مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئورنى ئۆز كامالىنى تېپىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆچمەس مەدەنىيىتىنىڭ جانلىق شاھىدى بولۇپ تۇرماقتا. . . مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ يەنە بىر بايلىقى بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقلىرى مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ. ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ ساقلىنىپ كەلگەن ھەر خىل مەزمۇندىكى خەلق چۆچەكلىرى، خەلق قوشاقلىرى، خەلق ماقال - تەمسىللىرى، قىزىقچىلىق، لەتىپە ۋە چاقچاقلار بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئائىلىسىدە ئۆزگىچە خۇش پۇراق چېچىپ تۇرىدۇ. كېرىيە خەلقى، ئەنە شۇ قىممەتلىك بايلىقلارنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئۇلاپ داۋاملاشتۇرۇپ بەرگەن مەرھۇملاردىن مەملىكەتلىك مۇنەۋۋەر خەلق سەنئەتچىسى مەڭلەشخان، كېرەمئاخۇن نەغمىچى، ھەسەنئاخۇن تەمبۇر، يۈسۈپئاخۇن سۇناي، رەسسام ۋە شائىر مەتتوختى ئىسمائىل قاتارلىقلارنى چوڭقۇر سېغىنىش ئىچىدە ياد ئېتىدۇ ھەمدە ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدا شۆھرەت قازانغان لەپەرچى سۇلايمان روزى، ئۆمەر سەيدۇللا، راۋاپچى يۈسۈپ ھوشۇر، ئۇسسۇلچى مېھرىگۈل ئەمەت، ئەدەبىي ئىجادىيەت مۇنبىرىدە يېقىندىن چاقناۋاتقان ياسىن زىلال، مەتقاسىم ئابدۇراخمان، ئەنۋەر تاشتۆمۈر، مۇھەممەت تەشنائى، ئابدۇقادىر تۇرسۇن، مەتقاسىم مەتنىياز، مەتتۇرسۇن سۇلايمان، ئۆركەش ئىبراھىم، مەتتۇرسۇن ئەبەيدۇللا، مەممەتئېيسا قۇربان، ئابدۇرشات مۇساجان، مەتتۇرسۇن ئوبۇلقاسىم، مەتنىلىم

مەتقاسىم، مەتسەيدى مەتقاسىم، مەتكېرىم ئىسمايىل، قادىر تۇردى، ھەبىبە مەممەتئەيسا، گۈلباھار مۇسا، مەرىيەمگۈل مەتقۇربان قاتارلىق قەلەم ئىگىلىرى بىلەن پەخىرلىنىدۇ.

ناھىيە مەركىزىدىن مەھەللە كومىتېتلارغىچە مەدەنىيەت پونكىتلىرى قۇرۇلۇپ خەلقنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى. مەدەنىيەت تارقىتىش مەركىزى بولغان ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى، ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى 1992 ـ يىلى ۋە 1993 ـ يىللىرى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مەملىكەتلىك مۇكاپاتلارغا ئېرىشتى. ناھىيىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە ناھىيىمىزدىكى ساھىب قەلەم ئىگىلىرىنىڭ جاپالىق مېھنەتلىرى بىلەن «كېرىيە خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى»، «كېرىيە خەلق قوشاقلىرى»، «كېرىيە خەلق چۆچەكلىرى» قاتارلىق ئۈچ توپلام مۇۋەپپەقىيەتلىك نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. 1994 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى بىلەن كېرىيە ناھىيىلىك يازغۇچى، ئاخباراتچىلار جەمئىيىتى قۇرۇلۇپ، مىللىي مەدەنىيەت سېپىدە يېڭى بىر سەھىپە ئېچىلدى. جەمئىيەت ئەزالىرى ناھىيىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى، ئىسلاھات مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئاخبارات ۋە باشقا ژانىرلاردىكى ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى گېزىت ـ ژۇرناللارنى تەمىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن ناھىيىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت سېپىدىكى بىر بوشلۇقنى تولدۇردى.

ئازادلىق ھارپىسىدا كېرىيەدە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قارمىقىدا پەقەت ئۈچ ئورۇندىلا پەننىي مەكتەپ بولۇپ، ئاران 500 گە يېقىن بالا ئوقۇيتتى. ساۋاتسىزلىق بۇ ماكاننى غۇربەتچىلىككە پاتۇرۇپ قويغانىدى. ئازادلىقتىن كېيىن

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

كوئېنلۇن تاغلىرىدىكى ھەيۋەتلىك جىلغىلاردىن باشلاپ تەكلىماكان چۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان دەريا بويى يېزىسىغىچە مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، ياش ئەۋلادلارنىڭ كەلگۈسى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى. ھازىر ناھىيىدە 120 يۇرۇش مەكتەپتە 36 مىڭ 128 نەپەر ئوقۇغۇچى، 1805 نەپەر ئوقۇتقۇچى كېرىيە مائارىپىنىڭ گۈزەل گۈلىستانىنى قۇرماقتا.

ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ سۈپىتى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈلۈپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلمەكتە. بولۇپمۇ كېرىيەنىڭ كەسپىي مائارىپى پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ يېقىندىن يار - يۆلەك بولۇشى بىلەن يۇقىرى دەرىجىلىك مائارىپ تارماقلىرىنىڭ كەسپىي مائارىپ توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپ ۋە پىكىرلىرى بويىچە يولغا قويۇلۇپ، ۋىلايەت ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن مۇكاپاتلىشىغا مۇيەسسەر بولدى.

كېرىيە يېزا ئىگىلىك كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىدە ھازىر 34 ئوقۇتقۇچى، 320 نەپەر ئوقۇغۇچى بار بولۇپ، كەسپىي مائارىپ توغرىسىدىكى ئىلمىي تەجرىبىلەر ئۈزلۈكسىز تولۇنىپ، ھازىرغا قەدەر 1072 نەپەر ئوقۇغۇچى ھەر خىل كەسىپلەر بويىچە تەربىيىلەندى ھەمدە بۇ تەجرىبىلەر باشقىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلدى.

كېرىيەگە سىرتتىن كەلگەن ھەرقانداق كىشى بۇ يۇرتتىكى ئىگە - چاقىسىز قالغان يېتىم - يېسىرلارنىڭ «بالىلار پاراۋانلىق مەكتىپى» دە خۇددى ئۆزىنىڭ ئىللىق ئائىلىسىدە تۇرغاندەك ساغلام، خۇشال تۇرمۇشقا ئىگە بولغانلىقىنى كۆرۈپ سۆيۈنمەي، ھاياجانلانماي قالمايدۇ.

1989 - يىلى قۇرۇلغان ناھىيىلىك «بالىلار پاراۋانلىق

مەكتىپى» پارتىيىسىنىڭ يېتىم بالىلارغا بولغان چوڭقۇر غەمخورلۇقىنى يەتكۈزۈپ، ھازىرغا قەدەر 90 نەپەر ئىگە - چاقىسىز بالا قوبۇل قىلىنىپ، 23 نەپەر بالىنى تىككۈچىلىك، ياغاچچىلىق، ساتىراشلىق قاتارلىق كەسىپلەر بويىچە تەربىيىلەپ جەمئىيەتكە ئۇزاتتى؛ ھازىر 12 نەپەر بالا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە، ئالتە نەپەر بالا ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىدە ئوقۇۋاتىدۇ. بۇ شەپقەت يەتكۈزۈش ئورنى يېتىم بالىلارنى تۇرمۇش جەھەتتە كاپالەتلەندۈرۈش بىلەن ئوقۇتۇش ۋە كەسپىي جەھەتتە تەربىيىلەشنى ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈپ، ئىگە - چاقىسىز بالىلارنى ھالاكەت ئېغىزىدىن قۇتقۇزۇپ، ئىللىقلىق ۋە مېھىر - شەپقەت يەتكۈزۈپ كەلمەكتە. بالىلار بىجىرىم چوڭ بولۇپ ئۆزىنىڭ پارلاق كەلگۈسىدىن سۆيۈنمەكتە. بۇ نەقەدەر مېھرىبانلىق، نەقەدەر كۆيۈمچانلىق - ھە! ئاشۇ مۇدھىش زاماندىكى يېتىم بالىلار بۇ بەختلىك كۈنلەرنى كۆرۈشنى نەقەدەر چەكسىز ئارزۇ قىلغان بولغىيدى - ھە؟ . . . تەبىئىي سۇ ئامبىرى «ئىبراھىمكۆل» كېرىيەنى جەنۇبتىن قورشاپ تۇرغان، ھەيۋەتلىك كۇئىنلۇن تېغىدا بەئەينى زۇمرەتتەك چاقناپ تۇرىدۇ. بىراق ئاشۇ كۆلنىڭ سۈيىنى كېرىيە بوستانلىقىغا باشلاپ كېلىش ئانچە ئوڭاي ئەمەس، ئەلۋەتتە. كونا جەمئىيەتتە باي - غوجىلار يوقسۇللارغا ئالتۇن نەرخىدە ساتقان ئاشۇ كۆل سۈيى مانا بۈگۈنكى كۈنلەردە ئەمگەكچان، باتۇر كېرىيە خەلقىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ يول باشلىشى ئاستىدا زامانىۋىلاشقان سۇ ئىنشائات لىنىيىلىرى بىلەن ئېقىپ كېلىپ، كېرىيە خەلقىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىگە باش قويماقتا. ئازادلىقتىن كېيىن ئارقا - ئارقىدىن ئىشلەنگەن «غەربىي ۋە شەرقىي كەلكۈن ئۆستەڭ، ئىتتىپاق، ئازادلىق، كۇئىنلۇن غول ئۆستەڭ، بەخت ئۆستىڭى» قاتارلىق چوڭ ئىپتىكى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئۆستەڭلەر، «نۇرى مۇھەممەت»، «گوتتۇرا زاكو»، «توغراق»، «ئارىش»، «مارجان زاكو»، «بەخت ئۆستىڭى زاكوسى» قاتارلىق سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرى يېڭى زاماننىڭ يېڭى سىمپونىيىسىنى ياڭراتقان بولسا، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ مېۋىسى سۈپىتىدە باش كۆتۈرگەن «كۇئىنلۇن ئېلىش بېشى» قۇرۇلۇشى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلۈپ، كېرىيەنىڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا كۆركەم نەقىش بولۇپ چېكىلدى.

1980 ـ يىلى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلغان توغراق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە لەنگەر سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى كېرىيە خەلقىنىڭ كىرسىن چىرىقىغا خاتىمە بەرگەندىن باشقا، بۇ ناھىيىنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا، مۇھىم رول ئويناپ كەلمەكتە. 1998 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى قۇرۇلغان كۇئىنلۇن ئېلىش بېشى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ناھىيىنىڭ ھەر ساھە ئىشلىرىدا يەنىمۇ چوڭ ئىلگىرىلەشلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. ئازادلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ تارىخىي ئەھمىيەتلىك پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك 3 ـ ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن، كېرىيە ناھىيىسىنىڭ قاتناش ۋە پوچتا ـ تېلېگراف ئالاقىسىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل يوللار ۋە ئەنە شۇ يوللاردىكى يارىيار ھارۋىلارنىڭ غىچىرلاپ مېڭىشلىرى بارغانسېرى يىراقتا قېلىۋاتقان تارىخ قوينىغا كۆمۈلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىنى راۋان ھەم كۆركەم ياسالغان ئاسفالت يوللار، ھەرخىل ماركىلىق ئاپتوموبىللار ئىگىلىدى. ئاسفالت يول لىنىيىلىرى ناھىيە مەركىزىدىن كۇئىنلۇن باغرىدىكى ئاتچان يېزىسىغىچە ھەمدە تەكلىماكان گىرۋىكىدىكى يېڭىباغ، ئويتوغراق قاتارلىق 14 يېزا ـ بازارغىچە ئۇلىنىپ، قەدىمىي بۈيۈك يىپەك يولىنىڭ يېڭى دەۋردىكى گۈزەل

مەنزىرىسى ئەمگەكچان كېرىيە خەلقىنىڭ ھالال مېھنەتلىرى بىلەن يارىتىلىپ، يول ۋە قاتناش تارىخىدا يېڭى بىر سەھىپە ئېچىلدى. ھازىرغا قەدەر ئاسفالىت ياتقۇزۇلغان يول 260.72 كىلومېتىرغا يېتىپ، كېرىيەنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ۋە قوشۇمچە كەسىپلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىدا مۇھىم رول ئويناپ كەلمەكتە. ناھىيە بازىرىدا يېقىندىن قەد كۆتۈرگەن زامانىۋى خاس كۆركەم بىنالار، ئامموۋى پائالىيەت قۇرۇلۇشلىرى كۆزنى قاماشتۇرۇپ، ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش باھارىنىڭ كېرىيەگە بەخش ئەتكەن مۆجىزىلىرىنى نامايان قىلدى. ئاپتوماتىك تېلېفون ئالاقە لىنىيىلىرى ھاۋا دولقۇنى ئارقىلىق تەكلىماكان باغرىدىكى كېرىيەنى مەركىزىي شەھەرلەرگە يېقىنلاشتۇرغان بولسا، قاتناش - ترانسپورت ۋاسىتىلىرىنىڭ راۋانلىقى ناھىيىنىڭ ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش قەدىمىنى تېزلىتىشتە تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

ئادەمنىڭ تارىخى ماھىيەتتە يۈرتنىڭ تارىخى. كېرىيە خەلقى ئۆتكەن يىللار ئىچىدە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ چەكسىز غەمخورلۇقى ھەمدە يېتەكلىشى ئاستىدا شانلىق غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، كېرىيەنىڭ گۈزەل كېلەچىكىنى قۇرۇش يولىدا يېڭى تارىخنى ياراتتى. بولۇپمۇ ئىسلاھات ۋە ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنىڭ باھار شامىلى كېرىيەنىڭ ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى كۆرەشلىرىنى غەلىبە مەنزىلىگە قاراپ دادىل سىلجىتتى. ئەمگەكچان، چېۋەر كېرىيە خەلقى ھازىر بىر نىيەت - بىر مەقسەتتە مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ كۈرەش قىلىپ، يېڭى تارىخ ياراتماقتا.

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىكى تارقىتىش

كېرىيەنىڭ تارىخى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش

مەتكېرەم ئىسمايىل

«كېرىيە» ـ تارىم ئويمانلىقىدا ئەڭ بۇرۇن تارىخ سەھىپىسىدىن ئورۇن ئالغان تارىخىي ئاتالغۇ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن ھاكىمىيەت ئورناتقان بىر بەگلىكنىڭ نامى.

جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا بۇ قەدىمىي يۇرتنىڭ نامى ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ئوخشىمىغانناملار بىلەن ئاتىلىپ ياكى خاتىرىلىنىپ كەلدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىرلەردە «弥» (ۋۇمىي) ، مىلادىدىن كېيىن «拘弥» (جۈمىي) ، «宁弥» (نىڭمىي) دەپ خاتىرىلەندى. «يات قوۋملار مۇساپىسى» ۋە «يېڭى تاڭنامە» دە «建德力» (جەندېلى) ، «غەربىي رايون خاتىرىسى» دېگەن كىتابتا «摩» (بىمو) ، «بەش دەۋر تارىخى» دا «州» (گەنجۇ) ، «ماركوپولو ساياھەت خاتىرىسى» دە «پېئىن» (pein) دەپ خاتىرىلەنگەن. 14 ـ 15 ـ ئەسىرلەردىن كېيىن بولسا، جۇڭگو تارىخىي كىتابلىرىدا «克力牙» ۋە كېيىن يەنە «克勒底雅» دەپ خاتىرىلەندى.

نىيا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردىن مىلادى 3 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەرگە مەنسۇپ قارۇشتى يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەردىن كېرىيەنىڭ نامى «كېمى» ۋە «كېما» دەپ ئاتالغانلىقى مەلۇم بولدى. ناھايىتى ئېنىقكى،

«كىمى» ۋە «كىما» لار ھازىرقى «كىرىيە» ياكى «كىيا» نىڭ تۈپ يىلتىزىدۇر. بۇنىڭدىن خەنزۇ تارىخ مەنبەلىرىدىكى «ۋۇمي» ، «جۇمي» ، «نىڭمي» ، «كىلىيا» ، «كىلىدىيا» ئاتالغۇلىرىنىڭ ئاشۇ «كىمى» ياكى «كىما» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇنداقتا ھازىرقى «كىرىيە» ياكى ئېغىز تىلىدىكى «كىيا» قانداق شەكىللەنگەن؟ بۇ مەسىلىدە كۆزقاراش ئوخشاش ئەمەس. بەزىلەر: كىرىيە قەدىمىي دىيار بولغاچقا، «قىرى دىيار» دېگەن سۆز «كىرىيە» گە ئۆزگەرگەن دەيدۇ. بەزىلەر: «قىر - يار» بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ. مېنىڭچە، بۇ، ئاساسسىز پىكىردۇر.

ھەممىگە مەلۇمكى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭدىكى رىۋايەتلەر مەلۇم رېئال ئاساسقا ئىگە بولغان بولىدۇ. شۇ مەنىدىن قارىغاندا، خوتەن خەلقى ئارىسىدا «كىرىيەلىكلەر كەمەكلەرنىڭ ئەۋلادى» دېيىلىدىغان بىر رىۋايەت تۈسىنى ئالغان كۆزقاراش ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «كەمەك» ۋە «كەمەكلەر» قەدىمكى زاماندا كىرىيە زېمىنىدا ياشىغان بىر ئايماق خەلقىنىڭ ئورتاق نامى ياكى بىرەر تارماق قەبىلىنىڭ نامى بولۇشى مۇمكىن. «شاھنامە» داستانىدا ئىنتايىن تەدبىرلىك، ئەقىل - پاراسەتلىك شەخس دەپ تەسۋىرلەنگەن «كەمەك ھەييار» بەلكىم تۇران زېمىنى بولغان ھازىرقى تارىم ۋادىسىدا مەلۇم قەبىلىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر شەخس بولۇپ، كىرىيە دىيارى ئېھتىمال ئاشۇ قەبىلە ياكى شەخسنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردىن مىلادىنىڭ 3 ـ ئەسىرىگىچە بولغان دەۋردە ساك تىل ـ يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن «كىمى» ۋە «كىما» لار، دەل كەمەكلەرنىڭ ئۆزى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشمۇ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئارتۇقچە بولمىسا كېرەك. يۇقىرىقى تەھلىللىرىمىزگە ئاساسەن، بىز «كېرىيە» ئاتالغۇسىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى تىلشۇناسلىق ئىلمى بويىچە مۇنداق تەسەۋۋۇر قىلالايمىز:

1 ـ پەرەز:

كەمەك ← كېماك ← كېما ← كېيا ← كېريا ← كېرىيە

2 ـ پەرەز:

كېما ← كېيا ← كېرىيا ← كېرىيە

3 ـ پەرەز:

كېمى ← جەندىل (كەڭقېرىن) ← پېئىن (pein) ← كېرىدىيە ← كېرىيا ← كېرىيە

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «كەمەك ـ بىر خىل گۈللۈك يىپ رەخت، قىپچاقلار بۇ رەختتىن يامغۇرلۇق تەييارلايدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «كەمەك» سۆزى گەرچە بىر خىل يامغۇرلۇق تىكىلىدىغان رەخت ئۈستىدە بولسىمۇ، خوتەن خەلقى ئارىسىدا ۋە پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا شۇ رەختنى توقۇغۇچى كىشىنىمۇ، شۇ خىل رەختتىن كىيىم كىيىپ يۈرىدىغان كىشىنىمۇ شۇ رەخت ئىسمى بىلەن ئاتايدىغان ئادەت بار. يامغۇرلۇق كىيىمى خۇددى كېرىيەنىڭ پەرىجىلىرىگە ئوخشاش ئۇزۇن ھەم يۇپقا تىكىلىدۇ. كېرىيەنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەرچە يەكتەك ۋە ئاياللىرى پەرىجىلىرى، ئاق رومال ئۈستىگە كىيىۋالىدىغان كىچىك تەلپەكلىرى بىزنى ئەينى زاماندا خۇددى شۇ خىل كىيىنىشتىكى بىر قەبىلە كېرىيەدە مەۋجۇت ئىدى، بۇلار شۇ خىل كىيىملىرى بىلەن «كەمەكلەر» دەپ ئاتالغان دېگەن ئويغا سالماي قالمايدۇ. «شاھنامە» دە تىلغا ئېلىنغان ۋەقەلەر مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر ئىلگىرى ھەقىقىي يۈز بەرگەن، كىيىمگە «كەمەك» كىيىپ يۈرىدىغان بۇ قەبىلە كېرىيەدە مىلادىدىن

ئىلگىرىلا مەۋجۇت ئىدى. شۇڭا نىيا خارابىسىدىن تېپىلغان تارشا پۈتۈكلەردىكى «كېما»، «كېمى» لەرنىمۇ دەل «كەمەكلەر» دەپ قاراش ئاساسسىز ئەمەس.

ئەمدى جۇڭگو تارىخلىرىدىكى «جەندېلى» گە كەلسەك، بۇمۇ مەلۇم بىر يەرلىك ئاتالغۇنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، قەدىمكى كېرىيەنى كۆرسىتىدۇ. 1993 ـ يىلى 3 ـ ئايدا بىز كېرىيە دۆلىتىنىڭ پايتەخت خارابىسىنى ئىزدەش مەقسىتىدە، كېرىيە دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى غادىراڭ دائىرىسىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ھازىر «كەڭقېرىن» دەپ ئاتالغان دەريا ساھىلىدىن بىر خارابىنى ئۇچراتتۇق. بۇ خارابىنىڭ ئومۇمىي دائىرىسى بىر كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، خارابە ئۈستىدە بۇتخانا، ئۆي ئىزلىرى، ساپال خۇمدان ئىزلىرى ساقلىنىپ قالغان. بۇ يەردىن بىز يەنە گەج بۇت پارچىلىرى، ھەر خىل رەڭلىك ساپال پارچىلىرى، تاش قورال پارچىلىرى قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئۇچراتتۇق. مەزكۇر خارابە قۇم ئاستىدا قالغاچقا، كۆپ قىسىم يەرلىرىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئىمكانىيىتى بولمىدى. ئەمما بۇ خارابىنىڭ «كەڭقېرىن» دېگەن يەرگە جايلاشقانلىقى، يەنە كېلىپ «جۇڭگو تارىخى خەرىتىلەر توپلىمى» دا كۆرسىتىلگەن كېرىيە دۆلىتىنىڭ پايتەخت ئورنىغا ئۇدۇل كېلىشى بىزنى قىزىقتۇردى. چۈنكى «جەندېلى» ـ «كەڭقېرىن» دېگەن ئاتالغۇغا ئاھاڭ جەھەتتىن تولىمۇ يېقىنلىشىپ كېتىدۇ.

مەشھۇر سەيياھ ماركوپولو مىلادى 13 ـ ئەسىردە كېرىيەدىن ئۆتكەن ۋە كېرىيەنى «پېئىن» (pein) دەپ خاتىرىلەپ مۇنداق يازغان:

«پېئىنىنىڭ يەر مەيدانى بەش كۈنلۈك يولنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

مۇساپىسىچىلىك بولۇپ، ئۇ يەر شەرق بىلەن شىمال ئارىلىقىدىكى يۆنىلىشكە جايلاشقان. . . بۇ يەرنىڭ ساناپ تۈگەتكۈسىز شەھەر - راباتلىرى ۋە قەلئە - قورغانلىرى بار. مەركىزى پېئىن دەپ ئاتىلىدۇ. بىر دەريا بۇ ئۆلكىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. دەريا ئىچىدىكى قاشتېشىنىڭ زاپاس مىقدارى مول بولۇپ، ئۇنىڭدىن قارىشىدون ۋە ياسىپ دەپ ئاتىلىدىغان قاشتېشى چىقىدۇ. بۇ يەردىن خىلمۇخىل يېمەكلىكلەر تېپىلىدۇ، بۇنىڭ سىرتىدا يەنە پاختىمۇ چىقىدۇ. . . »

ماركوپولو خاتىرىسىدىكى بۇ بايانلار 13 - ئەسىردىكى كېرىيەنىڭ ئورنىنى مۇقىملاشتۇرۇشىمىز ئۈچۈن يېتەرلىك ئاساس بولالايدۇ. چۈنكى ئەينى ۋاقىتتا، ھازىرقى چىرا بوستانلىقىدىن شىمالدىكى دەندەن، ئۇزۇنتات، قارادۆڭ دائىرىسىدىكى شەھەرلەر كېرىيەگە تەۋە ئىدى. چىرا بەگلىكى بولسا چاقا، نۇرى، بوستانلارنى مەركەز قىلغان تاغلىق رايوندا ھاكىمىيەت ئورناتقان. چىرا بوستانلىقىدىن نىياغىچە بولغان ئارىلىق ماركوپولو ئېيتقان «بەش كۈنلۈك يولنىڭ مۇساپىسىچىلىك» دېگەن ئارىلىق ئۆلچىمىگە ماس كېلىدۇ. يەنە كېرىيە دەرياسى ۋە كېرىيەنىڭ تېغىدىن قاشتېشى چىقىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان.

جۇڭگونىڭ «خەنىامە» كىتابىدا: «كېرىيەنىڭ جەنۇبىدا چۈلى (چىرا)، شەرقىي شىمالىدا كۆسەن، غەربىي شىمالىدا ئاقسۇ بار، غەربىي تەرىپى ئۇدۇن (خوتەن) گە 390 يول كېلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئەگەر مۇشۇ خاتىرە راست ۋە يول مۇساپە ئارىلىقى ھەقىقىي بولسا، قەدىمكى كېرىيەنىڭ ئورنى دەل ھازىرقى ئورنىدا ياكى ھېچبولمىغاندا كېرىيە دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىدا بولغان بولىدۇ. چۈنكى 390 يول دەل ھازىرقى 180 كىلومېتىرغا تەڭ كېلىدۇ.

قەدىمكى كېرىيە دۆلىتىنىڭ قاچان قۇرۇلغانلىقى ھەققىدە ئىشەنچلىك يازما مەلۇمات يوق. جۇڭگونىڭ تارىخ كىتابلىرىدا «مىلادىنىڭ 129 - يىلى ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ پادىشاھى ئۆز ئوغلىنى كېرىيە دۆلىتىگە پادىشاھ قىلىپ تەيىنلىدى...» دەپ خاتىرىلەنگەن. مېنىڭچە، بۇ كېيىنكى ۋەقە. ئۇدۇن دۆلىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىمۇ كېرىيەدە مۇستەقىل بەگلىك مەۋجۇت ئىكەنلىكى شەكسىز. چۈنكى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردىن مىلادى 3 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋرگە مەنسۇپ قارۇشتى يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەردە كېرىيە پادىشاھىغا يېزىلغان مەكتۇپلار بار، ئەينى دەۋردە كېرىيە دۆلىتىگە تەۋە بولغان قارادۆڭ، ئۆزۈنتات، دەندەن قاتارلىق قەدىمىي شەھەر خارابىلىرىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى - ئارخېئولوگلار تەرىپىدىن ئاللىقاچان «مىلادىدىن ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ» دەپ قارالماقتا. 129 - يىلى ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ كېرىيەدە پادىشاھ تىكلىشى - بۇ، كېرىيە دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بولماستىن، بەلكى كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ھەربىي ئۈستۈنلۈكتىن پايدىلىنىپ ئىستىلا قىلىشتۇر. تارىم ئويمانلىقىدىكى 50 نەچچە ئارماق بەگلىكلەر ئارىسىدا ھەمىشە بىر - بىرىگە قوشۇلۇش، بىر - بىرىنى يۇتۇپ كېتىش ۋە پارچىلىنىپ چېقىلىشتەك ئەھۋاللار بولۇپ تۇرغان. كېرىيە بەگلىكىمۇ بەزىدە مۇستەقىل بولسا، بەزىدە ئۇدۇننىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالغان ۋە بەزىدە پىشامشانغا تەۋە بولغان.

شۇنداق مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى، قەدىمكى كېرىيە دۆلىتىنىڭ پايتەختى (مەركىزىي شەھىرى) ھەرقايسى دەۋرلەردە كۆچۈپ تۇرغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى كېرىيەنىڭ 200 كىلومېتىر شىمالىدىكى قارادۆڭ قەدىمىي شەھەر خارابىسى ۋە بۇ خارابىدىكى بۇددا دىنى ئىزلىرى، تۇرالغۇ جاي ئىزلىرى؛ چىرانىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

شىمالىدىكى دەندەن ئۆيلۈك خارابىسى (ستەيىن 1904 ـ يىلى بۇ يەرنى قازغاندا، بۇ «بىمو» (膝) شەھىرىنىڭ خارابىسى» دەپ قارىغان. خەنزۇلار «بىمو» دەپ ئاتىغان بۇ يەر pein (پېئىن) نىڭ ئۆزى بولۇپ، ئېھتىمال 10 ـ ئەسىردىن كېيىن پايتەخت بولغان بولسا كېرەك) ؛ ئۇزۇنتات دەپ ئاتىلىدىغان كەڭ دائىرىلىك خارابىلەر قەدىمكى كېرىيە دۆلىتىنىڭ چوڭ شەھەرلىرى بولۇپ، ئىلگىرى ـ كېيىن پايتەخت قىلىنغان. يەنە 1993 ـ يىلى لەڭگەر سايىدىن بايقالغان يەر ئاستى پىششىق خىش قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر ۋە لەڭگەر سايىنىڭ جەنۇبىدىكى پارچە ـ پارچە خارابىلەر بۇ يەردىمۇ چوڭ بىر شەھەرنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

كېرىيەنىڭ بۇ كەڭ زېمىنىدا مىلادىدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرىلا تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان كېرىيەنىڭ يەرلىك ئاھالىسى ئولتۇراقلاشقان. كېيىنچە ساكلار، تۇخرىلار، هۇنلار، تۇبۇتلار، چاڭلار، قارلۇقلار ۋە موڭغۇللار قاتارلىق قەبىلە ـ مىللەتلەر كېلىپ سىڭىشتى. بۇ خىل تەبىئىي ئاسسىمىلياتسىيىدىن بىز يەرلىك ئاھالىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا سان جەھەتتىن كۆپ بولۇپلا قالماي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە باشقا جەھەتلەردىمۇ خېلى كۈچلۈك ئىمكانىيىتىنى كۆرۈۋالالايمىز. يەنە بىر جەھەتتىن، بۇ هەر خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۇچرىشىدىغان تۈگۈنى ـ جەنۇبىي يىپەك يولى لىنىيىسى بولغاچقا، كېرىيەلىكلەرنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى، ئېتنىك تەركىبى، تىل ـ شېۋىلىرى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدە ئالاھىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل مىللىي سىڭىشىشلەر ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشلارنىڭ قالدۇقلىرى كېرىيەنىڭ هازىرقى يەر ناملىرىدا، جەمەت ۋە ئادەم لەقەملىرىدە، ئۆرپ ـ ئادەت ۋە تىل شېۋىلىرىدە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

كۇشەن ـ (ئادەم لەقىمى) ـ كۇشانلار ياكى كۆسەنلىكلەر

قالۇق ـ (يەر نامى) ـ تۈركلەرنىڭ قارلۇق قەبىلىسى
قاراخان ـ (يەر نامى) ـ قاراخانىلار
مەكىت ـ (يەر نامى) ـ مەركىتلەر ياكى مەكىتلىكلەر
مۇغاللا ـ (يەر نامى) ـ موغۇللار، موڭغۇللار
ئاتچان ـ (يەر نامى) ـ ئاتلىق چاڭلار، چاڭلار
باراق ـ (ئادەم لەقىمى) ـ باراقلار (موڭغۇللارنىڭ بىر قەبىلىسى)
تەكلەر ـ (ئادەم لەقىمى) ـ قەبىلە نامى؟

كىرىيەدىكى پەرىجە كىيىش، ئاق رومال ئۈستىگە كىچىك تەلپەك كىيىش، ئەرلەر كىسىك كونۇس شەكلىدە تەلپەك كىيىش ۋە سۆز ـ تىل شىۋىلىرىدىكى بەزى ئۆزگىچىلىكلەر بىزدىن قەدىمكى تارىخنى يەنىمۇ ئىزدىنىپ تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

مىلادى 10 ـ ئەسىردىن بۇرۇن كىرىيە خەلقى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. قارۇشتى يېزىقىنى قوللانغان. كىرىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بايقالغان قەدىمكى بۇتخانا خارابىلىرى ۋە قارادۆڭدىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەر يۇقىرىقى پىكرىمىزنىڭ ماددىي ئاساسىدۇر. 11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خوتەن رايونىنىڭ ئىسلاملىشىشى بىلەن كىرىيە ئاھالىسىمۇ مۇسۇلمان بولغان. بەزىلەر كىرىيەنىڭ ئىسلاملىشىشى خوتەندىن خېلىلا كېيىن دەپ قارايدۇ. مېنىڭچە، ۋاقىت جەھەتتىن خوتەن بىلەن ئوخشاش. چۈنكى كىرىيە ئاھالىسى بىر تەرەپتىن، خوتەندىكى ئىسلاملاشتۇرۇش ئۇرۇشىنىڭ بېسىمى، يەنە بىر تەرەپتىن، كىرىيە دەرياسىنى بويلاپ شىمالدىن باستۇرۇپ كەلگەن قارلۇق مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىنىڭ بېسىمى بىلەن ئىسلامغا بەيئەت قىلدى. كىرىيەدىكى «قارلۇق» ۋە «قاراخان» دېگەن يەر ناملىرىمۇ دەل مۇشۇ ۋەقە بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

كېرىيە تارىخى خاتىرىلىرىدىن قىسقا قۇرلۇق چاتما بايانلار

بارات ئىمىن

ئىلاۋە: قەدىمىي يۇرت كېرىيەنىڭ تارىخى ئەمدىلا قېزىلىشقا باشلاندى. كۆككە بوي سوزغان ئېگىز بىنالارمۇ خىشلارنىڭ بىر تال ـ بىر تالدىن تىزىلىشى بىلەن پۈتۈپ چىققاندەك، يۇرتىمىزنىڭ بىر پۈتۈن تارىخىمۇ پارچە ـ پارچە تارىخىي بايانلار بىلەن تولۇقلىنىپ، مۇستەھكەم بىر گەۋدىگە ئايلىنىدۇ. جۈملىدىن قىسقا قۇرلۇق بايانلارمۇ مول تارىخ ماتېرىياللىرىنىڭ ئاساسىي يىپ ئۇچى بولۇپ، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە بىزنى ھازىرچە نامەلۇم ياكى تىلسىم بولۇپ تۇرغان تارىخ قوينىغا باشلاپ بېرىشتا تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ.

بىز يۇقىرىقى مەقسەتنى نەزەرگە ئېلىپ، يولداش بارات ئىمىننىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىزدىنىش ئارقىلىق تەييارلىغان «كېرىيە تارىخى خاتىرىلىرىدىن قىسقا قۇرلۇق چاتما بايانلار» ناملىق تارىخىي ئۇچۇرلىرىنى كىتابىمىزغا كىرگۈزدۇق. بۇ بايانلار يۇرتىمىز تارىخىدىكى مىڭلىغان ۋەقە ـ ھادىسىلەرنىڭ ئازغىنە بىر قىسمى، شۇنداقلا ئاساسىي يىپ ئۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«ئۇچقۇندىن يانغىن چىقىدۇ» غانلىقى ھەممىگە ئايان، ئىزدىنىپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق يېڭىدىن بايقالغان تارىخىي يىپ ئۇچى «قىسقا قۇرلۇق بايانلار» نىڭ ھەر بىرى ئۈمىد بىلەن

چاقىنىغان بىر ئۇچقۇن بولۇپ، ئەگەر ئۇ ئۆز ۋاقتىدا ئىچكىرىلەپ تەتقىق قىلىنىپ پەرۋىش قىلىنسا، كىشىلەرنى جەلپ قىلالىق يالقۇنغا، يەنى ھەقىقىي تارىخقا ئايلىنىشى، پەرۋىش قىلىنىپ قوغدىلىپ ۋۇجۇدقا چىقمىسا، ۋاقىتسىز ئۆچۈپ كېتىشى ياكى ۋاقتىنچە يەشكىلى بولمايدىغان سىرلىق تۈگۈنگە ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن.

شۇڭا، كەلگۈسى تارىخچى ھەم قەلەم ئىگىلىرىنىڭ بۇ خىل تارىخىي ئۇچۇر بولغان يىپ ئۇچلىرىدىن پايدىلىنىپ، قەدىمىي مەدەنىيەتلىك يۇرتىمىز تارىخىنى يوقلۇقتىن بارلىققا كەلتۈرۈش يولىدا بىزگە يېقىندىن ھەمدەم بولۇپ، قىممەتلىك ۋاقتىنى سەرپ قىلىپ، ئىزدىنىپ قەلەم تەۋرىتىپ، ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشۇشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز.

* *

تارىختىن مەلۇمكى، چەرچەن، نىيا، ئىلچى (خوتەن) قاراقاش، گۇما، قاغىلىق قاتارلىق يەتتە يۇرتنىڭ بىرى كىرىيە بولۇپ، 1910 - يىللاردىن ئىلگىرىكى «خوتەن يەتتە يۇرت خەرىتىسى» گە كىرگۈزۈلگەن.

* *

كىرىيەنىڭ خوتەنگىچە سوزۇلغان 354 چاقىرىم (يەنى 177 كىلومېتىر) ئۇزۇنلۇقتىكى يولى - «خوتەن - دۇنخۇاڭ كارۋان يوللىرى» نىڭ بىر لىنىيىسىنى تەشكىل قىلغان.

ئىلگىرى كىرىيەنىڭ نىيەگىچە بولغان 252 چاقىرىم يولىدا، كىرىيە بازىرىدىن ئويتوغراقىچە، ئويتوغراقتىن يېسىيۇلغۇنغىچە، يېسىيۇلغۇندىن لەمپەلەنگەرگىچە، لەمپەلەنگەردىن نىيە بازىرىغىچە تۆت ئۆتەڭ ياسىلىپ، ھەر خىل قاتناش - ئالاقە ئىشلىرىغا

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

قولايلىق يارىتىلغان.

*　　*

كېرىيەنىڭ تىبەتكە ئۆتىدىغان «كېرىيە ئادەم پاشا» چىغىر يولى، كېرىيە شايار چىغىر يولى ئەينى دەۋردە، خوتەن - دۇنخۇاڭ كارۋان چىغىر يوللىرىنىڭ مۇھىم بىر بۆلىكى بولۇپ، ئىلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

*　　*

1912 - يىلى كېرىيەلىك تارىخچى تۇرغۇن قارىي ئۆزىنىڭ «سەپەرنامە» ناملىق تارىخىي ئەسىرىدە كېرىيەنىڭ ئەينى دەۋردىكى بازار سودىسى ئۈستىدە توختىلىپ، «كېرىيە بازىرىدا ھەر بازار كۈنى 500 دىن ئارتۇق ئات - ئۇلاغ سودىسى بولۇپ تۇراتتى. كېرىيە تۆگىسى، كېرىيە ئىتى يول يۈرۈشكە چىدامىلىق بولغاچقا، قاغىلىق، خوتەن يەتتە شەھەر كارۋانلىرى كېرىيەگە كېلىپ، ئات - ئۇلاغ سېتىۋېلىپ تۇراتتى. كېرىيەدە 300 كارۋان سارىيى بولۇپ، مىڭلىغان ئۇلاغ ۋە 200 دىن 250 كىچە ئۆتكۈنچى مەنزىل تۇتۇپ سىغىشىپ، ئۆتۈشۈپ تۇراتتى» دەپ يېزىپ، كېرىيەنىڭ يەرلىك ئەۋزەللىكى بىلەن بازار ئالاھىدىلىكى، خام ئەشيا، ھەر خىل نەقلىيات. . . لىرىنىڭ خېرىدارلىق ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۇچۇر قالدۇرۇپ كەتكەن.

*　　*

1928 - 1929 - يىللىرى كېرىيەنىڭ يەتتىۋاش دېگەن يېرىدە ئەنئەنىۋى تۆگمەنچى ئىسكەندىرەئاخۇن شامال كۈچىدىن پايدىلىنىپ شامال تۈگمىنى ياساپ، كېرىيەنىڭ تۈگمەنچىلىك تارىخىدا يېڭى بىر سەھىپە ئاچقان.

*   *

1946 ـ يىلى كېرىيەنىڭ كوكيار يېزىسىدىن قايىماخۇن دېگەن كىشى ئوغلى بىلەن بىرلىكتە ياغاچ ۋېلسىپىت ياساپ مىنىپ، شەھەرگە ھەيدەپ كىرگىنىدە، كۆرگەنلەر ھەيران قېلىپ ئەتراپىغا ئولىشىۋالغان ھەمدە بۇ ياغاچ ۋېلسىپىتقا «شەيتان هارۋىسى» ، «شەيتانچاق» دەپ ئات قويۇشقان.

*   *

كېرىيەدە ئازادلىقتىن خېلى بۇرۇنمۇ غەربچە داۋالاش مۇئەسسەسى بولۇپ، بۇ مۇئەسسەسىدە سولايمىنكام (ئۆزبېك) ، زىرىپخان (مۇھاجىر) ، ئابدۇراخمان ئاخۇن، ماپۇشىن قاتارلىقلار ئاساسلىق كىشىلەر ئىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن كېرىيە ناھىيىلىك دوختۇرخانا (هازىرقى خەلق دوختۇرخانىسى) قۇرۇلغان بولسىمۇ، بۇ يېڭى دوختۇرخانىنىڭ بۇرۇنقى تۇۋرۇكلۇك ئاساسى ئاشۇ كىچىك مۇئەسسەسىدىن شەكىللىنىپ چىققان.

*   *

1951 ـ يىلى 27 ـ مايدا كېرىيە ناھىيىسىنىڭ «سۇ بېشى» دېگەن جايىنىڭ غەربىي جەنۇبى (كوئىنلۇن تېغىنىڭ غەربىي جىلغىسى) ئەتراپىدىكى تاغلىق رايوندا يانارتاغ پارتلاپ، ئېلىمىز يانار تاغ ھەرىكىتىنىڭ ئەڭ كېيىنكى يېڭى رېكورتى يارىتىلغان.

*   *

قەدىمدىن تارتىپ كىشىلەر ئارىسىدا «ئەڭ ياخشى يارام ئېشەك سوقتاياقتىن[1] چىقىدۇ. ئەڭ ئىشچان خوتۇن ئويتوغراقتىن چىقىدۇ» دېگەن سۆز ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ تارقىلىپ كەلگەن. بۇ سۆز هازىرمۇ ئۆزىنىڭ مۇستەھكەم تارىخىي ئاساسقا

[1] سوقتاياق ـ ئاتچان يېزا تاغ رايونىنىڭ بىركەنتى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆچلۈك دەلىللەپ كەلمەكتە.

*　*

كېرىيەدىكى ئەڭ چوڭ ئۆڭكۈر ئاتچان سېيىدا بولۇپ، ئىچىگە 500 تۇياقتىن ئارتۇق قوي سىغىدۇ.

*　*

كېرىيەدىكى ئەڭ ئېگىز تاغ چوققىسى لۇش تېغىنىڭ تۆرىدە بولۇپ، «غېجى» كۆل چوققىسىنىڭ ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 5000 مېتىردىن ئارتۇق.

*　*

كېرىيەدىكى قول بىلەن كولانغان ئەڭ چوڭقۇر قۇدۇق ئويتوغراق يېزىسىنىڭ يېسىۋلغۇن كەنتىدە بولۇپ، سۈيى 61 مېتىر چوڭقۇرلۇقتىن چىقىدۇ.

*　*

كېرىيەدىكى ئەڭ ئېگىز قۇم تاغ ئويتوغراق يېزىسى ئوتتۇرىسىدىكى «بۇغرىقۇم» دىن ئىبارەت. بۇ قۇم تاغنىڭ ئىگىلىگەن كۆلىمى ئۇنچە كۆپ ئەمەس، ئۇ بىرلا چوققىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، كۆزنەشلەردىن قارىغاندا، بارغانسېرى ئېگىزلەپ تۇرىدىكەن.

*　*

كېرىيەدىكى ئادەم كولىغان ئەڭ چوڭ كۆل ئويتوغراق يېزىسىنىڭ يېسىۋلغۇن كەنتىدە بولۇپ، كۆلىمى 3796 كۋادرات مېتىر، ئۇنىڭغا بىر قېتىم سۇ سالسا بىر كەنت كىشىلىرىنىڭ ئىچىشىگە ئالتە ئاي يېتىدۇ.

كېرىيەدىكى ئەڭ ئېگىزلىكتىكى سۈيى چوڭقۇر تاغ كۆلى ئۇلۇغ كۆل بىلەن ئىبراھىمكۆل كۆلىدۇر. ئىبراھىمكۆل قارا قۇرۇم تېغىنىڭ خوتەن دەرياسى بىلەن كېرىيە دەرياسىنىڭ مۇھىم

بىر باشلىنىش تارماق ئېقىنىنىڭ ئوتتۇرىسىغا، يەنى دەريا سۇ يۈزىدىن 670 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقان بولۇپ، كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 كىلومېتىردىن كۆپرەك، كۆلىمى 11.2 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

كېرىيەدىكى ئەڭ قەدىمكى قاشتېشى كېنى ـ ئاتچان يېزىسىنىڭ لۇش تېغىدا بولۇپ، قاشتېشى كولاش باشلانغىنىغا 1000 يىلدىن ئاشقان.

* *

كېرىيەدىكى ئەڭ ئۇزۇن ئۈمۈر كۆرىدىغان جاي ـ لايسۇ ئورۇقچىلىق مەيدانى بولۇپ، 2 مىڭ نوپۇس ئىچىدە 100 ياشتىن ئاشقانلار 18 نەپەرنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئالدى 138 ياشلاردىن ئېشىپ ئۈمۈر كۆرىدۇ.

* *

كېرىيەدىكى ئەڭ قەدىمكى شەھەر خارابىسى ـ «قوڭغۇراق» شەھىرى بولۇپ، كېرىيەنىڭ شىمالىي تەرەپ، دەريا بويى يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىي تەرىپىگە يېقىن يەرگە، يەنى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان.

* *

كېرىيەدىكى زېمىنى ئەڭ چوڭ، ئەڭ تارقاق ماكان ـ تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىگە جايلاشقان دەريا بويى يېزىسى بولۇپ، بىر ئائىلە بىلەن يەنە بىر ئائىلىنىڭ ئارىلىقى ئەڭ يېقىن بولغىنى ئات ـ ئۇلاغ بىلەن يېرىم كۈنلۈك، يىراق بولغىنى بىر كۈنلۈكتىن ئارتۇق كېلىدۇ.

* *

كېرىيەدىكى ئەڭ چوڭ ئۈزۈمچىلىك ماكانى ـ لەنگەر يېزىسى بولۇپ، بۇ يەر 10 مىڭ مودىن ئارتۇق بىرتۇتاش كەتكەن

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئۆزۈمزارلىققا ئىگە.

* *

كېرىيەدىكى ئەڭ چوڭ سازلىق ۋە شاللىق ـ بوستان رايونى بولۇپ، ئۇ، مۇغاللا، جاي، سىيەك، يېڭىباغ، لوگەي مەيدانى قاتارلىق تۆت يېزا، بىر مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، ئۇنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى كەم دېگەندىمۇ تەخمىنەن 100 مىڭ مودىن ئارتۇق بولۇپ، بۇ رايوننىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۇتاش كەتكەن 33915 مودىن ئارتۇق شاللىق ئېتىزلىرى بار.

* *

كېرىيەدىكى ئەڭ قېرى، چوڭ دەرەخ، ئويتوغراق يېزىسىنىڭ يېسىيۇلغۇن كەنتىدە بولۇپ، ئايلانمىسى يەتتە مېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ قانچە يىللىق دەرەخ ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن شۇ كەنت بەرپا قىلىنغاندىن كېيىن تىكىلگەنلىكى ئېنىق ئىكەن.

* *

كېرىيەدىكى ئەڭ چوڭ تەبىئىي ئورمانلىق دەريا بويى يېزىسىدا بولۇپ، توغراق، يۇلغۇن قاتارلىقلارنى ئاساس قىلغان 1 مىليون 200 مىڭ موغا يېقىن كۆلەمگە ئىگە.

* *

كېرىيەلىك مەرھۇم مەشلەشخان ئۆز يۇرتىدىلا ئەمەس، شىنجاڭ ئىچىدىمۇ داڭلىق خەلق ناخشىچىسى بولۇپ، ئۇنىڭ سورۇنلاردا نەق مەيداننىڭ ئۆزىدىلا قولىغا دۇتار ياكى تەمبۇر ئېلىپ ھەر خىل تېمىلار بويىچە ئىجاد قىلىپ ئېيتقان يەرلىك ئاھاڭدىكى ئاجايىپ يېقىملىق ناخشىلىرى كىشىلەر ۋە ئۇنىڭغا لېنتىلىرى ئارقىلىق قوشنا دۆلەتلەرگىچە بېرىپ يەتكەن، ئۇنىڭ ھەر جەھەتتىن يېتىشكەن بۇ تالانتىغا ئاساسەن ھۆكۈمەت ۋە

مەدەنىيەت باش ئورگانلىرى ئۇنىڭغا «خەلق سەنئەتچىسى»، «مەشھۇر ئەلنەغمىچى» دېگەن ناملارنى بەرگەن.

* *

18 ـ ئەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن نامايەندىلىرىدىن زەلىلى سەپەر باشلاپ كېلىپ، كېرىيەدە تۇنجى تاۋاپ قىلىپ ئۆتكەن جاي كۆكيار يېزىسىنىڭ تۆۋەن ئەگلە كەنتىدىكى «قوۋمى شەھدان»، ئۇنىڭدىن كېيىن جاي يېزىسىنىڭ چوپچىلە كەنتىدىكى «قەمبىرىللا» بولۇپ، شائىر بۇ توغرىدا: ـ

قوۋمى شەھدان دېدى تەۋۇق ئېتىپ،
تاڭ بىلەن قەمبەر ئاتاغا يېتىپ.

دېگەن مىسرالىرىنى تارىخىي خاتىرە ئورنىدا ھەدىيە قالدۇرۇپ كەتكەن.

* *

كېرىيەلىك يۈسۈپ ئاكام جىناق («يەرلىك خەلق يۈسۈپ جىناق» دەپمۇ ئاتاپ كەلگەن) بىردىنبىر تالانتلىق، يۇرتقا تونۇلغان ماھىر سۇنايچى ۋە بالىمانچى ئىدى، باشقىلار 12 مۇقامنى ماتېرىيال ئاساسىدا ئوقۇسا ياكى ساتار، تەمبۇر، قالۇنلار بىلەن ئورۇندىسا، يۈسۈپكام 12 مۇقامنى باشتىن ـ ئاياغ سۇناي ۋە بالىمان ئارقىلىق ئورۇنداپ چىقاتتى. ھەر خىل خۇشاللىق ئەيياملىرى؛ يەنى روزى ھېيت، قۇربان ھېيت كۈنلىرى، توي ـ تۆكۈن، شۇنىڭدەك رامزان ئېيىدىكى ئىپتار ئاخشاملىرى، زوھورلۇق يېيىش كېچىلىرى ئۇ سۇناي ۋە بالىمان بىلەن ئۈزمەي چېلىپ چىققان مۇقام كۈيلىرى جاھان قۇلىقىغا يېتەتتى، ھەممىنى لەرزىگە سېلىپ ئۆزىگە رام قىلاتتى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

يۇسۇپكام 1963 - يىلى جاھان بىلەن خوشلىشىپ مەڭگۈلۈك كۆز يۇمدى. كېرىيە خەلقى تېپىلغۇسىز بىر سۇنايچىسى ۋە مۇقامچىدىن ئايرىلدى. ئېيتىش كېرەككى، ئۇنىڭچىلىك پاساھەتلىك بىر كىشىنى، يەنى 12 مۇقامنى پۈتكۈل يۇرۇشلۈك ئاھاڭلىرى بىلەن سۇناي ئارقىلىق ۋايىغا يەتكۈزۈپ چېلىپ چىقالايدىغان بۇنداق يېتۈك كىشىنى كېرىيە خەلقى تېخىچە كۆرۈپ باققىنى يوق!

كېرىيە خەلقى ئەينى زاماندا ئەھلى ئارىپ (يەنى، بىلگۈچى، خىسلەتلىك) دەپ ئاتاپ ئادەتلەنگەن مەتنىيازىكام، يۇقىرىدا ئىسمى ئېيتىلغان سۇناي بىلەن مۇقام ئورۇنداشنىڭ بىردىنبىر ئۇستىسى يۇسۇپكامدىن ئىلگىرى ئۆتكەن كىشى بولۇپ، ئۇ يېنىدا ھېچقانچىلىك پۇل - بىساتىنىڭ يوقلۇقىغا قارىماي بىر سۇناي، بىر بالىمان بىلەنلا ھەج سەپىرىگە ئاتلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن خوشلاشقۇچى ئادەملەر توپى يولنىڭ ئىككى يېقىغا سانجاق - سانجاق بولۇپ تىزىلىپ تۇرۇشىدۇ. مەتنىيازىكام خۇرجۇن - تاقلىرىنى كۆتۈرۈپ سۇنايىنى 12 مۇقامنىڭ پۈتۈن لەزىز كۈيلىرىگە يول ئوتتۇرىسىدا چېلىپ ماڭىدۇ. پۈتۈن يۇرت خەلقى «ئەلۋىدا» دېيىشىپ يىغلىشىپ كېتىدۇ ھەم مەتنىيازىكامدىن ئىبارەت بۇ ئەھلى ئارىپنىڭ يېنىدا پۇل - بىساتىنىڭ يوقلۇقىنى ئاڭقىرىپ، يوللۇق تۇتۇش، ھەدىيە قىلىشنى باشلايدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەستىنلا شۇ يول ئۇستىدىلا، 25 مىڭ يۇەندىن ئارتۇق پۇل جەملىنىپ، يۇرتنىڭ بۇ ھېسداشلىقى بىلەن مەتنىيازىكام ھەجگە بىمالال يېتىپ بارالايدۇ.

ھەج كۈنلىرىنىڭ بىرىدە بىر رەستىدە، مەتنىيازىكام يېنىدىكى ئايرىلماس سۇنىيىنى ۋە بالىمانىنى تازا ئەۋجىگە كۆتۈرۈپ 12 مۇقامنىڭ پۈتۈن يۇرۇش كۈيلىرىگە چوڭقۇر ئىشتىياقى بىلەن

چېلىپ ئالەمنى زىل كەلتۈرىدۇ. يەنى كېرىيەلىك مەتنىزىكامىنىڭ قالتىس تالانتى نامايان قىلىنىپ، سۇناي بىلەن چېلىنغان بۇ كۈيلەر ھەرەم دىيارىنى بىر ئالىدۇ...

مەتنىزىكام سۇناي ۋە بالىمانىنىڭ بۇ خىل سېھرىي كۈچىنىڭ تەنتەنىسىدىن قاتتىق ھاياجانلانغان بولسا كېرەك، شۇ مەزگىلنىڭ ئۆزىدىلا نەپسى توختاپ، نەق مەيداندا جان ئۈزىدۇ. ئۇنىڭ جەسىتى بىلەن يۇرەكنى كۆيدۈرگۈچى لەزىز ئاۋازلىق سۇنىيى ۋە بالىمانى ئاشۇ ھەرەم دىيارىدا دەپنە قىلىنىدۇ. دېمەك، كېرىيەلىك تالانت ئەھلىنىڭ بۇ ئۆچمەس خاتىرىسى تارىخ سەھىپىدە ھازىرغىچە بىزنىڭ سەممىمىزگە زىكرى قىلىنىپ تۇرماقتا...

* *

كېرىيە شەھىرىدە ئازادلىققا يېقىن ۋە ئازادلىقتىن كېيىنكى بىر مەزگىللەرگىچە ئابدۇقادىر ئاخۇن، كېرەم سىتە، ئەيساتۇران، ھەسەن تۇكا، تۇرسۇن سائەت، سۇپاخۇن، مەتقۇربان گىژگىلاڭ، بارات، قادىر رېھىم، ئابدۇراخمان ئىمىن، روزى يۇسۇپ، مەتلەشخان، سۇپىرەمخان خوندان... قاتارلىقلار ھەر خىل يۇرۇشلەشكەن سازلارنى ئورۇندىغۇچىلار ھېسابلىنىپ، بۇلار كېيىنكى مەدەنىيەت يۇرتى ۋە ناھىيىلىك سەنئەت كەسپى قۇرۇلۇشىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۇلى بولغانلار قاتارىدا تۇرغۇچىلاردىن ئىدى.

* *

كېرىيەلىك مەشھۇر مۇقامچى كېرەم سىتە شىنجاڭدىكى 12 مۇقامنى بىلگۈچى ۋە ئورۇندىغۇچىلارنىڭ مۇئەييەن بىر ۋەكىلى بولۇپ، 1953 ـ يىلى ئېچىلغان ئاپتونوم رايونلۇق تۇنجى نۆۋەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر 1 ـ قۇرۇلتىيىغا كېرىيەدىن بىردىنبىر ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان. ئۇ، 12 مۇقامنى سىتە بىلەن بىر ـ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بىرلەپ ئورۇنداپ، شۇ مەزگىلدىكى شىنجاڭ مەدەنىيەت خەۋەرلىرى كىنو تەشۋىقاتى فىلىمىگە ئېلىنغان. ئۇ 12 مۇقامنىڭ رەتلىنىشى، تولۇقلىنىشى ئۈچۈن كېرىيە ۋارىيانتلىرى بىلەن تەمىنلەپ ھەسسە قوشقان.

*　*

1953 ـ يىلى ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئىنقىلابىي ھاكىمىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا، گۈللىنىشىگە توسقۇن بولغۇچى بىر ئۈچۈم يامان نىيەت توپىلاڭچىلار خوتەن رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بىر مەزگىل قارا قۇيۇن پەيدا قىلىپ، ئەسەبىيلەرچە مەيدانغا چىقتى. پارتىيە، ھۆكۈمەت ئىنقىلابىي ئامما بىلەن بىرلىكتە ھوشيارلىقنى ئۆستۈرۈپ، ئۈنۈملۈك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ تېگىشلىك دەككىسىنى بەردى. مانا شۇ چاغدا، خوتەندە مەيدانغا چىققان بىر ئۈچۈم توپىلاڭچىلارنى بېسىقتۇرۇش يولىدا جان تىكىپ ئالدىنقى سەپتە كۈرەش قىلغان توققۇز نەپەر ئىنقىلابىي قەھرىمان بار، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى سادىر ئىسمىلىك بىرسى شۇ چاغدا 23 ياشتا بولۇپ، دۈشمەنلەر تەرىپىدىن يۇقىرىقى توققۇز نەپەر قەھرىمان بىلەن بىرلىكتە ئۆلتۈرۈلۈپ كەتكەن. بۇ قەھرىماننىڭ ئابىدىسى خوتەندىكى «مۇساپىرلار زاراتگاھلىقى» دا بولۇپ، قەبرە تاختىسىدا «كېرىيەلىك قەھرىمان سادىر» دېگەن ئىسىم ئەينى يىللاردا خېلى ئوبدان چاقناپ تۇراتتى. ئەپسۇسكى، نۇرغۇن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھازىر تونۇغىلى بولماس بولۇپ كېتىپتۇ...

*　*

شىبىڭ شىسەي دەۋرىدە كېرىيەدە بىلال قارىي، داۋۇتخان، تۇرسۇنئاخۇن قاتارلىق ئۈچ نەپەر داڭلىق ئەلنەغمىچى ۋە ماھىر گۆمپىچى بولغانىدى.

شىبلى شىسەينىڭ يەرلىك ھاكىمىيەت دائىرىلىرى بۇلارنىڭ كىشىنى چۆچۈتىدىغان گۇمپىسىدىن خاتىرجەمسىزلىنىپ، ئۇلارنى يوقىتىۋېتىشنىڭ كويىغا چۈشىدۇ. ئاخىر تەدبىر ئويلاپ، ئۇلارنى قۇربان قودايىنىڭ بېغىدا ئۈچ كۈن ئەلنەغمە ئورۇنداپ بېرىش باھانىسى بىلەن باغقا ئەكىرىپ، ئۈچ كۈن ئەلنەغمە قىلدۇرىدۇ. سۇيىقەست پىلانى تەييارلىقى پۈتكەندىن كېيىن «ئاق شو» غا ئاپىرىپ چېپىپ تاشلايدۇ. بۇ قانلىق پاجىئە يوقىرىقىدەك كېرىيە ئىچىدىن چىققان قالتىس گۇمپىچىلارنىڭ كېيىنكى مەزگىللەردە ئۆز تالانتىنى جارى قىلدۇرالماسلىقىنىڭ بىر ئىبرەتنامىسى بولۇپ قالغان.

*   *

كېرىيەنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە قاشتاشچىلىقىنىڭ كامالەتكە يەتكەن ئۇستازلىرى بولۇپ، تارىختا كەينى - كەينىدىن بىر - بىرىنىڭ ئىزىنى بېسىپ قاشتاشچىلىق كەسپىگە بولغان ۋارىسلىقنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. سىدىقئاخۇن تاشچى، نىزاخۇن تاشچى قاتارلىقلار ئازادلىققىچە بولغان دەۋرلەرنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن داڭلىق، ئىختىساسلىق ۋەكىللىرى بولۇپ، بۇلار ھازىرقى زامان كېرىيە يېڭى قاشتاشچىلىقىنىڭ ئۇل سالغۇچىلىرى بولۇپ، ئىلگىرى - كېيىن 60 - يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەن.

*   *

خام پىلىنى پىششىقلاپ ئىشلەپ يىپەك تارتىش كېرىيەدىكى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى كەسىپلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ كەسىپكە كەينى - كەينىدىن ۋارىسلىق قىلغۇچىلار ئۈزۈلۈپ قالغان ئەمەس. كېرىيە بازار ئىچىدىن نىزاخۇن شايىچى، مەتتوختىكام شايىچى، غازاخۇن شايىچى، ئوسمانئاخۇن شايىچى، قادىراخۇن شايىچىلار كېرىيە يىپەكچىلىكىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىللىك

ئۇيغۇر كىتاب تورپېكىتى
www.uyghurkitap.com

خاراكتېرگە ئىگە بولغان ۋارىسلىرى بولۇپ، تارىختىكى كېرىيە ئەنئەنىۋى يىپەكچىلىكىنىڭ داۋام قىلىنىشىدا، ئازادلىققىچە شۆھرەت قازىنىپ كەلگەن بولۇپ، ھازىرمۇ ئۇلارنىڭ نامى كىشىلەر ئاغزىدىن قالغىنى يوق. قەيەردە بۇرۇنقى كېرىيە يىپەكچىلىكى سۆزلەنسە، بۇلارنىڭ تۆھپىسى ئاۋۋال تىلغا ئېلىنىدۇ.

* *

كېرىيە شەھەر ئىچىدە ئازادلىقتىن بۇرۇنقى خېلى ئىلگىرىكى زامانلاردىن تارتىپ بىرلا ئاممىۋى ھاممام (يەرلىك مۇنچا) بولۇپ، مەزكۇر ھاممامنىڭ قۇرغۇچىسى قادىراخۇن تۆڭگان ئىدى. ھاممام قارلۇق ئۆستەڭ بويىدا قادىراخۇن تۆڭگاننىڭ ئۆيۋاقىسىغا ئۇلىنىپ سېلىنغان بولۇپ، ئۆستەڭ بويىغا قارىتىپ ئىشىكى ئېچىلغان، ئىچىدە 11 كىشىلىك يۇيۇنۇش خانىسى بار ئىدى. قىش كۈنلىرى چوڭ داشقازانغا يەرنىڭ تېگىدىن ئوت يېقىپ سۇيى ئىسسىتىلاتتى. بۇ، شۇ زامانغا نىسبەتەن كېرىيەدىكى بىر ئالاھىدە ئىش بولۇپ، يۇيۇنۇش مەدەنىيىتى، پاكىزلىق، سالامەتلىك جەھەتلەردە مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

* *

ئازادلىقتىن ئىلگىرى كېرىيە شەھىرى ئىچىدە جىنسىي تۈرلەر بويىچە ئېچىلغان ئىككى خىل مەكتەپ بار ئىدى. بۇ مەكتەپلەر ئازادلىقتىن كېيىنكى بىر مەزگىلگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇنىڭ بىرى، قىزلار مەكتىپى بولۇپ، بۇ «كېرىيە شەھەر قىزلار ئىپتىدائىي باشلانغۇچ مەكتىپى» دەپ ئاتىلىپ، مەكتەپ ۋۇۋسكىسىمۇ شۇنداق يېزىلغانىدى. بۇ مەكتەپنىڭ ئاخىرقى مۇدىرى ـ خاسىيەت جۇمە، ئىلمىي مۇدىرى ـ بۇۋسارە زايىت ئىدى.

يەنە بىرى، ئوغۇللار مەكتىپى بولۇپ، بۇ «كېرىيە شەھەر

ئوغۇللار ئىپتىدائىي باشلانغۇچ مەكتىپى» ئىدى. ئاخىرقى مۇدىر، ئىلمىي مۇدىرلىرى - بارى پاسار، مىجىت ئەپەندى قاتارلىقلار ئىدى.

كىرىيەدە تۇنجى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلغاندا كىرىيە شەھەر ئىچىدىن ئاساسلىق ئوقۇغۇچىلار مۇشۇ مەكتەپلەردىن تۇنجى قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، ئازادلىقتىن كېيىن ئوتتۇرا مەكتەپ پۈتتۈرۈپ تۇنجى قارار جەمئىيەتكە چىققانلارنىڭ كۆپىنچىسى شۇ ئىككى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدۇر. كىرىيەدىكى ھازىرقى 1 - ئەۋلاد كادىرلارنىڭ كۆپىنچىسىمۇ ئەنە شۇ ئىككى مەكتەپتە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلاردۇر.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

كېرىيە خەلقىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى زۇلۇمغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ھەققىدە ئەسلىمە

ئىمىن رەئىس ھاجىم
ئىمىن روزى

1931 ـ يىلى ئەتىيازدا قۇمۇلدا خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ جىڭ شۇرېن ھاكىمىيىتىنى تەۋرىتىۋەتتى. كېيىن، يەنى 1932 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى 1933ـ يىلىنىڭ بېشىدا تۇرپان قاتارلىق جايلاردا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى.

1932 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئالدى بىلەن قارقاشتا كېيىن خوتەندە مەلىك ھەزرىتىم (مەتنىيازئەلەم ئاخۇنۇم)، مەمتىمىن بۇغرا باشچىلىقىدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. بۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدىن چاقىلىقچە بولغان بىپايان ئۆلكە زېمىنىنى مىللىي زۇلۇم ۋە شېڭ شىسەيىنىڭ شىنجاڭدىكى چىرىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن خەلق قوزغىلىڭىنىڭ قۇدرەتلىك يالقۇنى قاپلىدى.

ناھىيىمىز كېرىيە خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي قىسمىغا، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىغا، قاراقۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان چەت ناھىيىلەرنىڭ بىرى. ناھىيىمىز كېرىيە ئۈرۈمچىدىن 2000 كىلومېتىردىن كۆپرەك يىراقلىقتا بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1884 ـ يىلى شىنجاڭدا ناھىيە تەسىس قىلغاندا، تۇنجى تۇركۇمدە ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان جايلارنىڭ بىرى

ئىدى. ئۇچاغدا ھازىرقى لوپ، چىرىيە، نىيە ناھىيىلىرى كېرىيە ئامبال يامۇلىغا قارايتتى. 1902 - يىلى لوپ ئايرىم ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ھازىرقى چىرا، كېرىيە، نىيە ناھىيىلىرى بىر ناھىيە بولۇپ قېلىۋەردى.

1. قوزغىلاڭ ئالدىدىكى ۋەزىيەت

1933 - يىلى 3 - ئايدا قوزغالغان كېرىيە دېھقانلار قوزغىلىڭىغا دائىر ۋەقەلەر مانا شۇ كېرىيە، نىيە دائىرىسىدە يۈز بەرگەنلىكىنى ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ سەمىگە تۆۋەنچىلىك بىلەن ئەسكەرتىپ ئۆتىمىز.

جىڭ شۇرېن ھاكىمىيىتى دەۋرىدە ناھىيىنىڭ ئامباللىرى يىلدا بىر قېتىم يەڭگۈشلىنىپ تۇراتتى. ئامباللارنىڭ تۇراقلىق مائاشى بار - يوقلۇقى نامەلۇم. لېكىن ئامباللار دەۋا ھەققى، سوراق ھەققى ۋە پارا ئېلىش، خەلققە خالىغانچە سېيى چېچىش، شۇنداقلا ھەر يىلى تۆۋەندىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئالماشتۇرۇش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، نەپ ئېلىش قاتارلىق قاقتى - سوقتى قىلىش ۋاستىلىرى بىلەن بىر يىلدىلا بېيىپ كېتەتتى. مەسىلەن، بىر كىشى يېڭىدىن شائيو بولماقچى بولسا ئاز دېگەندە ئامبالغا 500 سەردىن 1000 سەرگە قەدەر كۈمۈش ياكى شۇ قىممەتتە ئالتۇن پارا بېرەتتى. ئەمەل - مەنسەپ تالىشىدىغانلار كۆپ بولغانسېرى بېرىلىدىغان پارىنىڭ مىقدارىمۇ كۆپىيەتتى. خىزمەتكە - ۋەزىپىگە تەيىنلەشتە بىلىم ئىقتىدارى ۋە قابىلىيىتىگە قارىماي، بەرگەن پارىنىڭ مىقدارىغا قاراپ بەلگىلەيتتى. بوغازلەڭگەر يېزىسىغا ئەلەم بەلگىلەشتە، ئامبال مەمەتشا ئاخۇنۇمدىن 12 يامبۇ (600 سەر كۈمۈشكە تەڭ) پارا ئېلىپ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئەلەملىككە بەلگىلىگەن. بۇنى ئاڭلىغان مەمەتئاخۇنۇم شۇ كېچىسى 15 يامبۇ (750 سەر كۈمۈشكە تەڭ) نى ئامبالغا يوللىغان. ئامبال ئەتىسىلا مەمەتشانى ئەلەملىكتىن قالدۇرۇپ مەمەتئاخۇنۇمنى ئەلەملىككە تەيىنلىگەن. بىر كېچىدىلا ئامبالنىڭ يانچۇقىغا 27 يامبۇ كىرگەن. بۇ ئىشنى مەن (ئىمىن رەئىس ھاجى) ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، ئەلەملىكتىن ئىبارەت بىر دىنىي ئىمتىيازنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن شۇنچە پۇل خىراجەت قىلىنغان يەردە، ئەمەلىي ھوقۇقلۇق شاڭيولۇقنى قانچە پۇلغا ئالىدۇ؟ شاڭيو، ئەلەملەر بولسا ئامبالغا بەرگەن پارنى بىرنى ئون، ئوننى يۈز قىلىپ خەلقتىن ئۇندۇرۇۋالاتتى. ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ چىرىكلىكى، پارىخورلۇقى، ئاچ كۆزلۈكى خەلق ئۈچۈن بىر بالا - قازاغا ئايلانغانىدى. شۇ سەۋەبتىن، يېزا - قىشلاقلاردىكى دېھقان - چارۋىچىلار، ھۈنەرۋەن كاسىپلارنىڭ ئەھۋالى يىلدىن - يىلغا ئېغىرلىشىۋاتاتتى. ھەر خىل نامدىكى باج - سېلىقلار، ئالۋاڭ - سەيسىلەر پۇقرالارنى ئاچ - يالىڭاچلىق، نامراتلىققا مۇپتىلا قىلماقتا ئىدى. يۇقىرى - تۆۋەندىكى ئەمەلدارلارنىڭ زۇلمى، يولسىزلىقى، قاقتى - سوقتى قىلىشتەك قىلمىشلىرى خەلقنى جېنىدىن جاق تويغۇزغاچقا، خەلقنىڭ ھۆكۈمەتكە ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا بولغان نارازىلىق كەيپىياتى ئومۇمىي غەزەپكە ئايلانغانىدى. ئۇ چاغدا خەلقتىن يىغىۋېلىنىدىغان ھەر خىل باجلار، ئۆلۈك باج ۋە تىرىك باج دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلاتتى. ئۆلۈك باج دېگىنىمىز خام، تالما، كۆن، چەم قاتارلىق جانسىز نەرسىلەرنىڭ بېجى؛ تىرىك باج بولسا، تۆگىدىن تارتىپ قوزا - ئوغلاقتا قەدەر بولغان جانلىق نەرسىلەرنىڭ بېجى بولۇپ، مەيلى ئۆلۈك ياكى تىرىك باج بولسۇن باج نورمىسى يوق ئىدى. شۇڭلاشقا باج يىغىش - بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ھارام

دۇنيا توپلىشىدىكى چوڭ كاۋاك ئىدى. باج يىغىشنى ئامبالغا پارا بېرىش ئارقىلىق ئىككى كىشى كۆتۈرە قىلىپ ئالاتتى. ئۇلار خالىغانچە ھەر خىل باجلارنى ئويدۇرۇپ چىقىراتتى. شۇنىڭ بىلەن كۆپلەپ پۇل ۋە مال - دۇنيا يىغىۋالاتتى. مەنسەپدارلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، يۇرتنىڭ يۈز - ئابرۇيلۇق كىشىلىرى باج تۆلىمەيتتى. پۈتۈن ئېغىرچىلىق ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ زىممىگە چۈشەتتى. باج كۆتۈرە ئالغۇچىلار ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بېيىپ كېتەتتى. مەسىلەن، ئۆز ۋاقتىدىكى قاسساپلارنىڭ ئاقساقىلى جامالەك ئاقساقال دېگەن ئادەم تېرىك باجنى كۆتۈرە ئېلىپ بىر يىل ئۆتمەيلا بېيىپ كەتكەن. ئۇ، ئىككىنچى يىلى ئامبالغا 40 يامبۇ پارا بېرىپ، يېڭى شەھەرنىڭ شاڭيولۇقىنى سېتىۋېلىپ، جامالەك بېگىم دېگەن نامغا ئىگە بولغان. بۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ.

ئۇچاغدا مەخسۇس ئامانلىق ساقلاش ئىدارىسى تەسىس قىلىنماستىن، بەلكى يامۇلنىڭ ئىچىدە شەھەر تىنچلىقىنى ساقلايدىغان 20 نەپەردىن ئارتۇقراق ئۇيغۇر چېرىك بار ئىدى. ئۇلارغا نىڭ لاۋسى دېگەن بىر خەنزۇ يېتەكچىلىك قىلاتتى. ئۇلار نامدا شەھەرنىڭ ئامانلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان بىلەن، بارلىق يامان ئىشلارنى ئۆزلىرى قىلاتتى. قىمار ئوينىغان ياكى ئوغرىلىق قىلغانلارنى تۇتۇۋالسا، پۇل ۋە مال - مۈلۈكلىرىنى ئېلىۋېلىپ قويۇپ بېرەتتى. ئۇلاردىن ئېلىۋالغان زاڭنى ئىگىسىگە قايتۇرماي، ئامانلىق ساقلىغۇچىلار بۆلۈشۈۋالاتتى. ئامانلىق ساقلىغۇچى چېرىكلەر ئىككى بەن بولۇپ، باشلىقىنى شىجاڭ (ئونبېشى) دەپ ئاتايتتى. ئەمەت شىجاڭ، قۇربان شىجاڭ دېگەن ئىككى چاپارمەن ئۆز ئالدىغا ئۇچ - تۆتتىن كىشىنى ياللاپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش، قاقتى - سوقتى قىلىش ئىشلىرىغا سالاتتى. بۇ ياللانمىلار يېزا -

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

قىشلاقلاردىن ئوتۇن ساتقىلى كەلگەن ئوتۇنچىلارنى بەش - ئالتە يەردە توسۇپ، ھەر توسۇقتا ئىككى - ئۈچ ياغاچتىن ئوتۇن تارتىۋېلىپ ئوتۇن بازىرىغا بارغۇچە ئوتۇننىڭ يېرىمى قالاتتى. بازار كۈنلىرى تىجارەتچى، ھۈنەرۋەن - كاسىپلاردىن ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ئاغزىغا كەلگەننى دەپ سېلىق چېچىپ يەر پۇلى يىغاتتى. بېرەلمىگەن ياكى نارازى بولغانلارنى ئۇرۇپ - دۇمبالايتتى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋشكە بولىدۇكى، ئادەتتىكى ئەسكەرلەر ياللىغان كىشىلەر خەلققە شۇنچىۋالا زورلۇق قىلغان يەردە، باشقا ئەمەلدارلارنىڭ زۇلمى قانچىلىك بولماقچىدى؟

ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئىنتايىن چىرىك ۋە ھاكاۋۇر بولۇپ، پۇقرالار ئۇلار بىلەن توغرىدىن - توغرا كۆرۈشەلمەيتتى. ئۆزلىرىنىڭ ئەرز - دادلىرىنى ئېيتمىدىغان ئادەم تاپالمايتتى. دەۋا - دەستۇر ئىشلىرىدا پارىخورلۇق ئەۋج ئالغان بولۇپ، دەۋا - دەستۇرلار كەم كۆپ پارا بەرسە شۇنىڭ پايدىسىغا سورىلاتتى. ئەگەر خەنزۇ ئامبال ياكى خەنزۇ ئەمەلدارلار بىلەن كۆرۈشۈشكە توغرا كەلسە، ئالدى بىلەن تۇڭچى (تەرجىمان) لارنى ئىزدەپ كۆپ ھەش - پەشلەرنى قىلىپ پارا بېرىپ، ئۇلارنى قولغا كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئەمەلدارلار بىلەن كۆرۈشۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولاتتى.

بازار ئىچىدە بىرنەچچە گۆرۈكەش (جازانىگە پۇل تارقاتقۇچى) خەنزۇلار بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ ئىككىدىن ئۈچكە قەدەر بوجاڭلىرى بار ئىدى. بۇ بوجاڭلار ئۇيغۇرلار بولۇپ، قەرز ئالغۇچىلارغا بورىن (كېپىل) بولاتتى. قەرز ئالغۇچىلار پۇلىنى قەرەلىدە قايتۇرالمىسا، قەرز ئالغۇچىلارنىڭ يەر خەتلىرىنى تارتىۋېلىش، ئۆي - جاي، مال - مۈلۈكلىرىنى ساتقۇزۇش ۋە ئۇلارنى تۇتۇپ، ئۇرۇپ - دۇمبالاش ئىشلىرىنى بېجىرەتتى. جازانىخور

گۆرۈكەشلەر ئوغرىلارنىڭ زاڭ ماللىرىنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ، بازارغا سېلىش بىلەن كۆپ پايدا ئالاتتى. مال ئىگىسى: «بۇ، مېنىڭ نەرسىلىرىم ئىدى» دەپ كەلسە، گۆرۈكەشلەر: «مەن سېتىۋالدىم» دەپ ئۇلارنى ئىگە قىلمايتتى. گۆرۈكەشلەر ئامبال، ئەمەلدارلارغا سوۋغا ـ سالام بېرىپ تۇرغاچقا، ئەرز قىلىپ بارسىمۇ سورىغىلى ئادەم چىقمايتتى. زاڭ ماللارنى پۇل قىلىدىغان ئوكۇشلۇق پۇرسەت بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوغرىلىق ئىشلىرى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرغاچقا، پۇقرالارنىڭ كۈنى ئەندىشىدە ئۆتەتتى.

ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ناھىيە بازىرىدا ئاپئاشكارا ھالدا نەشە، ئەپيۇنخانىلار ۋە قىمارخانىلارنى ئېچىپ تىجارەت قىلدى. ھەتتا «شىندىيەن» دېگەن بىر پاھىشخانىنى ئېچىپ، يەكەندىن ئالاھىدە زىۋاخان ئىسىملىك بىر پاھىشە ئايالنى ئېلىپ كېلىپ ئاشكارا ئادەم جەلپ قىلدى. بۇلاردىن ئەمەلدارلار كۆپ ئىقتىسادىي نەپ ئالاتتى. يۇقىرىقى قىلمىشلار خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچلۈك غەزىپىنى قوزغىدى. بۇ ۋاقىتلاردا قۇمۇل، تۇرپان، ئاقسۇ، قەشقەر تەرەپلەردىكى خەلق قوزغىلىڭىغا ئائىت مىش ـ مىش خەۋەرلەر كېلىپ، خەلقنىڭ چىرىك ھۆكۈمەتكە قارشى داۋالغۇش ۋە قوزغىلىش كەيپىياتى بارلىققا كېلىۋاتاتتى. بۇ ۋەزىيەت قايناۋاتقان قازانغىلا ئوخشايتتىكى، تۈۋاق ئېچىلسىلا قازان تاشاتتى.

2. قوزغىلاڭنىڭ پارتلىشى

1933 ـ يىلى ئەتىيازدا ناھىيىمىز خەلقى تاشالماي تۇرغان مەزگىلدە، «قارىقاشلىقلار قوزغىلىپ قارىقاشنى پەتھى قىلىپ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

خوتەنگە يۈرۈش قىلىپتۇ» دېگەن خەۋەرلەر تارقالدى. خەن دارېن دېگەن لېيەنجاڭ «خوتەندىكى قوزغىلاڭنى مەن باستۇرىمەن» دەپ مەيدىسىگە مۇشتلاپ لەڭزىدىكى ئەسكەرلەرنى (ئازغىنا ئەسكەر قالدۇرۇپ) ئېلىپ كەتكەن بولۇپ، بىر قېتىملىق ئۇرۇشتىلا مەغلۇپ بولۇپ، جېنىدىن جۇدا بولغانىدى. بۇنىڭ بىلەن كېرىيەنىڭ ۋەزىيىتى جىددىي داۋالغۇپ كەتتى. ئالدى بىلەن كېرىيەدىكى مەمۇرىي ئەمەلدارلار، گۆرۈكەش خەنزۇلار ۋە ئۇلارنىڭ ئاتارمەن - چاپارمەنلىرى كۆك يەن، جاڭ لوسى دېگەنلەرنىڭ باشچىلىقىدا تەشكىللىنىپ، يېقىن تاغلاردىكى ئۇۋچى - پالۋانلارنى مىلتىقلىرى بىلەن يىغىپ، يامۇل ۋە لەڭزىدە بار بولغان مىلتىق، نەيزە، قىلىچلارنى كۆتۈرتۈپ 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى (جۈمە كۈنى) ناھىيە بازىرىدا قوراللىق نامايىش ئۆتكۈزۈپ، نامايىشتىن كېيىن ئۇلار لەڭزىگە كىرىپ سېپىل ئىچىگە بېكىندى. لەڭزىنىڭ ئەتراپى ئېگىز سېپىل بىلەن قورشالغان بولۇپ، ھۇجۇم قىلىشقىمۇ، مۇداپىئە كۆرۈشكىمۇ ئەپلىك ئىدى. بۇ، جازانىخور خەنزۇلار بىلەن ئايرىم ئەمەلدارلار ئۇيۇشتۇرغان پوپوزا خاراكتېرلىك نامايىش بولۇپ، قورال كۆچى ئارقىلىق كېرىيە خەلقىنىڭ قوزغىلىشىنى توسۇشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنى بېسىقتۇرماقچى دېگەن تەسىراتنى پەيدا قىلىپ، ئىنتايىن يامان رول ئوينىدى.

4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى (يەكشەنبە) ئۇلار ھۆكۈمەت نامىدىن كېرىيەدىكى يۇرت كاتتىلىرى، دىنىي زاتلار ۋە بىلىملىك، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەردىن ئابدىخەبىر ھاجى، (بۇ كىشى توقسۇنلۇق بولۇپ، چوڭ مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى ئىدى. مەدرىسە ئورنى ھازىرقى تۈرمىنىڭ ئورنىدا)، نىزامىدىن داموللا ھاجىم (بۇخارادا

ئىلىم تەھسىل قىلغان مەشھۇر ئۆلىما، بەر قاراڭغۇ ساي مەدرىسىسى بىلەن يېڭى مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى ئىدى)، مەتتوختى ئەلەم ئاخۇنۇم (ئاشلىق بازىرى مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى ئىدى)، ئىمىن ئەلەم ئاخۇنۇم (كېرىيەنىڭ باش قازىسى، كۆتىرەم مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى ئىدى)، ئابدۇللا خەلىپىتىم (ھال مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى ئىدى)، روزىئاخۇن مۇنەججىم (ئاخۇنھاجى مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى ئىدى)، ئابلىز ئاخۇنۇم چوڭ (مۇسا بەگ مەدرىسىگە مۇدەررىس ئىدى)، ئىبراھىمئاخۇن خەلپىتىم (تۇرسۇن بەگ ھاجىمنىڭ مەدرىسىگە مۇدەررىس ئىدى) قاتارلىق 20 نەچچە كىشىگە باغاق تارقىتىپ يامۇلغا چايغا تەكلىپ قىلغانىدى. شۇ چاغدا يېڭىشەھەرنىڭ شاڭيوسى بولۇپ، ئامبال يامۇلىدا تۇرۇۋاتقان دۆلەت نىياز بەگ چايغا تەكلىپ قىلىنغانلارنىڭ زىياپەت ئۈستىدە تۇتۇپ ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئاقىۋەتنىڭ كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى پىلانلاشقانلىقىدىن خەۋەردار بولغاچقا، كېچىلەپ ئابدىخەۋەر ھاجىم، مەمتىمىن باي قاتارلىق كىشىلەرنى خۇپىيانە تېپىپ، چايغا تەكلىپ قىلىشنىڭ سىرىنى ئۇلارغا ئاشكارىلاپ، «بۈگۈن كېچە جېنىڭلارنى جايلىماڭلار، ئەتە دۈشەنبە جېنىڭلاردىن ئايرىلىسىلەر» دەپ خەۋەر بەرگەن. بۇنىڭ بىلەن باغاق تاپشۇرۇۋالغان كىشىلەر ۋەھىمىگە چۈشۈپ قالدى. چۈنكى ئەھۋال ناھايىتى ئېغىر ۋە خەۋپلىك ئىدى. بۇ كىشىلەر پۈتۈنلەي تەييارلىقسىز ۋە تەشكىلسىز ھالەتتە بولغاچقا نېمە قىلىشنى ۋە قانداق تاقابىل تۇرۇشنى بىلمەيتتى. نامايىشتىن كېيىنكى چايغا چىللاپ يوقىتىشتىن ئىبارەت بۇ كونا نەيرەڭ پاش بولۇپ قاتتىق تەسىر قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يېزا - كەنتلەردە پاناھلىنىش ئۈچۈن قاچقان بولسىمۇ، شۇ كېچىسى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى ئىچىدە

ئۇيغۇر كىتاب تورى يېقىتى
www.uyghurkitap.com

پاناھلىنىش مەقسىتىدە نۇرغۇن كىشىلەر ئۆز ئۆيلىرىدىن قېچىپ خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتى. تاڭ ئاتقاندا شەنبە بازارنىڭ «سېسىق ئىلەك» دېگەن يېرىگە كەلگەندە قاچقان ۋە ئەگىشىپ ماڭغانلار نەچچە يۈز كىشىگە يەتتى. يىغىلغانلار ئىچىدىكى يۇرت كاتتىلىرى مەسلىھەتلىشىپ، ئىمىن ئەلەم ئاخۇنۇم بىلەن مەتشېرىپ ئەلەم ئاخۇنۇمنى خوتەنگە ئەلچىلىككە ماڭغۇزدى. قالغانلار ئابدىخەبىر ھاجى، سوپى بەگ باشچىلىقىدا قانداق قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىۋاتقاندا، ناھىيە بازىرىدىن «خەنزۇلار ۋە ئەمەلدارلار لەڭزىگە كىرىۋاپتۇ، بىر قىسىملىرى نىيە ۋە چەرچەنگە كېتىشنى كۆزلەپ قېچىپتۇ» دېگەن خەۋەرنى تاپشۇرۇۋېلىپ، يامۇلنىڭ بوش قالغانلىقىنى ئۇققاندىن كېيىن ئۇلار خوتەنگە بارماي، كىرىيەگە قايتىپ ناھىيىنى پەتھى قىلىش قارارىغا كەلدى. ئۇلار ئات ئۈستىدە تۇرۇپ قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنى سايلىدى. ئابدىخەبىر ھاجى ناھىيىنىڭ پادىشاھلىقىغا، مەمتىمىن باي ئەمىر لەشكەرلىككە، سوپى بەگ ئوڭ قول ۋەزىرلىككە سايلاندى. ئۇلار شەنبە بازار، قاراقىر، لايسۇ، شىۋۇل قاتارلىق ھەرقايسى يېزا - كەنتلەردىكى ئۆلىما، مۇدەررىس، بەگ، شاڭيولارغا ئادەم ئەۋەتىپ، توپلىنىپ قوشۇن باشلاپ، ناھىيىگە يۈرۈش قىلىشنى ئۇقتۇردى. ئادەملەر توپلىنىپ تەشكىللىنىپ بولغۇچە، قوشۇن ئىچىدىن رەجەپ ئاقساقال دېگەن جىگەرلىك بىر ئادەمنى تېپىپ چىقىپ «سىز جىگەرلىك، باتۇر ئادەم. سىزنىڭ خىزمەت كۆرسىتىدىغان ۋاقتىڭىز كەلدى، سىز ئالدىمىزدا يولغا چىقىپ، خوتەن پادىشاھلىرى كەلدى، ھەممىڭلار ئالدىغا چىقىڭلار، پادىشاھىڭلار ئابدىخەبىر ھاجى، ئەمىر لەشكىرى مەمتىمىن باي، ۋەزىر ئەزەم سوپى بەگ دەپ يول بويى جاكا (ئېلان) قىلىپ ناھىيە بازىرىغا كىرىڭ» دەپ ئەۋەتتى. رەجەپ ئاقساقال ھەقىقەتەنمۇ قورقماس،

غەيرەتلىك ئادەم ئىدى. ئۇ بىر بوز بايتالنى مىنىپ، ھېلىقى ئېلاننى تەكرارلاپ ماڭدى. ئۇلار «مۆمىن مۇسۇلمانلارنىڭ مال - مۈلكىگە تەگمەيسىلەر، جازانىخور زالىملارنىڭ مال - مۈلكىنى ئولجا قىلىسىلەر» دەپ ئېلان قىلدى. 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 26 - كۈنى (سەيشەنبە) تەخمىنەن 10 مىڭدەك ئادەم توپلىنىپ بازار ئىچىگە بېسىپ كىردى. ئۇلار ئالدى بىلەن يامۇلنى ئىشغال قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن گۆرۈكەش خەنزۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى ئولجا قىلىپلا لەڭزىنى قورشىدى. لېكىن لەڭزىدىكىلەر شەپە چىقارماي جىم تۇرۇۋالدى. قوزغىلاڭچىلار ئاخىر لەڭزىنىڭ ئاتخانىسىغا ئوت قويۇۋەتتى. شۇ چاغدا لەڭزىدىكىلەر ئوق چىقىرىپ، مەتنىياز ئاخۇن ئەچكۇ، سوپۇرگە ئاخۇن قاتارلىق ئالتە ئادەمنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. ئادەم ئۆلگەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۆپ قىسمى قېچىپ ئاز بىر قىسمى قالدى. چۈنكى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ كۆپ قىسمى دېھقانلار ۋە شەھەر ئاھالىلىرى بولۇپ، تەربىيە كۆرمىگەنلىكى ئۈستىگە قورالسىز ھەم ئۇرۇشقا قاتنىشىپ باقمىغانىدى. بۇ چاغدا مەتتىمىن باي قاتارلىقلار قوشۇنىنى قايتا تەشكىللەپ، لەڭزىنى قورشاشنى داۋاملاشتۇردى. لەڭزىنىڭ ئەتراپىغا ئوتۇن دۆۋىلەپ يۈز نەچچە يەرگە گۈلخان يېقىپ ئۇخلىماي تاڭنى ئاتقۇزدى.

لەڭزىنى ئېلىش تەس بولغاچقا، ئابدىخەبەر ھاجى شۇ كۈنىلا قاراقىر يېزىسىنىڭ مۇدەررىسى ئەخمەت داموللامغا خەت يېزىپ ئادەم باشلاپ چىقىپ قوزغىلاڭغا قاتنىشىشنى تەۋسىيە قىلغانىدى. (ئەخمەت داموللام ئەسلى قۇمۇللۇق بولۇپ، ئابدىخەبىر ھاجىمنىڭ تالىپى ئىدى). ئەخمەت داموللام جىددىي ھەرىكەتكە كېلىپ، ئەتىسى (چارشەنبە) تۆت - بەش يۈزچە ئادەمنى باشلاپ كۆزىگە رەڭلىك ئەينەك تاقاپ، بايراق كۆتۈرۈپ، دۇمباقلارنى چېلىپ،

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ناھىيە بازىرىغا يېتىپ كەلدى. قوزغىلاڭچىلار ئىچىدىن بىر تۈركۈم ئادەملەرنى «قۇمۇلدىن پادىشاھ كەلدى» دەپ توۋلاتقۇزدى. ئەخمەت داموللام ھىيلە ئىشلىتىپ، لەڭزىنى ئېلىش توغرىسىدا مەسلىھەت بېرىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىشەنچىسىنى كۆچەيتىپ، غەيرىتىنى ئاشۇردى، مەسلىھەت بويىچە لەڭزىگە خەت كىرگۈزمەكچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن «بىز قۇمۇلدىن كەلدۇق، ئەسكەرلىرىمىز كۆپ، قوراللىرىمىز خىل، داپولىرىمىز بار، ئەگەر تەسلىم بولمىساڭلار داپو ئېتىپ، كېرىيەنى تۈپتۈز قىلىۋېتىمىز» دېگەن مەزمۇندا خەت يېزىپ، ئابدۇللا رەئىس، يۇنۇس تۈڭگان (خەنزۇچە ئىسمى خەسىت) دېگەن ئىككى كىشىدىن لەڭزىگە كىرگۈزدى. ئۇلار خەتنى كۆرگەندىن كېيىن، تالاش-تارتىش بولۇپ، كونا ئامبال ۋاڭ دارىن قاتارلىق ئاز ساندىكى كىشىلەر تەسلىم بولماي، قارشىلىق كۆرسىتىشنى تەلەپ قىلدى. يېڭى ئامبال جاڭ دارىن قاتارلىقلار كۆپ سانلىق بولۇپ، ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئاخىر تەسلىم بولۇش قارارىغا كېلىپ، لەڭزىدىن چىقتى. جاڭ دارىننىڭ (ئۇ، كېرىيەگە ئىككى-ئۈچ ئايچە ئامبال بولغان) ئاشۇ خىزمىتى ئۈچۈن قوزغىلاڭچىلار ئۇنىڭ ئىنىسى (ئىسمى شو دارىن بولۇپ، يامۇل تىنچلىق ساقلاش ئەترىتىنىڭ باشلىقى ئىدى) بىلەن ئىككىسىگە چېقىلماي، تولۇق تەييارلىق قىلىپ، يۇرتىغا چىرايلىق ئۇزىتىپ يولغا سېلىپ قويدى. ۋاڭ دارىن ئوغلى بىلەن قوشۇپ ئېتىپ تاشلاندى. جاڭ لوسى، لەي شەنسىڭ باشچىلىقىدا 40 قا يېقىن ئادەم نىيە تەرەپكە قاچقانلىقى ئۈچۈن، روزى بەگ لەڭگە ۋە دۆلەتنىياز بەگ باشچىلىقىدا بىرنەچچە كىشى ئۇلارنى قوغلاپ تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتىلدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ قوغلاپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان لەي شەنسىڭ دورا (زەھەر) يەپ

ئۆلۈۋالغان. جاڭ لاۋسى (شۆتاڭنىڭ شوجاڭى ئىدى) نىيە ناھىيىسىنىڭ بىر بېلىق كۆلىگە كىرىۋېلىپ، ئوق چىقىرىپ، ئىككى كۈن قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئېتىپ تاشلىنىپ، كاللىسى كېسىپ كېلىنگەنىدى. شۇ چاغدا خەلق ئىچىدە: «جاڭ لاۋسى قاچتى نىيىغا، كاللىسى كەلدى كېرىيىگە» دېگەن قوشاق توقۇلغانىدى.

3. مابۇفاڭغا يېزىلغان خەت

ئابدىخەبەر ھاجى قاتارلىقلار يامۇلنى ئىشغال قىلىپ ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ناھايىتى كۆرەڭلەپ كەتتى. قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى كېڭىشىش ئارقىلىق «كېرىيەنى ئۆزىمىز پەتھى قىلدۇق، بىز خوتەنلىكلەرگە ئەل بولماي، گەنسۇدىكى مابوپاڭغا تەۋە بولىمىز» دەپ مەسلىھەت قىلىشتى. ئۇلار كېرىمئاخۇن شىغا دېگەن ئادەمنى تەيىنلەپ، بىر پارچە خەت بىلەن سوۋغا - سالام تەييارلاپ، مابۇفاڭنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى. خەتنىڭ مەزمۇنى «بىز كېرىيەنى پەتھى قىلدۇق، كېرىيەنىڭ كونا خەزىنىسىدىن مىڭ سەر ئالتۇن ۋە باشقا نەرسىلەرنى ساقلاپ تۇردۇق، مابۇفاڭ جانابلىرى كېلىپ خەزىنە بىلەن كېرىيەنى ئۆز قولىغا ئالسا ئىكەن» دېگەن مەزمۇندا ئىدى. ئابدىخەبەر ھاجى قاتارلىقلار دىنىي ئىلىمدا كامالەتكە يەتكەن بولسىمۇ، لېكىن دۇنيا ۋەزىيىتى، دۆلەت ئەھۋالى، شىنجاڭنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالى، ھاكىمىيەت باشقۇرۇش قاتارلىق ئىشلاردىن خەۋىرى يوق، كالتە پەم، نەزەر دائىرىسى تار ئادەملەر ئىدى. ئۇلار گەنسۇدىكى مابۇفاڭنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا، كېرىيەنى مۇستەقىل ھالدا ئۆزلىرى باشقۇرۇش، شاھلىق تاجى كىيىپ، پادىشاھلىق تەختىدە

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئۆزلىرى ئولتۇرۇش خام خىيالىدا ئىدى ھەم ئەمەلىيەتتىمۇ ئۆزلىرىنى پادىشاھ، ئوڭ قول ۋەزىر، ئەمىر لەشكەر دەپ ئاتىشىۋالغانىدى. دەل شۇ چاغدا قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىدا ئۆزلىرى تەيىنلەپ، خوتەنگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتمەكچى بولغان ئىككى ۋەكىل (ئىمىن ئەلەم ئاخۇنۇم بىلەن مەتشىرىپ ئەلەم ئاخۇنۇم) خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبىرى مەلىك ھەزرەت (مەتنىياز ئەلەم) نىڭ بىر پارچە بۇيرۇقىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. بۇيرۇقتا ئىمىن ئەلەم ئاخۇنۇم (ئەسلى ناھىيىنىڭ ئەلىمى) كېرىيەنىڭ ۋالىيلىقىغا، مەتشىرىپ ئەلەم ئاخۇنۇم (ئەسلى ناھىيىنىڭ مۇپتىسى) كېرىيەنىڭ بىرىنچى ئەلەملىكىگە تەيىنلەنگەنىدى. بۇنى ئاڭلىغان ئابدىخەبەر ھاجى، سوپى بەگ، مەتىمىن بايلارنىڭ ئەرۋاھى ئۇچۇپ، سەپرايى ئۆرلەپ كەتتى - دە، مەتىمىن باي ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ مەتشىرىپ ئەلەم ئاخۇنۇمغا دېۋەيلەپ «سەن خوتەنلىك پوقاقتىن ئۇقتۇرۇش ئېلىپ كەپسەن، بىز خوتەنگە تەۋە بولماي مابۇفاڭغا تەۋە بولىمىز» دېدى ۋە قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ چېپىشقا تەييارلانغان ھالدا: «كېرىيەنى كىم پەتھى قىلدى؟» دەپ سوراقا تارتقاندىن كېيىن، مەتشىرىپ ئەلەم ئاخۇنۇم ئىنتايىن قورقۇمسىراپ: «سىز پەتھى قىلدىڭىز، سىز پەتھى قىلدىڭىز» دەپ تەكرار جاۋاب بەرگەن. بۇنىڭ بىلەن خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ بۇيرۇقى كۇچكە ئىگە بولمىغان. لېكىن ئۇلارنىڭ خوتەنگە تەۋە بولماي ئۆز ئالدىغا قۇرغان پادىشاھلىقى ئىككى ھەپتە ھۆكۈم سۈردى. 26 كۈندىن كېيىن خوتەندىن كامال داموللام ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، كېرىيەنى ئۆتكۈزۈۋالدى.

4. خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ كېرىيەنى ئىشغال قىلىشى

خوتەندىن كامال داموللام دېگەن كىشى ئىككى يۈز ئەتراپىدا قوشۇن باشلاپ كېرىيەگە يېتىپ كەلدى. ئەسكەرلەر ئوق

مىلتىقلىرى ۋە بىر ئاتار مىلتىق بىلەن قوراللانغان بولۇپ، كامال
داموللام ئۇلارنى لەڭزىنىڭ ئالدىدىكى «نياڭنياڭ مياۋ»[①] دېگەن
بۇتخانىغا چۈشۈرۈپ، ئۆزى بىر قانچە مەھرەم (مۇھاپىزەتچى)
لىرى بىلەن يامۇلغا كېلىپ، ئابدىخەبەر ھاجى، مەمتىمىن باي،
سوپى بەگلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، كېرىيەنىڭ ھاكىمىيەت تامغىسىنى
تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن ئۇلار «كېرىيەنى ئۆزىمىز پەتھى قىلدۇق،
خوتەنگە تەۋە بولماي مابۇفاڭغا تەۋە بولىـــــــــــمىز» دەپ تامغا
تاپشۇرۇشنى رەت قىلىدۇ. كامال داموللام تەدبىرلىـــك ئادەم
بولغاچقا، ئۇلار بىلەن تالاش ـ تارتىش قىلماي «بوپتۇ، بىز خوتەنگە
قايتىپ كېتەيلى» دەپ قايتىپ چىقىپ، ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ
پوندىرا[②] دېگەن جايدا توختاپ، قوشۇننى تەشكىللەپ، تۇيۇقسىز
ھۇجۇم قىلىپ، كېرىيەنى ئىشغال قىلىشنى پىلانلايدۇ. ئۇلارنىڭ
پىلانىنى مەمتىمىن باي بىلەن سوپى بەگ بىلىپ قېلىپ، دەرھال
سۈلھى قىلىشنى قارار قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سۈلھى قىلىشقا ئەڭ
ئابرۇيلۇق بولغان نىزامىدىن داموللامنى ئەۋەتىشنى لايىق تېپىپ،
ئىمىن رەئىس ھاجىنى نىزامىدىن داموللامنى تېپىپ كېلىشكە
بۇيرۇدى.

نىزامىدىن داموللام باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك دىنىي
تەربىيىنى مەتنىياز ھاجى ئاخۇنلىقۇمدا ئالغان، كېيىن بۇخارادا
ئالتە يىل ئوقۇغان قارىي ھەم ئالىم كىشى بولۇپ، كېرىيەنىڭ
يېقىنقى زامان تارىخىدا دىنىي جەھەتتە ئۇنىڭدەك كامىل ئالىم يوق
ئىدى. ئۆزى ئادىل، مېھماندوست، پەزىلەتلىك كىشى بولغاچقا
ناھايىتى ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىدى. ئۇ ماخوسەننىڭ ئاخىرقـــى
يىللىرىدا كېرىيەگە يېرىم يىلچە ھاكىم بولغان. ئۇنىڭ قېيناتىسى

① خان ئانا بۇتخانىسى دېگەن مەنىدە.
② مەھەللە ئىسمى بولۇپ، ناھىيە بازىرىدىن تەخمىنەن بەش كىلومېتىر غەربتىكى كەنت

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

توقسۇن بەگ ھاجىم كىچىكرەك بەگ بولۇپ ئاچ كۆز ئادەم ئىدى. شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتى مەزگىلىدە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى «ئەگەر سىز كۆيئوغلىمىز نىزامىدىننى تېپىپ بەرسىڭىز سىزنى پاششاپ (چوڭ بەگ) قىلىمىز» دەپ ئالدىسا، كىچىككىنە مەنسەپنى دەپ ئۆزىنىڭ كۆيئوغلى، كېرىيە خەلقىنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر ئالىمى نىزامىدىن داموللامنى تۇتۇپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن، شىڭ شىسەي جاللاتلىرى تەرىپىدىن تىرىك كۆمۈۋېتىلگەن.»

نىزامىدىن داموللام بىلەن ئابدىخەبەر ھاجى ئەپ ئەمەس ئىدى. ئابدىخەبىر ھاجى ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئېلان قىلىپ، قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولىغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن، نىزامىدىن داموللام قايىل بولماي، قەۋمى شەھىدان (بۇ جاي مەشھۇر تارىخىي يادىكارلىق ئورنى بولۇپ، ناھىيە بازىرىدىن تەخمىنەن بەش كىلومېتىر غەربىي جەنۇبتا) غا چىقىپ تىلاۋەت قىلىپ يېتىۋالغانىدى. مەن (ئىمىن رەئىس ھاجى) داموللامنى ياموغا ئېلىپ كىردىم. مەتتەمىن باي داموللامغا «كامال داموللامنىڭ نىيىتى ئۇرۇشۇش ئىكەن، ئۇقۇشماسلىق بوپتۇ، ئۇرۇشماي تامغىنى تاپشۇرساق ئۆزلىرى ئارىغا كىرىپ ياراشتۇرۇپ قويسىلا» دەپ ئىلتىجا قىلدى. نىزامىدىن داموللام ئۇلارغا «خوتەن پەتھى بولمىغان بولسا، سىلەر كېرىيەنى پەتھى قىلالمايتتىڭلار، ھەممىمىز مۇسۇلمان بولغاچقا، خوتەنگە تەۋە بولساق بولمامدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قولىمىزدا ھېچقانداق قورال - ياراغ يوق، ئۇرۇشمۇ قىلىپ باقمىدۇق» دەپ بىر مۇنچە تەنبىھ بەرگەندىن كېيىن، نىزامىدىن داموللامنىڭ سۇلھى قىلىشى بىلەن ھاكىمىيەت تامغىسىنى كامال داموللامغا تاپشۇرۇپ، خوتەن قىسىملىرى بىلەن كېرىيە قوزغىلاڭچىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولماي، ھاكىمىيەت تىنچلىق بىلەن خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. كامال

داموللام ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئابدىخەبەر ھاجى بىلەن مەمتىمىن باينى ئەسكەر باشلىقى قىلىپ قوشۇننى باشلاپ يەكەنگە يېرىشنى بۇيرۇدى. ئىمىن ئەلەم ئاخۇنۇمنى ۋالىيلىققا، مەتشىرىپ ئەلەم ئاخۇنۇمنى بىرىنچى ئەلەملىككە بەلگىلىدى. لېكىن ئەمەلىي ھوقۇقنى ئۆز قولىدا تۇتتى. يېڭىدىن يۈز نەپەر ئەتراپىدا ئەسكەر قوبۇل قىلدى. ئومۇمىي ئەسكەر سانى 300 گە يېقىنلاشتى. ئەسكىرىي ئەمىر كامال داموللام، مۇئاۋىن ئەمىرلەر قارىقاشلىق ئېلاخۇن، خوتەنلىك سابىر ئاخۇنلار بولدى. ھەربىي يېتەكچى بولسا، تۈركىيىلىك ئەپەندىنىڭ قولىدا مەخسۇس تەربىيىلەنگەن ئىسمايىل دېگەن كىشى ئىدى. ئەسكەرلەر ئۈستىدىن سۆمبىلەپ ئوقلايدىغان پاۋان مىلتىقلىرى، بىر ئاتار مىلتىق، 60 تال ئونئاتار مىلتىق، بەش دانە قىلىچ، نەيزە قاتارلىق قوراللار بىلەن قوراللانغانىدى. ئوفىتسېرلار توق قىزىل رەڭلىك، ئەسكەرلەر ئاچ كۆك رەڭلىك تۆت يانچۇقلۇق كالتە كىيىم كىيىشكەنىدى. ئوفىتسېرلارغا يىپەك ۋە بوز ئارىلاشتۇرۇپ توقۇلغان غەزنە دېگەن رەختتە، ئەسكەرلەرگە بوز رەختتە (بوز چەكمەن) كىيىم تىكىلەتتى. ئوفىتسېرلارنىڭ كىيىمى خوتەندە، ئەسكەرلەرنىڭ كىيىمى ناھىيىلەردە تىكتۈرۈلەتتى. ئوفىتسېرلار پاگون تاقىمايتتى. لېكىن ئۇجاڭدەي ئاساتتى. مۇنتىزىم قىسمدىن باشقا، پىدائىي ئەسكىرىي قىسىملار تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلار مەدرىسىلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنى ئاساس قىلاتتى. پىدائىي ئەسكەرلەر ئوزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەك، قورال - ياراغلارنى ئۆزلىرى ھەل قىلىپ ھۆكۈمەتتىن راسخوت ئالمايتتى. ئۇلار نەيزە - قىلىچ، تاياق - توقماقلار بىلەن قوراللانغان بولۇپ، پات - پات ناھىيىگە يىغىلىپ، ھەربىي ماھارەت كۆرسىتىپ پاراتتىن ئۆتەتتى. پاراتنى كامال دامولام قوبۇل

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

قىلىپ، ئاخىرىدا مۇكاپات تارقىتاتتى. پىدائىي ئەسكەرلەرنىڭ ئومۇمىي سانى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. پىدائىي ئەسكەرلەرنىڭ چوڭراق توپلاشقان جايلىرى توختى ئىشاننىڭ قولىدا 1000 دىن ئارتۇق، مەتتوختى مۇپتىنىڭ قولىدا 200 دىن ئارتۇق، مەتتوختى ھاجىمنىڭ قولىدا 300 دىن ئارتۇق پىدائىي ئەسكەر تەربىيىلەنگەن بولۇپ، مەتتوختى ھاجىم ئىلگىرى چېرىك بولغان تۇرسۇن سەيپۇلا دېگەن كىشىنى ھەربىي يېتەكچىلىككە تەكلىپ قىلىپ، پىدائىيلارغا ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بارغان.

5. قورال - ياراغ زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشى

قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىدا قورال - ياراغ كەم ئىدى. بار بولغان قوراللىرىمۇ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتتىن تارتىۋالغان قوراللار ئىدى. لېكىن قوزغىلاڭچىلار رەھبەرلىرى قورال - ياراغقا ئىگە بولۇش زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتكەن بولۇپ، ئۇلار قوزغىلاڭ پارتلاش بىلەنلا قورال - ياراغ مەسىلىسىنى مۇھىم كۈنتەرتىپكە قويۇپ، بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈستىدە ئىزدەندى. قوزغىلاڭ پارتلاپ بىر ئايدىن كېيىن، كېرىيە ناھىيىسىدە بىر قورال - ياراغ زاۋۇتى قۇرۇلدى. زاۋۇتنىڭ ئورنى لەڭزىنىڭ ئالدىدىكى «نياڭنياڭمياۋ» بۇتخانىسىدا بولۇپ، مىلتىق، ئوق، قىلىچلارنى ياسىغان.

ئالماس ھاجىم (ئەسلى نام - شەرىپى ئالماسئاخۇن پىچاقچى بولۇپ، ئازادلىقتىن كېيىن 1980 - يىللاردا ھەج تاۋاپ قىلغان) دېگەن كىشى ناھايىتى ئۇستا ھۈنەرۋەن بولۇپ، تۆمۈرچىلىك، قۇيمىچىلىقتا كامىل ئىدى. ئۆزى كۆرگەننى ياسىيالايدىغان،

ئەقىللىق، زېرەك ئادەم ئىدى. ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ پاۋان (ئوق) مىلتىقنى ياسايتتى. قوزغىلاڭچىلار ئالماس ھاجىمنى باش تېخنىك قىلىپ بېكىتىپ، ئەخمەتئاخۇن ئاقساقال، ئېلاخۇن كاشاڭ، ئىبراھىمئاخۇن زەرگەر قاتارلىق ئۇستىلارنى شاگىرتلىرى بىلەن قوشۇپ قورال ياساشقا (ئاساسلىقى مىلتىق) تەشكىللىدى. بۇ زاۋۇتتا ئىشلەيدىغانلار شاگىرت، ئۇستا بولۇپ 20 دىن ئارتۇق كىشى ئىدى. ئەمما قورال زاۋۇتىدا ھېچقانداق زامانىۋى ئۈسكۈنە يوق ئىدى. ھۈنەرۋەنلەر ئاددىي ئۇسۇلدا ئۆز ئالدىغا ياساپ، بىر قانچە قېتىم ئېتىپ، سىناق قىلغاندىن كېيىن، كامال داموللامغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ئىش ھەققى ئالاتتى. ئالماس ھاجىم ياسىغان بىر مىلتىققا دەسلەپ 50 سەر تەڭگە بەرگەندىن باشقا، كېيىنكى مىلتىقلىرىغا 40 سەردىن تەڭگە بېرىلەتتى. قالغان ئۇستىلارنىڭ مىلتىقلىرىغا 25 سەردىن تەڭگە بېرىلەتتى. ئالماس ھاجىم مىلتىقنىڭ زاتور قىسمىغا ئالاھىدە كۈچ چىقىرىپ ئىشلەپ، ئوق ئېتىلىپ بولغاندىن كېيىن مىشەكنى ئۆزلۈكىدىن چىقىرىۋېتەلەيدىغان سەۋىيىگە يەتكۈزگەن. كامال داموللام ئۇنىڭ ھۈنىرىگە قايىل بولۇپ، پۈتۈن ئەسكەرلەر ئالدىدا 23 - 24 ياشلىق ئالماس ھاجىنى تەقدىرلەپ تاۋار تون ياپقان ۋە 80 سەر كۈمۈش بىلەن مۇكاپاتلىغان. مىلتىق ياساشتا ئەڭ تەس ئىش مىلتىق ستۋولىنى تېشىش بولۇپ، بۇنىڭغا قاتتىق مېتالدىن ئۇشكە بېشى ياساپ تۈگمەن تېشىنى توچارقى ئورنىدا ئۇشكە سېپىغا ئورنىتىپ، ئۇنىڭغا ياغاچ قولاق بەللەپ تەكرار ئايلاندۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئىككى - ئۈچ ئادەم نۆۋەتلىشىپ چۆرۈپ 20 - 25 كۈن ۋاقىت سەرپ قىلىپ مىلتىق ستۋولىنى پۈتتۈرگەن. بىر مىلتىقنىڭ پۈتۈپ چىقىشى ئۈچۈن بىر ئۇستا بىر ئايغا يېقىن ۋاقىت سەرپ قىلغان. مىلتىق قونداقىنى چىرا ناھىيىسىدىن ياڭاق

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ياغىچى ئېلىپ كېلىپ، مەخسۇس خارەت بەلگىلەپ ياسىغان. مىلتىقنىڭ سۈپىتى كۆرۈنۈشتە خېلى مۇكەممەل ۋە مەلۇم جەڭگىۋارلىقىمۇ ئىگە ئىدى. لېكىن ئۇسكۇنىلەر كەمچىل، تېخنىكا ئىقتىدار تۆۋەن بولغاچقا، ستۇولىغا ساي چىقىرىلمىغانلىقى ئۈچۈن ئېتىلغان ئوقنىڭ مۇساپىسى قىسقا، دەللىك دەرىجىسى تۆۋەن ئىدى.

دورا ياساش ئانچە مۇرەككەپ ئەمەس ئىدى، بوغازلەڭگەر يېزىسىنىڭ دېھقانلىرى ئىچىدە ئەزەلدىن مىلتىق دورىسى ياساش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار بار ئىدى. ئۇلاردىن بىر نەچچە كىشى قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ تەكلىپىگە بىنائەن كېلىپ، دورا ياسىغان. كېرىيەدىكى قورال - ياراغ زاۋۇتىغا خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. خوتەننىڭ ئەمىر لەشكەرلىرىدىن غاپپار ھاجى كېلىپ زاۋۇتنى كۆزدىن كەچۈرۈپ ئالماس ھاجىنى تەقدىرلىگەن. تۇڭگانلار كېرىيەنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قورال زاۋۇتىدىكى ئۇستىلارنى ئاتنىڭ ئالدىغا سېلىپ خوتەنگە ئاپىرىپ، تۇڭگانلارنىڭ «بومخانا» سىدا گرانات ياساشقا سالغان. ئۇستىلارغا ئېغىر زۇلۇم ۋە ئازاب سالغان.

6. چەرچەن ۋە يەكەنگە ئەسكەر ماڭغۇزۇش

خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى كېرىيەنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئالغاندىن كېيىن، كېرىيەنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، شەرققە يۈرۈش قىلىدىغان قوشۇن تەشكىللەپ، ھەر خىل تەييارلىق ئىشلىرىنى ئىشلەشكە كىرىشتى. ئالدى بىلەن خەلقتىن ئات ئارىيەت ئېلىش، بايلارنى ئالتۇن ئىئانە قىلدۇرۇش ئارقىلىق ھەربىي لاۋازىمەت توپلىدى. ئېتى بارلار ئىختىيارىي ھالدا ئات ئارىيەت بەردى، تەييارلىق

ئىشلىرى پۈتكەندىن كېيىن كامال داموللام چەرچەن، چارقىلىققا ئەسكەر باشلاپ بېرىپ، ئۇ يەرنى پەتھى قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەلقتىن ئارىيەت ئالغان ئاتلارنى ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بەردى، ھەتتا تايلىغان ئاتلارنى تېپىپ بىلەن قايتۇردى. مۇشۇ ئىش قوزغىلاڭچىلارنىڭ خەلق ئىچىدىكى ئوبرازىنى ياخشىلاپ ئاممىنىڭ بىردەك ھىمايىسىگە ئېرىشكەندى. لېكىن بايلار بۇنىڭ ئەكسىچە پوزىتسىيە تۇتتى. قوزغىلاڭچىلار ھۆكۈمەتتى بايلاردىن ئىككى - ئۈچ مىسقالدىن ئالتۇن ئىئانە قىلىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، بايلار نارازى بولۇپ ھەسرەت چېكىشتى.

چەرچەنگە يۈرۈش قىلىدىغان قىسىملارغا كامال داموللام ئۆزى قوماندان بولدى. تەخمىنەن 350 ـ 400 ئەتراپىدىكى ئاتلىق قوشۇن داغدۇغىلىق ئۇزىتىش ساداسى ئىچىدە چەرچەنگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇچاغدا چەرچەن كېرىيەگە قارايتتى. ئۇلار چەرچەننى ئوڭۇشلۇق ۋە تىنچلىق بىلەن ئىشغال قىلىپ قايتىپ كەلدى. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن «چارقىلىقتىن تۇردى يىڭجاڭ چەرچەنگە ھۇجۇم قىلىدىكەن» دېگەن خەۋەر تارقالدى. شۇنىڭ بىلەن كامال داموللام ئىككىنچى قېتىم قوشۇن تارتىپ چەرچەنگە ماڭدى. بۇ قېتىم ماڭغاندا ئىككى داپونى ئاتقا سۆرىتىپ ئېلىپ ماڭدى. لېكىن مەيلى چەرچەن ياكى چارقىلىقتا بولسۇن جەڭ بولمىدى. تىنچلىق بىلەن چەرچەن - چارقىلىق ئۇرۇشى ئاياغلاشتى. لېكىن كېرىيە بىلەن چەرچەن - چارقىلىق ئارىلىقىدىكى يول ئۇزۇن ۋە قۇم چۆللەر بىپايان بولغاچقا، دائىم كېرىيەدىن ئەسكەر يۆتكەپ مۇداپىئە كۆرۈش بەكمۇ جاپالىق ۋە قۇلايسىز ئىدى. شۇڭا خوتەن ھۆكۈمەتتى چەرچەنگە ئايرىم ۋالى قويۇشنى قارار قىلىپ، مەسۇم ھاجىنى (خوتەنلىك، توغراق مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى) ۋالىي قىلىپ بەلگىلىدى. چارقىلىقنى چەرچەنگە تەۋە قىلىپ بەردى.

ئۇيغۇر كىتاب تورپىكتى
www.uyghurkitap.com

كېرىيەدە ئابلا لىتىپ دېگەن بىر داڭلىق ئوغرى بولۇپ، چەرچەنگە يۆرۈش قىلغان قوشۇن تەركىبىدە چەرچەنگە چىققانىكەن. چەرچەنگە چىققاندىن كېيىن يەنە ئوغرىلىق قىلىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ شەنىگە داغ چۈشۈرگەنلىكى ئۈچۈن، كامال داموللام ئۇنىڭغا قىلچە رەھىم قىلماي، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ بەلگىلىسى بويىچە ئابلا لىتىپنىڭ بىر قولىنى كەستۈرۈۋەتكەن. بۇ تەدبىر ھەممىگە ئىبرەت بولۇپلا قالماي، قوزغىلاڭچى قوشۇننى چەرچەن، چارقىلىق خەلقىنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە قىلغانىدى. خوتەن ھۆكۈمىتىمۇ كامال داموللامنىڭ ئادىل، كەسكىن، تەدبىرلىك ئىكەنلىكىگە قايىل بولۇپ «كامال ھەزرىتىم» دەپ نام بەرگەن.

كېرىيە ھۆكۈمىتى خوتەن مەلىك ھەزرەتنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، يەكەنگە ئەسكەر ماڭغۇزۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئېلىشقا كىرىشتى. ئەسكەر ئېلىشتا بايلارغا بىردىن بالىسىنى ئەسكەرلىككە بېرىشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى. لېكىن بايلار كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى سېتىۋېلىپ ئەسكەرلىككە بېرىش بىلەن قۇتۇلدى، ھۆكۈمەت تەرەپمۇ بۇنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ تەگلىمىدى. شۇنداق قىلىپ كېرىيەدىن 350 ئەتراپىدىكى ئەسكىرىي قوشۇن يەكەنگە ماڭغۇزۇلدى. ئەسكەرلەرنىڭ 200 نەپىرى ئابدىخەبەر ھاجىنىڭ، 150 نەپىرى مەمتىمىن باينىڭ باشچىلىقىدا يولغا چىقتى. ئۇلار قارىقاشنىڭ زاۋا، قاغىلىق، يېڭىسارلاردا ئۇرۇش قىلىپ، ئەسكىرىي چىقىمنىڭ كۆپىيىشى بىلەن تەدرىجىي يېڭىلىپ قايتىپ كەلگەنىدى. شۇنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، قارىقاشنىڭ زاۋادىكى ئۇرۇشتا كېرىيەنىڭ جاي (يەر نامى) دىن بارغان ئابدۇللا ھاجىم بىر ئاكوپقا كىرىۋېلىپ 60 پاي ئوق ئېتىپ 59 تۇڭگاننى ئۆلتۈرگەن. جەڭگە قوماندانلىق قىلىۋاتقان

توڭگانلارنىڭ 2 - بىردىگادىسىنىڭ باشلىقى ئەسكەرلىرىگە بۇ كىشىنى تىرىك تۇتۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن بولسىمۇ، ئابدۇللا ھاجىم ئاخىرىغىچە قارشىلىق كۆرسىتىپ توڭگانلارنىڭ ئوقى تېگىپ قازا تاپقان. ئابدۇللا ھاجىمنىڭ مەرگەنلىكى، باتۇرلۇقى توغرىسىدىكى بۇ ۋەقە زاۋادىكى ئۇرۇشتىن ھايات قايتىپ كەلگەن ئەسكەرلەر ئارقىلىق ئۇزۇن ۋاقىتقىچە خەلق ئىچىدە قەھرىمانلىق داستانى بولۇپ سۆزلىنىپ كەلگەن.

7. قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ۋە توڭگانلارنىڭ كېرىيەنى بېسىۋېلىشى

خوجا نىياز ھاجى بىلەن خوتەن، قەشقەر قوزغىلاڭچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق بۇزۇلۇپ، خوجا نىياز ھاجى شېڭ شىسەي بىلەن بىرلەشتى. ما جۇڭيىڭ مەغلۇپ بولۇپ ئۈرۈمچىدىن چېكىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىستىبدات توڭگان ھاكىمىيىتى قۇرۇش خام خىيالىدا قەشقەر، خوتەننى ئىشغال قىلدى. بۇ قاچاق توڭگانلار ئىلگىرى ئۆزى بىلەن بىر سەپتە كۈرەش قىلغان خوتەن، قەشقەر قوزغىلاڭچىلىرىغا ئاسىيلىق قىلىپ ۋە تۈرلۈك ھىيلە - مىكىرلەرنى ئىشلىتىپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. توڭگانلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈك، ئىنتىزامى چىڭ، قورال ئەسلىھەلىرى تولۇق بولغانلىقتىن، يېڭىسار، يەكەن، قاغىلىق، گۇما ۋە قارىقاشنىڭ زاۋادا بولغان ئۇرۇشلاردا خوتەن قوشۇنلىرى ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. توڭگانلارنىڭ كاتتىۋېشى ما جۇڭيىڭ ئىككى يۈزدەك شايكىسى بىلەن ئۇلۇغچات چېگرا ئېغىزى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتتى. ما خۇسەن باشچىلىقىدىكى بىر دىۋىزىيە توڭگان قىسمى شېڭ شىسەينىڭ يول

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

قويۇشى بىلەن خوتەن ۋىلايىتىگە يۈرۈش قىلدى. خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقى مەمتىمىن ھەزرەت ئامالسىز خوتەننى تاشلاپ چەت ئەلگە قېچىپ كەتتى. خوتەن ما خوسەن باندىتلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا قالدى. تۇڭگانلار قوزغىلاڭچىلارنىڭ زاۋادىكى قارشىلىقىنى يىمىرىپ تاشلىغاندىن كېيىن توختاۋسىز شەرققە يۈرۈش قىلىپ، 1934 ـ يىلى 6 ـ ئايلاردا كېرىيە ناھىيىسىنى ئىشغال قىلدى. تۇڭگانلارغا ھېچقانداق قارشىلىق بولمىدى. لېكىن زاۋادا تۇڭگانلار بىلەن قوزغىلاڭچىلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇۋاتقاندا، كېرىيە ھۆكۈمىتى ناھىيىمىزدىكى تۇڭگانلارنىڭ ئىچىدىن ماسلىشىپ پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن ئەنسىرەپ ئۇلارنى قامال قىلدى. تۇرسۇن تۇڭگان، يۇنۇس تۇڭگان قاتارلىقلارنى يامۇلغا ئېلىپ كىرىپ تۇتۇپ تۇردى.

قوزغىلاڭنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئابدىخەبەر ھاجى، سوپى بەگ قاتارلىقلار «بىز خوتەنگە تەۋە بولماي ما بۇفاڭغا تەۋە بولىمىز» دەپ كېرىمئاخۇن شىغىنى مابۇفاڭنىڭ يېنىغا ماڭدۇرۇپ، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي كېرىيەگە تۆت نەپەر تۇڭگان پەيدا بولدى. بۇ تۇڭگانلار ناھىيە بازىرى موغاللا كوچىسىدىكى ئىبىسا دوغىبېگنىڭ ئۆيىدە ئولتۇرغانىدى. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئەسلى ئۇلار جا يۈيگۈەندىن بىر لىيەن ئادەم چىققان بولۇپ، «كۆنچى» دېگەن يەردە تۇردى يېڭجاڭنىڭ قىسملىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇڭگانلار مەغلۇپ بولۇپ، ئالتە ئادەم ساق قالغان. بۇنىڭدىن ئىككى كىشى يولدا ئۆلگەن بولۇپ تۆت كىشى كەلگەن (ئېھتىمال بۇلار كېرىيەدىن بارغان تەكلىپكە ئاساسەن ئەۋەتىلگەن بولسا كېرەك، لېكىن ئۇلار جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتقانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنى ئاشكارىلاشقا جۈرئەت قىلالمىغان بولۇشى مۇمكىن).

زاۋادىكى ئۇرۇش پارتلىغاندا، قوزغىلاڭچىلار بۇ تۆت نەپەر

تۇڭگانىنمۇ يامۇلغا ئەكىرىۋالغاندى. بۇ چاغدا كېرىيەنىڭ خەزىنىچىسى تۇرسۇننىياز ھاجىم (خوتەنلىك) بولۇپ، تۇڭگانلارنىڭ خوتەنگە كىرگەنلىكىنى ئاڭلاپ خەزىنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. ۋالى ھەزرىتىم بۇنىڭدىن بەك قورقۇپ كەتتى، چۈنكى تۇڭگانلار كېرىيەگە كەلسە، ئالدى بىلەن خەزىنىنى قولغا ئالاتتى. خەزىنىنىڭ ئوغرىلانغانلىقىنى بىلسە، ئۆزلىرىگىمۇ ياخشىلىق يوقلۇقىنى بىلەتتى. شۇڭا ۋالىي ھەزرىتىم (ئىمىن ئەلەم ئاخۇنۇم) يامۇلدا قامال قىلىنىۋاتقان ھېلىقى تۆت نەپەر تۇڭگانغا خەزىنىچىنى تۇتۇپ بېرىشنى مۇراجىئەت قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇلار خەزىنىچىنى تۇتۇپ كەلگەندىن كېيىن خەزىنە ساق قولغا چۈشكەچكە كېرىيەدە ئۇرۇش بولمىدى. دەسلەپتە 1934 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخىرى 30 ئاتلىق تۇڭگان كېلىپ كېرىيەنى ئۆتكۈزۈۋالدى. كېرىيەدىكى بارلىق تۇڭگانلارنى ئەسكەرلىككە ئالدى. ئارقىدىنلا تۇڭگانلارنىڭ جەدە ئاتلىق چوڭ قوشۇنى يېتىپ كەلدى. تۇڭگانلار كېرىيەگە مۇستەھكەم جايلىشىۋالغاندىن كېيىن، ئابدىخەبەر ھاجى قاتارلىقلارنىڭ ما بۇفاڭغا يازغان خېتىنى كۆتۈرۈپ قويتى. خەتنى ئېلىپ بارغۇچى كېرىمئاخۇن كۆپ قېتىم تىجارەت بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بارغانلىقى ئۈچۈن خەنزۇ تىلىنى بىر قەدەر ئوبدان بىلەتتى ھەم يول بىلگەنلىكى ئۈچۈن بىخەتەر يوللار بىلەن تېز يېتىپ بارالايتتى. كېرىمئاخۇن گەنسۇغا بارغاندا ما بۇفاڭ بىلەن كۆرۈشەلمەي سۇڭ سىلىڭ دېگەن ھەربىي ئەمەلدار بىلەن كۆرۈشۈپ خەتنى بېرىپ چوقۇم كېلىدىغانلىق خەۋىرىنى ئېلىپ قايتىپ كەلگەنىكەن. كېرىمئاخۇننى تۇڭگانلار ئاخىرقى دەۋرىدە نىزامىدىن داموللا ھاجىمنىڭ ئورنىغا ھاكىملىققا قويدى. مىڭ ئەپسۇسكى، كېرىمئاخۇنغا ھاكىملىق ئاران 20 كۈن نېسىپ بولدى، تۇڭگانلار قاچتى. شېڭ شىسەي جاللاتلىرى كېرىمئاخۇننى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىكى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

تېرىك كۆمۈۋەتتى.

تۆڭگانلار مابۇفاڭغا خەت يازغان ئابدىخەبەر ھاجى بىلەن سوپى بەگنى تۇتۇپ كېلىپ خەتنى ئالدىغا قويىدى ۋە ساقلاپ قويغان 1000 سەر ئالتۇن بىلەن دەپئى دۇنيانى تاپشۇرۇشقا قىستىدى. ئۇلار مابۇفاڭغا خەت يېزىپ ئارانلا ئىككى ھەپتە پادشاھ ۋە ئۇلۇك قول ۋەزىر بولغان بولسىمۇ، كېيىن ھاكىمىيەتتىن چەتلەشتۈرۈلۈپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلگەنلىكى ئۈچۈن خەزىنىگە ئىگىدارچىلىق قىلالمىغاچقا ئالتۇننى تېپىپ بېرەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككىسىنىڭ پۇتىغا كىشەن سېلىپ تۈرمىگە تاشلاپ ھەر كۈنى ئۇرۇپ، ئۇستىخانلىرىنى چېقىپ قىيىن - قىستاققا ئالغاچقا، ئۇلار چىدىيالماي 1000 سەر ئالتۇننى 500 سەردىن تۆلەشكە ۋەدە بېرىپ تۈرمىدىن چىقتى. ئۇلار بارلىق يەر، مال - مۈلۈكلىرىنى سېتىپمۇ ئۇنداق كۆپ ئالتۇننى تەييارلىيالمىدى. ئاخىر كېرىيە خەلقىگە «ئابدىخەبەر ھاجى ئالتۇنى»، «سوپى بەگ ئالتۇنى» دەپ ئالتۇن ئالۋىڭى قويىدى. تۆڭگانلار نېمە بولسا بولسۇن ئالتۇننى قولغا كەلتۈرۈش مۇھىم دەپ، ئىككى كىشى نامىدا زۇلۇم زەخمەت بىلەن خەلقتىن 1000 سەر ئالتۇن يىغىۋالدى. قەرزدارلىق بولسا ئۇ ئىككىسىنىڭ نامىغا يېزىلدى.

تۆڭگانلار كېرىيەنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن يەنىلا ئىمىن ئەلەم ئاخۇنۇمنى ۋالىيلىققا قويىدى. بۇ كىشىمۇ قۇرۇق جازا بولۇپ، ئەمەلىي ھوقۇق يۇرگۈزەلمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن يۇسۇپ بەگ شاما بىر يىل ئەتراپىدا، دۆلەت نىياز بەگ بىر يېرىم يىل ئەتراپىدا، نىزامىددىن داموللام ئالتە ئايچە، كېرىم شىغا 20 كۈن ئامبال بولۇپ تۇردى. تۆڭگانلار قوزغىلاڭدىن ئىلگىرىكى بەگ - دورغىلارنى ئومۇميۈزلۈك يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئادەمدىن رەھىمسىزلىك بىلەن ئۆچ ئېلىشقا پۇرسەت

يارىتىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن يەرلىك ئاھالە ئارىسىدا ئۆچ - ئاداۋەت ۋە تەپرىقچىلىك ئەۋج ئالدى. بۇ ئەھۋال تۇڭگانلارنىڭ بۇلاپ - تالىشى ئۈچۈن كۆپ ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەردى.

8. قاسىم بەگنىڭ خائىنلىقى

1934 - يىلى 5 - ئايدا قەشقەرگە يۈرۈش قىلغان قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ما جۇڭيىڭ قىسىملىرى تەرىپىدىن ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى.

1934 - يىلى 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ما جۇڭيىڭنىڭ ما خوسەن باشچىلىقىدىكى 8000 كىشىلىك قوشۇن شىڭ شىسەي ۋە رۇسلارنىڭ زەربىسىدىن قېچىپ خوتەنگە باستۇرۇپ كىردى. خوتەن ھۆكۈمىتى ما خوسەن ئەسكەرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە بۇلاڭ - تالاڭ ۋە قەتلىئام يۈرگۈزۈش ئېھتىمالىنى نەزەردە تۇتۇپ، قارىقاشنىڭ زاۋا دېگەن يېرىدە ئالدىنقى سەپ ئىستىھكامى قۇرۇپ، تۇڭگانلارنى توسۇپ، خوتەنگە كىرگۈزمەسلىكنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى ناھىيىلەردىن ئەسكەر يۆتكەپ ئاساسىي قوشۇننى زاۋا ئالدىنقى سەپكە ئورۇنلاشتۇردى. جىددىي تۇتۇش قىلىپ ئاكوپ - ئىستىھكاملارنى ياسىدى، ناھىيىلەردىن تاغار يىغىپ (كېرىيەدىنمۇ 3000 تاغار ئەۋەتىلگەن) قۇم چىڭقاپ ئاكوپ ۋە مۇنار شەكىللىك پوتەيلەرنى ياساپ مۇستەھكەم مۇداپىئە سېپى قۇردى. بۇ چاغدا ما جۇڭيىڭنىڭ 36 - دىۋىزىيىسىدىكى ئۆچ لۇي ئەسكىرىي قىسمى يوپۇرۇلۇپ زاۋانىڭ ئۇدۇلىغا ئورۇنلاشقانىدى. ئۇلار زاۋا مۇداپىئە لىنىيىسىنىڭ مۇستەھكەملىكىنى كۆرۈپ، بىۋاستە ھەربىي ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمىدى. ما خوسەن زاۋا ئالدىنقى سېپىدىكى خوتەن تەرەپ قوماندانلىرىغا خەت كىرگۈزۈپ،

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

«بىز خوتەندە تۇرمايمىز، خوتەن، چەرچەن ئارقىلىق دۇڭخۇاڭ - گەنسۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتمەكچىمىز» دېدى. بۇنىڭ بىر ھىيلە مىكەنلىكى ئوچۇق بىلىنىپ تۇرسىمۇ، تەجرىبىسىز، ئاق كۆڭۈل، ساددا خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى ئۇلارنىڭ مۇددىئاسىنىڭ ئەمەلىيىتىنى ئۇقۇپ بېقىش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتىشنى قارار قىلدى، بارىدىغان ئەلچىلەرنىڭ بىرى كېرىيەلىك قاسىم بەگ دېگەن ياش ئادەم ئىدى. ئۇ ئىلگىرى شۆتاڭدا ئوقۇغان بولۇپ، خەنزۇ تىلىغا پىششىق بولغاچقا ئەۋەتىلىدىغان ۋەكىللەرگە تىلماچ (تەرجىمان) قىلىپ تەيىنلەنگەنىدى. ئۇلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن «تۇڭگانلار بىز بىلەن ئۇرۇشمايدىكەن، چىچىيگە ئۆتۈپ كېتىدىكەن» دەپ گەپ تارقاتتى. كېچە - كۈندۈز پۈتۈن يېتىپ، پۈتۈن قوپۇپ، ھېرىپ - چارچىغان قوزغىلاڭچىلار ئاكوپلاردىن چىقىپ يۈز - كۆزلىرىنى يۇيۇش ۋە ئۆيلىرىگە قايتىش تەييارلىقىنى باشلىدى. مۇداپىئە سېپى ئاجىزلاپ قوماندان - جەڭچىلەر بىخۇتلاشتى. ئەلچىلەر قايتىپ كېلىپ تەخمىنەن ئۈچ - تۆت سائەتتىن كېيىن (پېشىن بىلەن) تۇڭگانلار شىددەت بىلەن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، بىخۇت ۋە بوشاڭ ھالەتتە تۇرغان قوزغىلاڭچىلار سېپىنى بىتچىت قىلىپ زاۋا مۇداپىئە لىنىيىسىنى بۇزۇپ تاشلىدى. تۇڭگانلار خوتەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن قاسىم بەگنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ يۇقىرى ئورۇن ۋە يۇقىرى مەرتىۋە بېرىپ ئۆزلىرىگە يانتاياق قىلدى. كېرىيەگە كەلگەن تۇڭگانلار قاسىم بەگنى ئالاھىدە ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن ئېلىپ كەلدى. تۇڭگان قوشۇنلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئات بىلەن كېتىۋېتىپ كېلىۋاتقان قاسىم بەگنى كۆرگەن كېرىيە خەلقى ھەيران قالدى. قاسىم بەگ كېرىيەگە كەلگەندىن كېيىن بەكمۇ ھاكاۋۇرلىشىپ، يۈزلۈكلىشىپ كەتتى. لېكىن خەلقلەر ئۇنىڭ ئارقىسىدىن «قاسىم

قارا يۈز» ، «قاسىم ئىسمايىل» دەپ تىللايتتى (ئىسمايىل — قاسىم بەگنىڭ فامىلىسى بولماستىن، بەلكى ساتقىن - خائىنلارنىڭ تىپى بولۇپ، 18 - ئەسىردە ئۆتكەن خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قوماندانى ئابدۇراخمان خان غوجىنىڭ يېقىنۋالغان ئىنىسى ھەم مەھرىمى ئىدى. ئۇ خائىنلىق قىلىپ ئابدۇراخمان پاشانى قەتل قىلغان قاتىل ئىدى) . تۇڭگانلار قاچقاندىن كېيىن خەلقلەر قاسىم بەگنى ئاشكارا تىللاپ قارغاپ لەنەت ۋە نەپرەتلەر ئوقۇدى. قارا يۈز قاسىم بەگنىڭ ساتقىنلىقى تۈپەيلىدىن زاۋا مۇداپىئەسى ۋەيران بولۇپ، نەچچە مىڭ كىشى تۇڭگانلارنىڭ قانلىق قىرغىنچىلىقى ئاستىدا ئۆلۈپ كەتتى. نۇرغۇن ئاياللار تۇل، باللار يېتىم قالدى. ئاتا - ئانىلار ھەسرەت ئوتىدا كۆيدى. خوتەن خەلقى ئۈچ يىل دوزاخ ئازابىدا قالدى. لېكىن بۇ خائىنمۇ ياخشى كۈن كۆرەلمەي خەلقىنىڭ قارغىشى ئىچىدە ئىتتىن خار بولۇپ ياش تۇرۇپلا ئۆلدى.

9. ما خوسەن باندىتلىرىنىڭ كېرىيە خەلقىگە سالغان زۇلۇملىرى توغرىسىدا

1934 - يىلى 6 - ئايدا خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ زاۋا مۇداپىئە لىنىيىسىنى تۇڭگانلار ھىيلە - مىكىر بىلەن تارمار قىلغاندىن كېيىن، تۇڭگانلارنىڭ خوتەننى ئىشغال قىلغان خەۋىرى ناھىيىمىزدە تارقىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ما خوسەننىڭ پەۋقۇلئاددە روتا قىسمىدىن بىر پەي (30 نەپەر) ئەسكىرىي كۈچى بىلەن بىر ئەمەلدارى ئاتلىق يېتىپ كەلگەندى. ئۇلارنىڭ شۇنچە مۇستەھكەم زاۋا مۇداپىئە لىنىيىسىنى پاچاقلاپ، كۆپ كۈچ چىقارمايلا خوتەننى ئىشغال قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان كېرىيە ھاكىمىيىتى ئۇلارغا تەڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

كېلىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىپ، ئۇلارنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ كېلىدىغان كۈنى قارشى ئالغۇچى قوشۇن تەشكىللەپ «چەيزاڭ» (چاي تۇتۇپ قارشى ئېلىش ئورنى)[1] دېگەن يەرگە چىقىپ تۇرغانىدى. تۇڭگان ئەسكەرلىرى قارشى ئالغۇچىلارنى كۆرۈپ ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، ھەربىي ئەسلىھەلىرىنى يۇدۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي مارشىنى ئوقۇپ مېڭىپ، ئوسمان ھاجىم قودايىنىڭ سارىيىغا ئورۇنلاشتى. ئۇلار ناھىيىمىزنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا ئارىلاشماي ئەسكەرلىرىگە ھەربىي ماھارەت ئۆگىتىش، تۇڭگان ئامىنى ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىش (ئۇچاغلاردا ناھىيىمىزدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان يۇنۇس، ئايۇپ قاتارلىق بەش ـ ئالتىگە يېقىن تۇڭگان بار ئىدى. شۇ مەزگىللەردە نىيە، چەرچەن تەرەپتىنمۇ بىر نەچچە تۇڭگان كەلگەن بولۇپ، ھەممىسىنى — 12 نەپەردەك تۇڭگاننى ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلغان)، ھەر تەرەپلىمە ئەھۋال ئىگىلەش ئىشلىرى بىلەن 20 كۈنگە يېقىن تۇرغاندىن كېيىن «ئورنىمىزغا 2 ـ لۈي كېلىدۇ» دەپ قايتىپ كەتتى. تەخمىنەن 15 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن تۇڭگانلاردىن بەش نەپەر كىشى مەلىك ھەزرىتىمنىڭ ئۈچ ـ تۆت نەپەر ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بىلەن بىللە كېلىپ لەڭزىنى ۋە بازار ئىچىدىكى بارلىق چوڭ سارايلارنى بوشىتىشقا مەجبۇر قىلىپ تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ تۇرالغۇسىنى تەييارلىدى. ھەتتا تۇرسۇنباي ھاجىم، توختاخۇن قورساق قاتارلىق بايلارمۇ بىر كېچە مۆھلەت ئىچىدە مەجبۇرىي كۆچۈپ، ئۆزلىرىنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرىنى بوشىتىپ چىقىپ كەتتى. تەييارلىقنىڭ پۈتۈشىگە ئەگىشىپ جەدە ئاتلىق 2 ـ لۈي ئەسكەرلىرى ئونغا بۆلۈنۈپ ھەيۋەت

---

[1] مېھماننى قارشى ئالىدىغان ئورۇن دېگەن مەنىدە. ھازىرقى ئورنى سۈركەتئېرىق مەھەللىسىدە.

بىلەن يېتىپ كەلدى. ئۇلار ھەربىي تەلىم ئالغانلىقى ئۈچۈن ھەربىي يۈرۈشى رەتلىك بولۇپ، ھەر بىر قوشۇن بىلەن ئىككىنچى بىر قوشۇننىڭ ئارىلىقىدا 200 مېتىر ئەتراپىدا ئارىلىق قالدۇرۇلغان. ھەر بىر قوشۇندا ئۈچ - تۆت ئەسكەر باشتاق قولى باغلانغان ھالدا ئېلىپ كېلىنىپ، بىر لۈي ئەسكەر بىر كۈن ئىچىدىلا ناھىيىمىزگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ بولدى. ئىككى - ئۈچ سائەت ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، لەڭزىنىڭ كەينىدىكى كەڭرى مازارغا قولى باغلانغانلارنىڭ ھەممىسىنى مەجبۇرىي ئېلىپ چىقىپ، بىرنى قىلىچ بىلەن چاپتى، ئارىلاپ بىر نەچچە كىشىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. قالغانلارنىڭ قولىنى يەشمەي مەجبۇرىي ئېلىپ كىرىپ كەتتى. ئاڭلىشىمىزچە، ئۇلار ئەسكەر بولۇشقا، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا نارازى بولۇپ قېچىپ تۇتۇلۇپ قالغاچقا ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئىكەن. قاراپ تۇرۇپ ئادەم ئۆلتۈرۈش كېرىيە خەلقى ئۈچۈن بىر يېڭى ئىش بولغاچقا، بۇنى كۆرگەن خەلق ئاممىسى دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ بىئاراملىق ھېس قىلدى. تۇڭگانلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ قويۇشتىن قورقۇپ چوڭراق تىنىشقىمۇ جۈرئەت قىلالمايدىغان ھالغا كېلىپ قالدى. تۇڭگان ئەمەلدارلىرى قارا قويۇق ھالدا يەرلىكلەرنى ھەر خىل يوللار بىلەن بۇلاپ - تالاشقا باشلىدى. ئۇلار ئۆزلىرىگە سادىق خىزمەت قىلىدىغانلاردىن ئامبال، دورغا، توپبېشى بەلگىلىدى. يۈسۈپ بەگ شاما ئۇلارغا يېقىندىن ماسلىشىپ خەلققە يەتكۈچە ئەسكىلىك قىلغان ئامبال ئىدى. تارىخ تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ سەمىگە مەلۇم بولسۇنكى، يۈسۈپ بەگ شاما ئەسلى كېرىيەلىك بولۇپ، جىڭ شۇرېن شىنجاڭدا ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان مەزگىللەردە، كېرىيەنىڭ شاڭيىسى بولغان. ئۇ، ئاچ كۆز، زالىم كىشى بولۇپ، باي - نامرات، ئالىم - نادان دەپ ئايرىماي ئالدىغاننى ئېلىپ،

ئۇيغۇر كىتاب تورپىكى
www.uyghurkitap.com

سالىدىغان زۇلۇمنى سىلىۋەرگەچكە يېتىم قېلىپ ھەممەيلەن «يۇسۇپ بەگ كېرىيەدە تۇرسا بىز تۇرمايمىز» دەپ قارشى چىققانلىقى ئۈچۈن شۇ چاغدىكى ھۆكۈمەت ئۇنى ئاقسۇغا پالىغاندى. تۇڭگانلار خوتەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن يۇسۇپ بەگ ما خوسەنگە يۈز نەچچە سەر ئالتۇن بېرىپ ئامباللىقنى سېتىۋالغانىكەن. ئۇ كونا ئەمەلدار بولغاچقا ھەم كېرىيەنىڭ ئەھۋالى بىلەن تونۇش بولغاچقا تۇڭگانلار بىلەن ئاسانلا چىقىشىۋالدى. ئالدى بىلەن سەجۇ قۇرۇپ سەككىز نەپەر تۇڭگان ئەسكىرى بىلەن سەككىز نەپەر يەرلىك دورغا، توپبېشىلارنى قويۇپ سامان پىچان ئالۋىڭى يىغىشقا باشلىدى. سامان پىچان ئورنىغا پۇل تاپشۇرسا ئولجا قىلىشتى. سامان پىچان تاپشۇرغانلارنىڭ ئوت پىچانلىرى تۈگىمىگۈچە ئالۋىڭى ئۈزۈلمىدى. دورغا، توپبېشىلار «ئالۋاڭنى ۋاقتىدا تۆلىمىدى» دېگەن باھانە بىلەن ھەر كۈنى سەجۇنىڭ ئالدىغا كوچا - مەھەللىلەرگە بىر نەچچىدىن ئادەمنى باغلاپ ئېلىپ قوياتتى. دورغىلارنىڭ ئىچىدە ياقۇپ تاز دېيىلىدىغان بىر دورغا بولۇپ، ئۇ بارغان يەرلىرىدە سەيسە تۆلىگۈچىلەردىن بىر نەچچە كىشىنى گەپ - سۆز قىلمايلا ئۇرۇپ باغلاپ ئېلىۋېتەتتى. ئۇ ئاشۇنداق رەھىمسىز، زالىم كىشى بولغاچقا «ياقۇپ ئامبال» دەپ ئاتالغانىدى.

ما خوسەننىڭ كېرىيەدىكى بىر لۇي ئەسكىرى ۋە 2000 دىن ئارتۇق ئاتنىڭ ئوزۇق - تۈلۈك، يەم - خەشىكىدىن باشقا، ئەسكەرلەرنىڭ كىيىم - كېچىكى ۋە ئاتلارنىڭ ئېگەر، يۇگەن جابدۇقلىرى ئۈچۈن خام ۋە چەكمەن ئالۋىڭى قويۇلدى. ئۇلار شۇ مەزگىللەردە كېرىيەدىن قانچىلىك پاختا مەھسۇلاتى چىقىدىغانلىقى، قانچىلىك توقۇمىچى (باپكار) بارلىقى بىلەن ھېسابلاشمىغانلىقى ئۈچۈن مۇشۇ ئالۋاڭ تۈپەيلىدىن كېسەل بولۇپ

كەتكەن ۋە ئۆلۈپ كەتكەنلەرمۇ ئاز بولمىغاچقا، خەلقنىڭ ئاھ - زارى كۆتۈرۈلۈپ:

ما خوسەن كىم؟ - بۇلاڭچى،
قولىدا قىلىچ - تاپانچى.
ئالۋاڭ قويۇپ خام - چەكمەن،
ئاتقا قىلدى ئاغامچى.
خام چەكمەننى بېرەلمەي،
بىر قانچە جان يوق بولدى.
«داد» دەپ بارساق سورىمايدۇ،
يۇسۇپ شاما پوداقچى.

دېگەن قوشاقلار ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مىسكىن ھالىتىنى ئىپادىلىگەنىدى.

ما خوسەن باندىتلىرى ھەربىي ئاتلارنى تولۇقلاش باھانىسى بىلەن ئاممىدىن ئالتۇن - كۈمۈش، دەپئى - دۇنيا يىغىۋېلىش نىيىتىدە يۇرتقا ئات ئالۋىڭى چېچىپ نۇرغۇن مال - دۇنيا يىغىۋالدى.

ئالۋاڭغا تۆلىنىدىغان ھەربىي ئاتلارنىڭ سۈپەت تەلىپى يۇقىرى، ئۆلچەملىك بولۇش تەلەپ قىلىناتتى. لېكىن ئۇنداق ئاتلار كۆپ ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى خاس ئات ئېلىش بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئات ئالۋىڭى تۆلىگۈچىلەرگە تۇتقان ئەمەلدارلارنىڭ قولچوماقلىرى لەڭزىدىن ئات يېتىلەپ چىقىپ ئۆزى باھا قويۇپ سېتىپ بېرەتتى. كېلىشكەن باھاغا ئالتۇن ۋە ئالتۇن جابدۇق، زىلچە - گىلەم ئالاتتىكى، ھەرگىز پۇل ئالمايتتى. بىچارە خەلق يارامىلىق ئات تاپالمىغانلىقى ئۈچۈن قانداق باھا قويسا ماقۇل بولماي ئىلاجى يوق ئىدى. شۇنداق قىلىپ سېتىۋالغان ئات شۇ كۈنىلا لەڭزىگە كىرىپ ئۆز ئوقۇرىنى تاپاتتى. ساال

ئۇيغۇر كىتاب تورىدىكى
www.uyghurkitap.com

قىلىدىغان بولساق، تۆگگان ئەسكەرلىرى 8 ـ لېەن لەنجاگمىنىڭ قېيناتىسى لوتەي دېگەن كىشى دۆگباغ دا① سەيدى ھاجىمنىڭ ئۆيىدە ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ لەگزىدىن چىقىرىپ توققۇز ئات ساتقانىدى. ئەكەلگەن ئالتۇن جابدۇقلارىغا ئىمىن ئاخۇن زەگەر ھۆكۈم قىلىپ راست ـ يالغىنىنى ئايرىپ بەرگەننىدى. بىر دانە جا زىرىنى جىلىق دەپ خاتا ھۆكۈم قىلغۇەتكەچكە، نورغۇن تاياق يەپ ئورنىغا خام ئالتۇن تۆلەپ قۇتۇلغانىدى. بۇنى بىز (ئىمىن روزى، ھاشىمئاخۇنۇم) ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆرگەن.

10. قوزغىلاڭنىڭ تارىخي ئەھمىيتى ۋە تەجرىبە ـ ساۋاقلىرى

1933 ـ 1934 ـ يىللىرى كىبرىيەدە قوزغالغان دېھقانلار قوزغىلىڭى 1931 ـ 1932 ـ يىللىرى پۈتۈن شىنجاڭ مىقياسىدا ئىستىبدات جىڭ شۇرىن ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆتۈرۈلگەن غوجا نىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ بىر تەركىبى قىسمىدۇر. ئۇ، تارىختىكى بارلىق خەلق قوزغىلاڭلىرىغا ئوخشاش زۇلۇمغا، ئېزىلىشكە قارشى، خەلقنىڭ ئىنسانىي ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش، ئازادلىق، ئەركىنلىك ۋە ھۆرلۈك يولىدىكى بىر قېتىملىق قوزغىلىشتۇر. ئۇنىڭ تىغ ئۇچى باشتىن ـ ئاخىر مۇستەبىت چىرىك ھاكىمىيەتكە ۋە خىيانەتچى ـ پارىخور ئەمەلدارلارغا ۋە ئۇنىڭ مۇناپىق قولچوماقلىرىغا قارىتىلغان بولۇپ، قوزغىلاڭغا نەچچە ئون مىڭ كىشى ئۆزلۈكىدىن قاتناشقان ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىشىغا، ھىمايىسىگە ئىگە بولغان.

① مىھماللا ئىسمى

قوزغىلاڭچىلار ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن زور كۆپچىلىكنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، بىر قاتار سىياسەتلەرنى تۈزۈپ ئىجرا قىلغان. جىڭ شۇرېن دەۋرىدىكى ھۆكۈمەت ۋە جەمئىيەتتە ساقلىنىۋاتقان چىرىك ھادىسىلەردىن قىمار ئويناش، نەشە، ئەپيۇن چېكىش، پاھىشىخانا ئېچىش ئىشلىرىنى مەنئى قىلغان. پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىكنى چەكلىگەن، خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ئېغىر ئالۋاڭ ـ سېلىقنى بىكار قىلغان.

قوزغىلاڭچىلار ھۆكۈمىتى جىڭ شۇرېن ھاكىمىيىتىنىڭ چىرىكلەشكەن ئەمەلدارلىرىنى تەكشۈرۈپ بىر ياقلىق قىلغان. خەلقنى ئېغىر قاقتى ـ سوقتى قىلغان خىيانەتچى، پارىخور ئەمەلدارلارنى ۋە خەلقنىڭ غەزىپى زور بەگ، بوجاڭلارنى مۇۋاپىق جازالاپ خەلقنىڭ نازارىتىگە تاپشۇرغان. لېكىن تارىختىكى بارلىق خەلق قوزغىلاڭلىرىغا ئوخشاش، ناھىيىمىزدە قوزغالغان دېھقانلار قوزغىلىڭىمۇ قوزغىلىش ۋە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئىشلىرىدا ئېغىر سەۋەنلىك ۋە جىددىي خاتالىقلارغا يول قويىدى. خەلقنىڭ كۈتكەن ئۈمىدىنى ئاقلىيالمىدى.

قوزغىلاڭچىلار ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەتنىڭ دىنىي تۈسى بارغانسېرى قويۇقلىشىپ، رەھبەرلىك گۇرۇپپىدىكى بەزى دىنىي زىيالىيلار «ئىسلام ئاچىمىز»، «دۆلەتنى دىنىي قائىدە بىلەن ئىدارە قىلىمىز» دەپ ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۆز ئالدىدىكى ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلمىدى. بۇنىڭ بىلەن بارا ـ بارا خەلقنىڭ ئىشەنچىسىدىن مەھرۇم قالدى. قەبىھ بولغىنى شۇكى، بازار ـ رەستىلەردە ئاياللارنى خالىغانچە تۇتۇۋېلىپ كوشوكقا سولاپ ئېسىپ قويۇپ، ئاياللارنىڭ ئىنسانىي ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىشتەك ئەھۋاللار دائىم بولۇپ تۇردى. بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ بەزى ئەخمەق بىكارچىلار بۇ ئىشنى ئويۇنغا

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىنبىر ئادرېسى

ئايلاندۇرۇپ، ئاياللارنى ئۆز ئالدىغا تۇتۇپ كېلىپ كوشوكتا سېلىپ ئاستى. ھۆكۈمەتنىڭ بۇنداق ئىشلار بىلەن كارى بولمىدى. مال - غەنىيمەتنى ھۆكۈمەتكە يىغمىمىز دەپ كىشىلەرنى خالىغانچە قىيىن - قىستاققا ئالدى. جىمك شۆرىن دەۋرىدە ھوقۇق تۇتقانلىقى چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسىنى گۇناھى بار - يوقلۇقىغا قارىمايلا ئىنتىزام، نازارەت ياكى دىكتاتۇرا ئاستىغا ئالدى. بىر مۇنچە كىشىلەرگە ناھەق ئازار بەردى. قوزغىلاڭنىڭ دەسلىپىدە بەزى يامان غەرەزلىك كىشىلەر قوزغىلاڭ ئۈچۈن قىلچە كۈچ چىقارماي، ئەكسىچە توپىلاڭدىن توغاچ ئوغرىلاپ، بۇلاڭچىلىق قىلىپ «مال غەنىيمەت ئېلىش» بىلەن بولدى. بولۇپمۇ بەزى گۇناھسىز خەنزۇ ئاھالىلىرىمۇ بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىدى. قوزغىلاڭچىلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ ئىشنىڭ خاتا بولغانلىقىنى تونۇپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئارقىلىق ئېلىنغان «مال غەنىيمەت» لەرنى يىغىۋېلىشنى ئېلىپ باردى. بۇ ئىشتىمۇ نۇرغۇن ئېغىشلار يۈز بېرىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلغۇچىلار گۇناھسىز كىشىلەرگە تۆھمەت چاپلاپ، ئۇلارنى ئاساسسىز ھالدا قىيىن - قىستاققا ئالدى.

قوزغىلاڭنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە بەزى كىشىلەر ئىسلام شوئارى ئاستىدا خەنزۇ خەلقىگە قارشى تۇرۇشتەك ئېغىر خاتالىق سادىر قىلدى. خەنزۇلارنى ئىمان ئېيتىشقا زورلىدى. ئەزگۈچى خەنزۇ ھۆكۈمرانلىرى بىلەن ئېزىلگۈچى خەنزۇ ئەمگەكچى خەلق پەرقلەندۈرۈلمىدى. بۇ مەسىلە كامال داموللام كەلگەندىن كېيىن تۈزىتىلدى ۋە قايتا سادىر قىلىنمىدى.

ھەرقايسى جەھەتلەردىكى ئىتتىپاقلىق ياخشى بولالمىدى. بولۇپمۇ خوتەندىن كەلگەنلەر بىلەن كېرىيەدىكىلەرنىڭ ئىتتىپاقى ياخشى بولمىدى. مەمۇربي، ھەربىي ھوقۇقنى دېگۈدەك خوتەن،

قارىقاشتىن كەلگەن كىشىلەر ئىگىلىدى. يەرلىك خەلق ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىن چەتلەشتۈرۈلۈپ نارازى قىلىندى. بولۇپمۇ يۇقىرى تەبىقىدىكى ھوقۇق تاما قىلىدىغان كىشىلەر بۇ ئىشتىن قاتتىق نارازى بولدى.

ئومۇمەن بۇ قېتىمقى خەلق قوزغىلىڭى 14 ئايدىن كۆپرەك مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاندىن كېيىن، ما خوسەن باندىتلىرىنىڭ باستۇرۇشى بىلەن مەغلۇپ بولدى. تارىخ ئىسپاتلىدىكـــى، ما جۇڭيىڭ، ما خوسەن قاچاقلىرىمۇ دەسلەپتە شىنجاڭغا چىققاندا «ئىسلام» بايرىقىنى كۆتۈرۈپ «بىز ھەممىمىز مۇسۇلمان» دەپ چىققانىدى. لېكىن ئۇلار ئاززاق مەنپەئەتنى كۆزلەپ خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلارغا نىسبەتەن باشتىن ـ ئاخىر ئىككى يۈزلىمىلىك ۋە ئالا كۆڭۈللۈك بىلەن مۇئامىلە قىلدى. ئاخىر خوتەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغان جاللاتقا ئايلاندى.

ئەسكەرتىش:

ئەسلى ماتېرىيالنـــى ئابدۇقادىر تۇرسۇن، ئابلا تۇرسۇن قاتارلىق يولداشلار رەتلىگەن. مەتسىلىم مەتقاسىـــم، مەتنۇرى ئەھمەت، ئالىمجان قاتارلىق يولداشلار تەھرىرلەپ بېكىتتى.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىنبىر تورى

ئىسمايىلخان توغرىسىدا ئەسلىمە

ئابدۇكېرىم قاسىم

ئازادلىقتىن ئىلگىرى ناھىيە ھاكىملىرى يۇقىرىدىن تەيىنلەش ئارقىلىق تورغۇزۇلاتتى. پەقەت ئىسمايىلخانلا سايلام ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن تۇنجى ھاكىم بولۇش سۈپىتىدە 1946 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن تاكى ئازاد بولغانغا قەدەر كېرىيە ناھىيىسىگە ھاكىم، گومىنداڭ ناھىيىلىك پارتىيە بۆلۈمىنىڭ شۇجىسى بولغان. ئۇ، شۇ دەۋردىكى كېرىيەنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالىدا تەسىرى بىر قەدەر چوڭ بولغان شەخس.

ئىسمايىلخان 1916 ـ يىلى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى موغاللا بازىرى ئاستىنئۆي كەنتىدە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىك ۋاقتىدا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ باشلانغۇچ دىنىي مەلۇماتقا ئىگە بولغان. توققۇز ياش ۋاقتىدا دادىسى ئۆلۈپ كېتىپ پۈتۈن ئائىلە ئىشلىرى ئاكىسىنىڭ قولىغا قالغان. لېكىن ئاكىسى ئۆيۈنغا بېرىلىپ كەتكەچكە، بۇ ئائىلىنىڭ مۈلكىي يەرلىرى تۈگەپ ۋەخپە يەرلىرىلا قالغان.

ئىسمايىلخان 1940 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا مۇستەقىل ئىگىلىك تىكلەپ تىرىكچىلىك قىلىش نىيىتىدە رەۋەندىچىلىك (كىراكەشلىك) قىلىپ نىيا، چەرچەن، چارقىلىق، كورلا ئارىلىقىدا بىرنەچچە نۆۋەت قاتنىغان. 1945 ـ يىلى يۇنۇسئاخۇن، ئىبراھىمئاخۇن، ئابدۇراخمان ئاقساقال، رەھىمجان قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ قاسساپلىق كارخانىسى قۇرۇپ تىجارەت قىلىش

يولى بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن.

1944 - يىلى 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (دەل شىبىڭ شىسەي تەختتىن چۈشكەن كۈنى) نىلقا ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى ئۇلاستايدا خەلق قوزغىلىڭىنىڭ بىرىنچى سىگنالى چېلىنىپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. قوزغىلاڭچىلار 10 - ئايدا نىلقىنى، 11 - ئايدا ئىلى ۋىلايىتىنى، 1945 - يىلى كۈز پەسلىدە چۆچەك، ئالتاينى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۈرۈمچىگە قاراپ سۈرۈلۈپ، غەلبىسىرى ئىلگىرىلەپ ئۈرۈمچىگە 140 كىلومېتىرلا كېلىدىغان ماناس دەرياسى كوۋرۈكىگە قىستاپ كەلدى. ھودۇققان گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى دەرھال جاڭ جىجۇڭنى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن ئۈرۈمچىدە تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزدى. 1946 - يىلى 1 - ئايدا ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمىگە ئىمزا قويدى. «بىتىم» دىكى «ھەر دەرىجىلىك يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنى خەلقنىڭ دېموكراتىك ئاۋاز بېرىشى ئارقىلىق (سايلام ئارقىلىق) ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش» دېگەن ماددىنىڭ روھى بويىچە پۈتۈن شىنجاڭدا 1946 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا دېموكراتىك سايلام ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. مانا شۇ چاغدا كېرىيەدىكى مۆتىۋەرلەر ئىچىدە نامزات كۆرسىتىپ سايلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىسمايىلخان ھاكىم بولۇپ سايلانغان. مەن ئىسمايىلخاننىڭ شۇ دەۋردە كېرىيەگە ھاكىم بولۇپ سايلىنىشىدىكى سەۋەبلەر ئۈستىدە كۆپ ئىزدەندىم. ئۆز ۋاقتىدا ئىسمايىلخان كېرىيەدىكى يۇقىرى قاتلام بايلاردىن ئەمەس ياكى بىرەر ئەمەلگىمۇ ئىگە بولمىغان، ئازراق يەرلىرىنىڭ كىرىمىدىن باشقا، تىجارەتتىن كىرگەن كىرىمگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىلىم سەۋىيىسىمۇ تۆۋەن. شۇنداق بولۇپ تۇرۇقلۇق قانداق بولۇپ

ئويغۇر كىتاب تورپېكىتى
www.uyghurkitap.com

ھاكىم بولۇپ قالدى دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، دادىسى مەتنىياز ھاجى ئاخۇنلۇقۇمنىڭ ئاتاق - ئابرۇيى مۇھىم رول ئوينىغان.

مەمەتنىياز ھاجى 1890 - يىللارنىڭ بېشىدا خوتەندىكى ئالىي بىلىم يۇرتى «خانلىق مەدرىسە» دە يولداش ئاخۇنلۇقۇم دېگەن كىشىدە ئوقۇپ، يۇقىرى دىنىي مەلۇماتقا ئىگە بولغان. مەدرىسىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تەخمىنەن 1895 - يىللاردىن 1925 - يىللىرىغىچە كېرىيەدە مەدرىسە ئېچىپ مۇدەررىسلىك قىلغان ۋە نۇرغۇن يۇقىرى مەلۇماتلىق تالىپلارنى يېتىشتۈرگەن. بۇ تالىپلار 1940 ـ 1950 ـ يىللاردا ناھىيىمىزدە تونۇلغان مۆتىۋەر زاتلاردىن بولۇپ قالغان. مەمەتنىياز ھاجىم دىنىي ئىلىمدا كامىل، ئۇنىڭ ئۇستىگە نۇرغۇن تالىپ يېتىشتۈرگەن، دىنىي ئېتىقادى چىڭ كىشى بولغاچقا، كېرىيەنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئوقۇمۇشلۇق كىشىلىرى ئۇ كىشىنى بىر دەك ئېتىراپ قىلىشىپ «ئاخۇنلۇقۇم» دېگەن يۇقىرى دىنىي مەرتىۋىنى بەرگەن ۋە خەلق ئىچىدە يۇقىرى ئاتاق ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان. ئۆز ۋاقتىدىكى سايلامدا كۆپ ساندىكى سايلىغۇچىلار «ئۇستازىمىزنىڭ ئوغلى ئىسمايىلخان ھاكىم بولسا، يۇرتىمىزنىڭ كىشىلىرى بەرىكەت تاپىدۇ» دەپ قارىغان.

ئىسمايىلخاننىڭ ھاكىم بولغان ۋاقتى گومىنداڭنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى بولۇپ، سىنىپىي كۈرەش ئىنتايىن ئۆتكۈرلەشكەن، جەمئىيەت كۈندىن - كۈنگە داۋالغۇۋاتقان، ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتنىڭ تەسىرىدە گومىنداڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدىمۇ بۆلۈنۈش كۈچىيىۋاتقان مەزگىل ئىدى. ئازادلىق ھارپىسىدىكى بۇ يېڭى بۇرۇلۇشنىڭ تەسىرى ئىسمايىلخاننىڭ ئىدىيىسىگىمۇ مەلۇم يېڭىلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن، ئەلۋەتتە. شۇنداق بولسىمۇ جەمئىيەت مۇرەككەپ بولغاننىڭ ئۇستىگە، تەجرىبىسىز،

يېتەرلىك تەربىيە كۆرمىگەن، مەدەنىيەت بىلىمى كەمچىل ئىسمايىلخانغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنى شۇ دەۋردە گومىنداڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ سىياسەت، ئەمر - پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلىپ بىرمۇنچە يامان ئىش قىلمىدى دەپ ھېسابلىغىلى بولمايدۇ. مەن بۇ ماقالەمدە ئىسمايىلخاننىڭ ئۇ جەھەتتىكى يامان ئىشلىرىنى شۇ بىر ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ مەھسۇلى دەپ قاراپ، ئۇنىڭ خەلققە، يۇرتقا يەتكۈزگەن بەزىبىر پايدىلىق ئىشلىرىنىلا ئەسلەپ ئۆتۈش ئارقىلىق، شۇ بىر مەزگىلدىكى كىرىيەنىڭ بەزىبىر تارىخىي كۆرۈنۈشلىرىنى يورۇتۇپ ئۆتمەكچىمەن.

ئىسمايىلخان سېمىز، ئوتتۇرا بوي، قىزىل يۈز، سېرىق ساقال، ئاۋازى ئىنچىكە چىقىدىغان ھەم ئالدىرىماي سۆزلەيدىغان، ئاسان تېرىكمەيدىغان، ئاچچىقى كەلسە كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەرگىز يۈز - خاتىرە قىلمايدىغان خېلى پۇختا ئادەم ئىدى.

1947 - يىلى بېگى روزى بەگ تاغا ئىككىنچى رايوننىڭ بېگى باۋۇدۇن بەگلەر ئۆزلىرى خالىغانچە ئىش كۆرۈپ قانۇنسىز ھالدا ئالۋاڭ - سېلىق چېچىپ خەلقنى قاقشاتقان ۋە پومېشچىك بايلار بىلەن بىرلىشىپ خەلقنى بوزەك قىلغانلىقى ئۈچۈن، خەلق ئۇلار ئۈستىدىن ئىسمايىلخانغا ئەرز يېزىپ كىرگەندىن كېيىن، دەرھال تەكشۈرۈشكە ئادەم ئەۋەتىپ، ئامىمىنىڭ ئەرزىنىڭ يوللۇق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بۇلارنى بەگلىك ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىغان. يەنە شۇ چاغدا، فېئودال پومېشچىكلار ھۆكۈمەتنىڭ ئالۋاڭ - سېلىقلىرىدىن قېچىپ، جازانىخور ئەمەلدارلار بىلەن بىرلىشىپ، يەرلىرىنىڭ مو سانىنى يوشۇرغان ۋە دەرىجىلىرىنى تۆۋەنلەتكەن. ئىسمايىلخان بۇ ئەھۋاللارنى سەزگەندىن كېيىن 1948 - يىلىنىڭ بېشىدا ناھىيە بويىچە يەرنىڭ كۆلىمىنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئىنقىلاش، دەرىجىسىنى بېكىتىش ئەترىتى تەشكىل قىلىپ، بارلىق تېرىلغۇ يەرلەرنى شەخسلەر بويىچە ئىنقىلاپ دەرىجىسىنى بېكىتىپ، غەللە - پاراق ۋە ھەر خىل سەيسىلەرنى يەر كۆلىمىگە ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، فېئودال بايلارنىڭ يەر بېجىنى ئوغرىلاش، نامراتلارغا ئىتتىرىشتەك قىلمىشلىرىنى ۋاقتىدا چەكلەپ، ئالۋاڭ - سەيسىلەرنى يەرگە قاراپ بېكىتكەن.

1947 - يىلى كۈزدە يۇقىرىدىن ئات ئالۋىڭى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ ئاتلار كېرىيە لەڭزە (ئەسكەرلەر تۇرىدىغان جاي) ئارقىلىق خوتەندىكى گومىنداڭنىڭ 38 - تۇەنگە تاپشۇرۇلاتتى. ئاتلار ھەربىي قىسىمدا ئىشلىتىلىدىغان بولغاچقا، سوپەت ئۆلچىمى يۇقىرى ئىدى. شۇ ۋاقىتدا كېرىيەنىڭ قۇمباغ كەنتىگە ئىككى ئات تەقسىم قىلىنغان. قۇمباغلىقلار يېرى ئۇنۇمسىز بولغاچقا، بەك نامرات، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى سىدىق خوجاڭ (سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ خوجاڭى) نىڭ ئۇتاقچىلىرى ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ ئاتنىڭ بىرىنى سىدىق خوجاڭ تۆلەشكە تېگىشلىك ئىدى. شۇ سەۋەبتىن يۇرت ئاقساقاللىرى سىدىق خوجاڭنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، سىدىق خوجاڭ مۇتتەھەملىك قىلىپ «سېنىڭ يۇرتۇڭغا كەلگەن ئالۋاڭنى نېمىشقا مەن تۆلەيدىكەنمەن، ماڭ يوقىلىش» دەپ ئۇلارنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقىرىۋەتكەن. قۇمباغلىقلار نېمە قىلىشنى بىلەلمەي، ئاخىر ئىسمايىلخانغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلغان. ئىسمايىلخان سىدىق خوجاڭنى چاقىرتىپ «يەرنىڭ تولىسى سىلىنىڭ بولغاچقا ئاتنىڭ بىرىنى سىلى تۆلىسىلە» دېگەندە، سىدىق خوجاڭ بىشەملىك قىلىپ يامۇلدا قەستەن جېدەل چىقارماقچى بولغان. ئىسمايىلخان سىدىق خوجاڭنى نۆۋەتتىكى ھۆكۈمەتنىڭ ئات ئالۋىڭىغا قارشى چىقتى دەپ

ئەيىبلەپ تۈرمىگە قامىغۇەتكەن. سىدىق خۇيجاڭ تۆۋە قىلىپ ئاتنى تاپشۇرغاندىن كېيىن تۈرمىدىن بوشاتقان.
ئازادلىقتىن بۇرۇن شەنلى مەكتەپ (نامىــــيە باشقۇرغان مەكتەپ) تىن باشقىلىرىنىڭ راسخوتىغا ھۆكۈمەت مەسئۇل بولماي، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى مەسئۇل بولاتتى، ئۇشرە - زاكات، ئىگىسىز قالغان دوروت ۋەخپىسى، مەسچىت ۋەخپىسىگە ئوخشاش يەرلەرنىڭ كىرىملىرىنى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىــــش ئۇيۇشمىسى يىغىپ، ئۇنى ئوقۇتۇش خىراجىتى ۋە ئوقۇتقۇچىلار ئىش ھەققىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى قىلغانىدى. شۇ چاغدا بوستانگدا ئەيساق ئاخۇنلۇقۇمنىڭ بىرقانچە ئون مو ۋەخپــــــى بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ ۋەخپىگە ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان ۋارىسلار تۇگەپ كېتىپ، بۇ ۋەخپىنى ئۇيۇشمــنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەنىكەن. كېيىنكى ۋاقىتتا جايلىق كېرىم ھاجى «بۇ ۋەخپىنىڭ قانۇنلۇق ئىگىسى مەن» دەپ يالغان ئىسپات چىــــقىرىپ ئىسمايىلخاننىڭ ئالدىغا بېرىپ داۋالاشقان. ئىسمايىلخان كېرىم ھاجىغا كۆپ نەسىھەت قىلىپ ئۇيۇشمىدىن يەر تالاشماسلىقنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، كېرىم ھاجى نىيىتىدىن يانمايلا قالماستىن، بەلكى ئىسمايىلخانغا پارا بېرىپ ۋەخپىنى ئۆزىگە بۇيرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن ئىسمايىلخان يەنىلا نەسىھەت قىلىــپ، پارىنى رەت قىلىش بىلەن بىرگە، يەرنى بۇيرۇپ بېرىشنى رەت قىلغاندىن كېيىن، كېرىم ھاجى ئىسمايىلخانغا ھەيۋە قىلىــپ تىللىغان. شۇنىڭ بىلەن ئىسمايىلخان كېرىم ھاجىغا قاتتىق بىر تەستەك سالغانلىقى ئۈچۈن، چۈۋۈلۈپ كەتكەن سەللىســــى يىغىشتۇرۇپ بولغۇچە يايىلار تۇتۇپ «ئەدەپ كالتىكى» گە بېسىپ ئۇرۇپ تۈرمىگە قاماپ قويغان. ئىككى ئايغا يېقىن تۈرمىدە يېتىپ خاتالىقىنى تونۇپ، قايتا - قايتا تىل خەت يېزىش ۋە يۇرت

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

مۇتىۋەرلىرىنىڭ تىلىۋېلىشى ئارقىلىق تۈرمىدىن بوشاتقان. ئىسمايىلخان خېلى تەدبىرلىك كىشى بولغاچقا، ئۆزىگە ئورۇنسىز قارشى چىققۇچىلارغا ئەنە شۇنداق يول قويمايتتى ياكى مەلۇم تاكتىكىلارنى قوللىنىش ئارقىلىق زىددىيەتنى پەسەيتىشنىڭ يولىنى ئىزدەيتتى.

1946 - يىلى ھاكىم سايلاش ۋاقتىدا بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ ئەمەلپەرەس كىشىلەر ھاكىملىقنى تالىشىپ خېلى كۆپ ئاۋارە بولغان بولسىمۇ، بىرسى - بىرسىنى كۆرسىتىشنى خالىمىغان. ئىككىنچىدىن، بۇ قېتىمقى سايلامغا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتكەن ھەم شۇ مەزگىلدىكى كېرىيەنىڭ ھاكىمى (ھاكىملىقنى ئۆتكۈزۈپ بەرگۈچى) شىن لىجۇڭ بىرقەدەر ئىلغار ئىدىيە بىلەن خىزمەت گۇرۇپپىسىغا ئاكتىپ ماسلاشقانلىقى ئۈچۈن، ھاكىم بولۇش تەمەسىدە ھەرىكەت قىلغانلارنىڭ مۇددىئاسىمۇ ئەمەلگە ئاشمىغان. ئىسمايىلخان رەسمىي سايلىنىپ ھاكىملىققا ئولتۇرغاندىن كېيىنمۇ ئۇلار ھەسەت قىلىپ يۇقىرى - تۆۋەن قاتراپ، ئىسمايىلخاننى ئاغدۇرۇپ ئورنىغا ئۆزلىرى ئولتۇرۇش ئۈچۈن ھەر خىل ھەرىكەتلەردە بولغانىدى. ئىسمايىلخان بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن زىددىيەتنى تەڭشەش يۈزىسىدىن بۇ ئادەملەرنى ۋەزىپىگە قويدى. ئىمىن بەگ پاششىنى سەيپىخۇينىڭ يىجاڭلىقىغا كۆتۈرۈپ خوتەنگە يوللىدى. باۋۇدۇن بەگنى 2 - رايوننىڭ باش بەگلىكىگە، ئابلىز قوساقنى كېرىيە بازىرىنىڭ گېيجاڭلىقىغا كۆتۈردى. شۇنىڭغا ئوخشاش باشقا پىتنىخور بايلارغىمۇ ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ ئاز - تولا ئەمەل بەردى. بۇنىڭ بىلەن ئەھۋالدا بىر قەدەر ياخشىلىنىش بولغان بولسىمۇ، ئىمىن بەگ پاششا قاتارلىقلار پۈرسەت تاپسىلا جامائەت پىكرى پەيدا قىلىش ئۈچۈن، چوڭ - كىچىك سورۇنلاردا دارتىمىلاپ، ئۇنىڭ

ئىناۋىتىنى تۆككەن. مىسال ئۈچۈن ئېيتقاندا، 1947 - يىلى 1 - ئايدا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى تاشتۆمۈر نايىپنىڭ ئۆيىدىكى چاي زىياپىتىدە ئىمىن بەگ پاشا ئابدۇللائاخۇن قوچاق (شۇ ۋاقىتلاردا كۆزگە كۆرۈنگەن سودىگەر بولۇپ، ئىسمايىلخان بىلەن يېقىن ئۆتەتتى) بىلەن قىزىرىشىپ قېلىپ، سېنىڭ ھىماتىڭنى (ئىسمايىلخاننى دېمەكچى) ئۇنداق قىلاي، مۇنداق قىلاي، دەپ تىللىغان. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ گەپ ئىسمايىلخانغا ئاڭلانغاندىن كېيىن، ئىسمايىلخان ئىمىن بەگ پاشىنىڭ ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئۇنىڭ «زېرىككەننى تۇزۇش» نامى بىلەن قىمار ئويۇنايدىغانلىقىنى بايقاپ، گۇڭئەنجۈنىڭ باشلىقى مەتسەيدى بەگنى چاقىرتىپ نەق مەيداندا تۇتۇشنى بۇيرۇيدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ھېيتگاھتىكى بىر ئۆيدە قىمار سورۇنى تۈزگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان مەتسەيدى بەگ ساقچىلارنى باشلاپ بېرىپ ئۆينى قورشاپ قىمارۋازلارنى تۇتقان بولسىمۇ ئىمىن بەگ پاشا قېچىپ كېتىدۇ. لېكىن ساقچىلار ئىز قوغلاپ بېرىپ، ئاستىنئۆي مەھەللىسىدىن①تۇتۇۋالغاندىن كېيىن مەجبۇرىي ئېلىپ چىقىدۇ. يۈزى كېتىشتىن قورققان ئىمىن بەگ پاشا ساقچىلارغا يالۋۇرۇپ «ئىككى سەر ئالتۇننى نەق بېرەي، مېنى قويۇۋېتىڭلار» دېگەن بولسىمۇ، بۇيرۇق قەتئىي بولغانلىقى ئۈچۈن قويۇۋېتىشكە جۈرئەت قىلالماي شۇ كېچىسى تۈرمىگە قامىغان. تۈرمىدە ئىمىن بەگ ئۆزىنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى يېزىپ تاپشۇرغاندىن كېيىن، ئىسمايىلخان ئۇنىڭ ئىقرارنامىسىنى ۋە ئۇنى ۋەزىپىدىن قالدۇرۇش دوكلاتىنى خوتەنگە يوللاپ، ئەستىقلىتىپ ئەلدىن ئېلىپ تاشلايدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىمىن بەگ تۈرمىدىن

① ئاستىنئۆي مەھەللىسى كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدا.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

چىققاندىن كېيىن، ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى ئېلىپ ئەرز قىلىش ئۈچۈن جىيالىڭ جېيشىنى ئىزدەپ ماڭغاندا، ماشىنا ھادىسىگە ئۇچراپ ئىچكىرىدە ئۆلگەن.

ئىسمايىلخان ناھىيىمىزدە يېڭى مائارىپنى يولغا قويۇشقا تۆھپە قوشقان. ئۇ، يۇقىرى قاتلام دىنىي ئائىلىدە چوڭ بولغان بولسىمۇ، مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنى يامان كۆرەتتى. يۇقىرى تەبىقىدىكى بايلار بىلەنمۇ مۇناسىۋىتى قويۇق ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ قويۇق مۇناسىۋەتلىشىدىغان كىشىلىرى تەرەققىيپەرۋەر زاتلار، ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلار، ئوقۇتقۇچىلار، سەنئەتكارلار، شەھەر بۇرژۇئازىيىسى ۋەكىللىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئوقۇمۇشلۇق زاتلار بولۇپ، ئاساسلىقى يۈسۈپ زىيائىي، مەمتىمىن ئوسمان، ئوسمان مەتتوختى، ئىمىن روزى، ئابدۇللا ئاخۇن قوچاق، قاسىمباي قازان، ئىبراھىم شاڭخادەن، سۇلايمان ھاجى، مۇھەممەت ئاقساقال، ئايروپىلان غوجا، مەھەممەتنىياز غوجا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى.

ئازادلىق ھارپىسىدىكى يېڭى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئوبيېكتى كېرىيە كەمبەغەللىرىنىڭ بالىلىرى بولۇپ، يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى بالىلىرىنى يېڭى مەكتەپلەرگە بەرمەيتتى. ئۇلار «پەننىي مەكتەپتە ئوقۇغان بالىلار دىنسىز بولۇپ كېتىدۇ» دەپ قاراپ، دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇتۇشنى ئەۋزەل كۆرەتتى. ھەر پەسىلدە پەننىي مەكتەپلەرنىڭ بالىلىرىنى تولۇقلاشتا، ھەرقايسى مەھەللىلەرگە بالا ئالۋىڭى كېلەتتى. بۇ ئالۋاڭ بوجاڭ، جاجاڭلار تەرىپىدىن كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىغا چېچىلىپ، مەجبۇرىي تۇتۇپ كېتىلەتتى. بۇ، شۇ چاغلاردىكى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش تۈزۈمى ۋە ئوقۇغۇچىلارنى دەرسكە تولۇق قاتناشتۇرۇشنىڭ بىر خىل چارىسى ئىدى. ئىسمايىلخان ھاكىم بولغاندىن كېيىن، ئالدى

بىلەن ئۆزىنىڭ مەكتەپ يېشىغا توشقان بىر ئوغلى بىلەن بىر قىزىنى ئۆز قولى ئارقىلىق مەكتەپكە ئەكىلىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن بايلار ۋە يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ كونا كۆزقارىشى بۇزۇپ تاشلىنىپ، جەمئىيەتتە يېڭى مائارىپنىڭ قەدىر - قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈردى. ئىسمايىلخان خوتەن، قەشقەرلەرگە يىغىنغا بارغانلىرىدىمۇ، تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ سۆھبەتلىشىپ، يۇرتىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىش ئۈچۈن يەنى مەكتەپلەرنى قۇرۇشنىڭ ۋە ئۇنى ياخشى باشقۇرۇشنىڭ مۇھىملىقىنى بىر قەدەر چوڭقۇر ھېس قىلغان. شۇ سەۋەبتىن مائارىپنى ئۆزى بىۋاسىتە تۇتۇپ، مەكتەپلەرگە بېرىپ، ئوقۇتۇش تۈزۈملىرى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپكە كېلىش ئەھۋالى قاتارلىق ئىشلارنى سۈرۈشتە قىلىپ ئىگىلەپ تۇرغان. يېزىنىڭ بەگلىرىنى يىغىپ ئوقۇش يېشىغا توشقان بارلىق بالىلارنى بوجاڭ، جاجاڭلار ئارقىلىق مەجبۇرىي مەكتەپكە قوبۇل قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، بوشاڭلىق قىلغانلارنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىغان.

ئىسمايىلخان مائارىپ، مەدەنىيەت خىزمىتىنى يۈكسەلدۈرۈشنى مۇھىم كۈنتەرتىپكە قويۇپ، ئالدى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى تەرتىپكە سېلىپ، سىدىق خۇيجاڭنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، مەتنۇرى مەتروزى، ئابدۇللا قادىر، ئوسمان مەتتوختىلارنى ئۆزى بىۋاسىتە ئۇيۇشمىنىڭ مەدەنىيەت مۇدىرلىقىغا بېكىتىپ، مەكتەپلەر خىزمىتىنى، مەدەنىيەت ۋە سانائى نەپىسە خىزمىتىنى كۈچەيتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر قىسىم كونا مەكتەپلەرنى قايتا يېڭىلاشنى تەشەببۇس قىلىپ، قايتا سېلىشنى ئورۇنلاشتۇرغان. لېكىن ناھىيىنىڭ مالىيە كۈچى بۇ چىقىمنى كۆتۈرۈپ كېتەلمىگەچكە، ۋەخپە يەرلەردىكى دەل - دەرەخلەر ۋە مازارلاردىكى توغراقلارنى كېسىپ

ئۇيغۇر كىتاب تورىبىكىتى
www.uyghurkitap.com

ئىشلىتىشنى، ھەرقايسى كەنت ـ مەھەللىلەردىن يېتەرلىك ئەمگەك كۈچى ئاجرىتىپ مەكتەپلەرنى يېڭىلاش ۋە سېلىش پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئورۇنلاشتۇرغان. ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىسمايىلخاننىڭ بۇ تەدبىرلىرىنى تەرەققىيپەرۋەرلىك ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك دەپ ئاتاش ئورۇنسىز بولمىسا كېرەك.

ئىسمايىلخان ھاكىم بولغان دەسلەپكى مەزگىللەردە كېرىيە بازىرى ۋە يېزىلاردا جەمئىي 29 مەكتەپ بولغان. بولسا، ئىسمايىلخان موغالال مەكتەپ، كۆكمەت مەكتەپ، قاراتوغان مەكتەپ، قارىقومۇش مەكتەپ قاتارلىق ئوندىن ئارتۇق مەكتەپ سالدۇرۇپ، باشلانغۇچ مەكتەپنى 40 تىن ئاشۇرغان. مەكتەپكە كىرگەن ئوقۇغۇچى 16 مىڭدىن ئاشقان.

ئىسمايىلخان ھاكىم بولغان مەزگىللەردە 4 ـ ئاپرېل بالىلار بايرىمى كۈنى بولۇپ، ئارال يېزىسىنىڭ شامالۋاغ كەنتىدە مەخسۇس بالىلار پائالىيەت كۆرسىتىش مەيدانى قۇرغان. ھەر يىلى بالىلار بايرىمى مەزگىلىدە، تولۇق بىر ھەپتە ۋاقىتنى ئاجرىتىپ، بارلىق يۇرت كاتتىلىرىنى باشلاپ بېرىپ، بايرام پائالىيىتى تۈگىگىچە رىياسەتچىلىك قىلىپ، ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكەن مەكتەپلەرگە ۋە بالىلارغا يۇقىرى قىممەتتىكى ماددىي مۇكاپاتلارنى بېرىپ بالىلارغا ئىلھام بەرگەن.

1945 ـ يىللاردىن باشلاپ خىزمەت مۇناسىۋىتى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلەر بىلەن بىر قىسىم خەنزۇ پۇقرالار كېرىيەگە كېلىشكە باشلىغان. بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىچكىرىدە قۇرۇلغان «خۇڭبالڭ»، «چىڭبالڭ» تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەزالىرى بولۇپ، كېرىيەدە تۇرغان مەزگىللەردىمۇ مەخپىي ھالدا ئەزا تەرەققىي قىلدۇرغانىدى. 1949 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە ئۇلار ھاكىمىيەت ئالمىشىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ناھىيىمىزنىڭ

ئاشلىق ئامبىرىنى بۇلاپ، قالغان قىسمىغا ئوت قويۇپ، كېرىيەگە چوڭ ئىقتىسادىي زىيان سېلىشنى پىلانلىغان. شۇ چاغدا 13 ئىسكىلاتتا لىقمۇ لىق ئاشلىق بار ئىدى. ئىسمايىلخان بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن جىددىي پوزىتسىيە تۇتۇپ، بىر تەرەپتىن مۇھاپىزەتنى كۈچەيتىپ، بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئادەملەرنى چاقىرتىپ، ئۇلارغا نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنى چۈشەندۈرۈپ نەسىھەت قىلغان. ئۇلار يول پاخاللىشىپ قولىمىزدىكى پۇلغا ھېچ نەرسە كەلمەي بالىلىرىمىزنى باقالمىدۇق دېگەن، ئىسمايىلخان ئۇلارغا سەۋرچانلىق بىلەن خىزمەت ئىشلەپلا قالماي، ساڭنىڭ ئېھتىيات ئامبىرىدىن بىر مەزگىل يەتكۈچە ئاشلىق بۆلۈپ بەرگەن ھەم يۇرتىنىڭ بايلىرىنى يىغىپ ئۇلارغا سېلىق سېلىپ، بەش - ئون سەر ئەتراپىدا ئالتۇن - كۈمۈش يىغىپ «چىڭبالڭ»، «خۇڭبالڭ» تەشكىلاتىغا بېرىش بىلەن ئۇلارنىڭ نەپسىنى قاندۇرۇپ، ئاشلىقنى ساق - سالامەت ساقلاپ قېلىپ، ئازادلىق ئارمىيىگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. ئىسمايىلخاننىڭ ئاشلىقنى ساقلاپ قالغانلىقىنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى زور بولغان. ئاشلىق مىقدارى ناھايىتى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، ئازادلىق يىللىرىدا ناھىيىمىزدە قەھەتچىلىك يۈز بەرمىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭنى ئازاد قىلىشقا ماڭغان نەچچە مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇنى ۋە ھەقىقەتكە قايتقان قىسىملار دەسلەپتە كېرىيەدىن شىنجاڭغا قاراپ يۈرۈش قىلغان. شۇ ۋاقىتتا كېرىيە ساڭنىڭ ئاشلىقى ئارمىيىنى ئاشلىق بىلەن تولۇق تەمىنلەپلا قالماي، بەلكى ئالدىنقى سەپكىمۇ داۋاملىق يەتكۈزۈلۈپ، شىنجاڭنىڭ ئازادلىق ئىشلىرىغا زور تۆھپە قوشقان.

ئىسمايىلخان ۋەتەننى ۋە خەلقنى سۆيەتتى. 1949 - يىللىرى

www.uyghurkitap.com

ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونى ئارقا ـ ئارقىدىن ئازاد بولۇۋاتقان، ئازادلىق ئارمىيە ئۈرۈمچىگە يېقىنلىشىۋاتقان مەزگىلدە، ھەرقايسى جايلاردىكى گومىنداڭ ھاكىملىرى ۋە باشقا بىر قىسىم ئەمەلدارلىرى ۋەتەندىن يۈز ئۆرۈپ، چەتكە قېچىش تەييارلىقلىرىنى قىلىشقا باشلىغانىدى ۋە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئالۋاڭ ـ سېلىقنى كۈچەيتىپ، ئالتۇن ـ كۈمۈش يىغىش كويىغا چۈشتى. لېكىن ئىسمايىلخان ئۇنداق قىلمىدى. خوتەننىڭ دوتىيى خادۇمباڭ كېتىش ئالدىدا ھەرقايسى ناھىيىلەرگە ئالتۇن ـ كۈمۈش ئالۋاڭ قويغانىدى. بارا ـ بارا ئالۋاڭنىڭ تولىلىقىدىن كېرىيەنىڭ خەزىنىسى قۇرۇقدىلىپ قالغان. يەنە بىر ئەمەلدار كېتىش ئۈچۈن ناھىيىگە تۆت سەر ئالتۇن ئالۋىڭى ئۇقتۇرۇلغاندا، ئىسمايىلخان يۇرتنىڭ سېلىقىنى كۆپەيتىشنى خالىماي ئۆز مال ـ مۈلكىدىن چىقىم قىلىپ تۆلىۋەتكەن.

1949 ـ يىلى نىيا ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى ئابدۇباقى بىرنەچچە قېتىم ئىسمايىلخانغا خەت يېزىپ قورقۇنچ ئىچىدە نېمە قىلىش لازىملىقى ھەققىدە مەسلىھەت سورىغان. يەنە ئاستىنئۆي كەنتىدىكى پاسار بەگ (ئۆزىنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى) ئىسمايىلخانغا بىرنەچچە قېتىم «جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قېچىپ كېتىش» توغرىسىدا نەسىھەت قىلغان. لېكىن ئىسمايىلخان «ئاللانىڭ ھۆكمىگە بويسۇنماي بولمايدۇ، يۇرتۇم نېمە بولسا مەنمۇ شۇ» دەپ بارلىق نەسىھەت، قۇترىتىشلارنى كەسكىن رەت قىلىپ، ئۆزى باش بولۇپ، يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان، كېرىيە چوڭ جامەنىڭ 3 ـ قېتىملىق چوڭ رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن. دېمەك، ئازادلىق ئارمىيە كەلگەنگە قەدەر زېھنىي كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ھەرقانداق بۇزغۇنچىلىق ۋە قالايمىقانچىلىققا تاقابىل تۇرۇپ كېرىيەنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد

بولۇشىغا تۆھپە قوشقان.

ئىسمايىلخان دۇنيانى دوست تۇتمىغان ئاق كۆڭۈل ئادەم بولۇپ، شۇ دەۋردە كىرىيەنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك ئەمەلدارى بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ ئەسلى ئولتۇرۇشلۇق ئۆيىنى بىر قۇر يېڭىلىغاندىن باشقا، بىرەر پارچە يايلاق، بىرەر تاش تۈگمەن، بىرەر مو يەر، بىرەر ئېغىز ئۆي چاغلىق مۈلۈكنى ئۆز مۈلكىگە قوشۇۋالمىغان. ئازادلىقتىن كېيىنكى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىشنى ئېنىقلاشتىمۇ، ئاتا - ئانىسىدىن قالغان يەر - زېمىن ۋە ئۆي - جايلىرىدىن باشقا، ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ يىغىۋالغان ھارام مال - مۈلۈكتىن ھېچ نەرسە چىقمىغان.

ئىسمايىلخان ھاكىم بولغان مەزگىلدە ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - جەمەتى ياكى يېقىن - يورۇق، ئەل- ئاغىنىلىرىنى بوجاڭ چاغلىق بىرەر ئەمەلگە ئىگە قىلمىغان. ئۇرۇق - جەمەتى ئىچىدىن پەقەت پاسار بەگ ئەمەل تۇتقان بولۇپ، ئۇمۇ ئىسمايىلخان ھاكىم بولۇشتىن بۇرۇن ئېرىشكەن دوغىبەگ ئىدى. ئىسمايىلخان مەنسەپ تەمە قىلىدىغانلارنىڭ سوۋغا - سالىمىنى ھەرگىز قوبۇل قىلمىغان.

ئىسمايىلخان كەمتەر، كىچىك پېئىل ئادەم بولۇپ، يېشى چوڭ، بىلىملىك مۆتىۋەرلەرنى ھۆرمەتلەيتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا ھەرگىز چاكىنىلىق ۋە ھۆرمەتسىزلىك قىلمايتتى. بوش ۋاقىت تاپسا سودىگەرلەرنىڭ دۇكىنىغا بېرىپ ئۇلار بىلەن ۋە بەزى تېبىدارلار بىلەن مۇڭدىشىپ ئولتۇرۇش ئادىتى بار ئىدى. ئۇزۇلدۇرمەي مېھماندارچىلىققا بېرىپ، قورساق بېقىشنى خالىمايتتى. ئۇ بىر قېتىم يۇرت چوڭلىرىنى چايغا تەكلىپ قىلغان باغاقچىنىڭ ئاخىرىغا «كەمىنە ئىنىلىرى ئىسمايىلخاندىن» دەپ يازغان. دېمەك، ئۇنىڭ شەخسىي پەزىلىتى ۋە ئەخلاقى ياخشى، كەمتەر، ئېغىر - بېسىق، لېكىن ئىشنى كەسكىن بىر تەرەپ قىلاتتى.

ئاخىرقى سۆز

ئىسمايىلخاننىڭ يۇقىرىقىدەك خىزمەت ئىستىلىنى يېتىلدۈرۈشىگە ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تۈرتكە بولغان. بىر قىسىم پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۇ، ھەرقايسى جايلارغا بارغاندا كۆرگەن، بىلگەن يېڭىلىقلىرى ۋە ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر بىلەن بولغان سۆھبىتىدىن ئالغان تەسىراتلىرى ئۈستىدە توختىلىدىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا ئىسمايىلخاننىڭ ئالدىدىكى ھاكىم شىن لىجۇڭ ئالدىنقى ھاكىملاردىن پەرقلىنىدىغان بىرقەدەر ئىلغار ئادەم بولۇپ، ئىسمايىلخاندا چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغان ۋە نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتكەن. شىن لىجۇڭ ھاكىملىقىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەندىن كېيىنمۇ، ئىسمايىلخان بىلەن ھەمكارلىشىپ ياخشى ئىشلىگەن. ئۇ، ئىسمايىلخانغا ئىقتىسادىي جەھەتتە پاك بولۇش، يۇرتنى، خەلقنى قوغداش، خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، پان ئىسلامىزمچىلارنىڭ بۆلۈنۈش ھەرىكىتىگە قاتناشماسلىق، مائارىپقا كۆڭۈل بۆلۈش توغرىسىدا كۆپ مەسلىھەت بەرگەنىكەن. ئىسمايىلخانمۇ شىن لىجۇڭنى ياخشى كۆرۈپ قالغان بولۇپ، ئۇ كېتىدىغان چاغدا دادىسىدىن مىراس قالغان بىر پارچە گىلەمنى يوللۇق تۇتۇش بىلەن خوتەنگىچە ئۇزىتىپ بارغان.

ئىسمايىلخان ئۈچ يىلغا يېقىن ھاكىم بولۇپ تۇرۇش مەزگىلىدە كېرىيەنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىدا بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىپ، ۋەتەن، خەلققە پايدىلىق بەزى ياخشى ئىشلارنى قىلىپ، يۇرتى ۋە يۇرتداشلىرىغا ئۆزىنىڭ تېگىشلىك تۆھپىسىنى قالدۇرغان.

بۇ خاتىرىنى يېزىش داۋامىدا ئىسمايىلخاننىڭ دوستلىرى، خىزمەتداشلىرى، ئۇرۇق - تۇغقان، بالا - چاقىلىرى بىلەن كۆپ قېتىم ئۇچراشتىم. بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئىگىلىگەن خام ماتېرىياللارنى قايتا - قايتا تەتقىق قىلىش ۋە نەقلەشتۇرۇش ئارقىلىق، ئىشەنچلىك بولغانلىرىنى بۇ ماقالەمنىڭ دەسمايىسى قىلدىم. سەۋىيەمنىڭ تۆۋەن بولۇشى سەۋەبىدىن بەزى نۇقسانلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي، يولداشلارنىڭ تۈزىتىش پىكرى بېرىشىنى سورايمەن. ماڭا يېقىندىن ھەمكارلىشىپ ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن سەئدى ئىبراھىم، سەئدى ئەخمەت ھاجىم، ئىمىن روزى، مەمتىمىن ئوسمان، لۇ لۇنجى، تۆمۈر كىبرەم، ھەسەنبەگلەرگە رەھمەت ئېيتىمەن.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

شائىر زەھۇرى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا

يىللارنىڭ بىر - بىرىنى قوغلىشىپ ئۆچقاندەك ئۆتۈشى بىلەن نۇرغۇن چوڭ ئىشلار ۋە ئادەملەر خۇددى چاقماق چېقىپ ئۆچكەندەك ئۆتۈپ كېتىلىدۇ. لېكىن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بارغانسېرى يېغىلىنىپ، كىشىلەر قەلبىنى مەھلىيا قىلىپ سېغىنىدۇرىدىغان ئىشلار ۋە كىشىلەرمۇ بولىدۇ.

كېرىيەدە ئۆتكەن مەرھۇم شائىر مۇھەممەت قاسىمتۇردى زەھۇرى - كىشىلەر قەلبىدىن بارغانسېرى چوڭقۇر ئورۇن ئېلىپ ياشاپ كېلىۋاتقان ئەنە شۇنداق مەڭگۈ ئۆلمەس كىشىلەرنىڭ بىرسىدۇر.

شائىر مۇھەممەت قاسىمتۇردى ئوغلى (زەھۇرى) 1901 - يىلى كېرىيە ناھىيە بازار ئىچى ھېيتگاھدا ئولتۇرۇشلۇق كىچىك تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ بالىلىق چاغلىرىدا ئۆز يۇرتىدىكى مەدرىسىلەردە ئوقۇغان. كېيىنرەك چىرا ناھىيىسىدىكى خوناق مەدرىسىدە مەشھۇر دىنىي ئۆلىما ئابدۇراخمان قارىئاخۇنۇمدا يەنىمۇ ئىزدىنىپ ئوقۇپ، ئۆز بىلىمىنى ۋايىغا يەتكۈزگەن. ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن، ناھايىتى كۆچلۈك ئىجتىھات بىلەن ئىلمىي تەھسىلگە مەشغۇل بولۇپ، تىل، تارىخ، ئەدەبىيات، تېبابەتچىلىك ئىلىملىرى بويىچە بىلىم ۋە ماھارەت ئىگىلىگەن. ئۇنىڭ خەتتاتلىق ماھارىتى خۇددى پارس تىلىدىكى ئۇستۇنلۇككە ئوخشاش يېگانە ئىدى. ئۇنىڭ ئەتراپلىق يېتىلگەن بىلىمى،

دانىشمەنلەردەك تەپەككۇر ئىقتىدارى، مۆمىنلەردەك تەبىئىتى، كۆيۈمچانلىقى، سۆزدىكى خۇش پېئىللىقى ئاۋام ئارىسىدا تەرىپ بولۇپ، شائىرنى يۇرت ئىچىدە ئەزىز ۋە مۇكەررەم قىلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ خەلق ئىچىدىكى خەلقچىل، ئادىل ئوبرازى بىلەن ئۆز ۋاقتىدىكى ئىلغار بولغان خەلقچىل تەشكىلاتلارغا نامزات قىلىپ كۆرسىتىلىپ، ئۇ جەمئىيەتلەرنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەن ھەمدە ئۇ تەشكىلاتلارنىڭ تۈرتكىسىدە، ناھىيە تەۋەسىدىكى مەدەنىي ئاقارتىش، مەكتەپ ئېچىش، ئىلىم تارقىتىش، ئىختىساس ئىگىلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇش پائالىيەتلىرىگە تەشكىلاتچىلىق قىلغان.

1947 - يىلى مەسئۇل دائىرىلەر تەرىپىدىن چۆچەكتە ئېچىلىدىغان «گومىنداخۇي» ۋەكىللىكىگە تەكلىپ قىلىنغاندا، ئاشكارا ئىپادە بىلدۈرۈپ، ۋەكىللىك سالاھىيىتىدىن ۋاز كېچىپ قاتنىشىشنى رەت قىلغان. گومىنداڭ دائىرىلىرى شائىرنىڭ ھەققانىي غۇرۇرىغا ئۆچمەنلىك قىلىپ، بۆھتان ئويدۇرۇپ چىقىرىپ ئۇنى تۈرمىگە تاشلىغان. شائىرنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر شېئىرلىرى ئەنە شۇ تۈرمە ھاياتى مەزگىلىدە يېزىلغانىدى.

شائىرنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن تەستىقلىنىپ يارامسىز دەپ ھېسابلانغان چولڭ ئىككى دەپتەرلىك قولىيازما دىۋانى بار ئىدى. شائىر ئۇنى خۇددى كۆز قارىچۇقىنى ئاسرىغاندەك ئەتىۋارلاپ، يامان كۆز، يامان قوللارنىڭ زەخمىسىدىن ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى كۈنلەردىكى سورۇقچىلىق ۋە ئۇچۇقدىلىش ئاپەتلىرىدە، جانغا كەلگەن ۋەھىمىنىڭ بەدىلىگە ئۇنى قولدىن بېرىپ قويىدى. ھازىر ئۇ جاۋاھىراتلارنىڭ كۆيدۈرۈلۈپ يوق قىلىنغانلىقى ياكى تىلسىم بۇلۇڭلىرىدا پىنھان ياتقانلىقى مەلۇم ئەمەس. بىزگە ئەمدى «ئەپسۇس» دېگەن گەپ بىلەن كۆڭۈل

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تىندۇرماقتىن باشقا ئىلاج يوق. ئاق كۆڭۈل شائىرىمىز 1981 - يىلى كېرىيە ناھىيىسىدە ئۆزىنىڭ ھەممە نەرسىسىدىن ئايرىلىپ يوقلۇق ئالىمىگە كەتتى.

شائىر زەھۇرى ھاياتقا ۋە ئىنسان قەلبىگە دانىشمەنلىك نەزىرى بىلەن پىكىر يۈرگۈزگۈچى مۇتەپەككۇر شائىر بولۇپ، پارس زەبانىغا كامىل، كۆپىنچە ئۇيغۇر تىلى ئۇسلۇبىدا ئەشئار قىلىشقا ماھىر ئىدى. تىرىكچىلىك ئۈچۈن تېۋىپلىقنى كەسىپ قىلاتتى. ئىلمىي تەلەپ بىلەن مەشغۇل، جەمئىيەت ئەھۋالىغا غەمخور كىشى ئىدى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە ئىنسان قەلبىنى ئەقىلگە ئۇندەيدىغان، ئىدراك ۋە تۇيغۇسىنى سۆيۈندۈرىدىغان، روھىي ئالەمگە نۇرلار تۆكىدىغان نۇرغۇنلىغان شېئىرلارنى يازغان. شېئىرلىرىنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ، تىلى راۋان بولۇپ، كىتابخانلارغا بەدىئىي زوق بەخش ئېتىدۇ. شائىر ئىنسان ئۈچۈن ياخشى خۇلق، مېھنەت، ھۈنەر - كەسىپ ھەم بىلىمنىڭ تولىمۇ زۆرۈرلۈكىنى بايان قىلىپ:

ئەقرىباۋۇ ئاشنالەر قاشىدە تۇرغۇم كېلۈر،
ئاستانەسىدە تۇرۇپ خىزمەت ئادا قىلغۇم كېلۈر.

. . .

گەر جان ئۈزسەم ئاندە كەلمەسدىن بۇرۇن غەمىم ئېغىر،
مۇندا تۆھپە توپلىسام ئاندە خۇشال بولغۇم كېلۈر.
ئى زەھۇرى تۆھپە توپلاش ۋاقتى قولدىن كەتمىسۇن،
ۋاقتىنىڭ ئەۋزەللىكىن بىر - بىر بايان قىلغۇم كېلۈر.

**

بۇ جاھانغا كەلگەن ئادەم كەتمىگەندىن بارمىكىن،
دەرد - ئەلەمگە ئۇچرىماي راھەتتە ئۆتكەن بارمىكىن.
كەسىپ قىلماي ئەيش - ئىشرەت كەيپ سۈرۈشكە يوق ئىلاج،

تۈنى - سەھەر ياشنى تۆكمەي ھەقكە يەتكەن بارمىكىن.
ئەھلى جان دۇنيادا سانسىز، لەيك ئادەم قەدىرلىك،
كەسىپ ھېكمەتسىز كىشى ئادەم سانالغان بارمىكىن.
ياخشى ئادەمدىن كىشى ئوقباغە قالدۇرسا ئەسەر،
نەپئىسىز ئۆلگەن كىشىنىڭ نامى قالغان بارمىكىن.
ئى زەھۇرى، سەن ئۈزۈڭ ئۆلسەڭمۇ نامىڭ ئۆلمىسۇن،
زادىئى ئوقباسى يوقلەر ئەجىر تاپقان بارمىكىن.

دەپ يازىدۇ. شائىرنىڭ جاھالەتلىك زامانغا بولغان كۈچلۈك نەپرىتى، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ قارشىلىقى ۋە ئۆچ ئېلىشقا ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇ كېيىنكى كۈنلەردە ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ چەرچەنگە بېرىپ تىرىكچىلىك قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ ئۆز ھاياتىدىكى بۇ ئېغىر كۈنلەرنى، قىسمەتلەرنى جىيەن ئوغلى ئابدۇغېنىغا ئاتاپ يازغان تۆۋەندىكى غەزىلىدە بايان قىلىدۇ:

بالام ئابدۇغېنى، ئەمدى سېنىڭ يۇرتۇڭ خوتەن بولدى،
قارا بەختىم سەۋەب بولدى، ماڭا چەرچەن ۋەتەن بولدى.
سېنىڭ كۆڭلۈڭدە قاتتىق تاش، مېنىڭ كۆزۈمدە قانلىق ياش،
كېچە - كۈندۈز تۆكۈپ كۆپ ياش، يۈرەك، ئۆپكەم كۆتەن بولدى.
قەلەندەردەك پىغان يىغلاپ، بېلىمنى سەيلىدە باغلاپ،
بالام سەن قايدا دەپ يىغلاپ، ئاچار ئاغزىم خوتەن بولدى.
زەھۇرى نالەڭنى توختات، چىرايىڭ بولمىسۇن كۆك دات،
مۇرادىڭغا يېتەرسەن پات، زۆرۈرى جانۇ تەن بولدى.

شائىر زەھۇرىنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتىگە ئەتراپلىق نەزەر سالساق، ئىنسانىنىڭ ھامان ئەخلاق بىلەن بىلىم ئارقىلىقلا ئۆزىنىڭ ئارزۇ - مۇراتلىرىنى ۋىسالىغا يەتكۈزەلەيدىغانلىقىدىن ئىبارەت پەلسەپىۋى قانۇنىيەتنى ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسلىق تۈۋرۈكى قىلىپ كەلگەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ئۇ بىر غەزىلىدە:

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

كەڭ كۆڭۈل، ئوچۇق چىراي، خۇمار كۆز، شېرىن زەبان،
بۇ پەزىلەت بار كىشىنىڭ دوستى كۆپتۇر ھەر زامان.
بىلىمدارلارغا ئىنسان بەلكى ھايۋان ھەممىسى تەسلىم،
بىلىمسىزلىك رەزالەتدۇر، رەزىللەر بارچىگە تەسلىم.

دەپ يازغان. يېتۈك شائىر زەھۇرىنىڭ تېپىلغان بىر قىسىم شېئىرلىرى مەرھۇمنىڭ جىيەن ئوغلى ئابدۇغېنى ھاشىم، تارىخ تەتقىقاتچىسى ئابدۇقادىر تۇرسۇن قاتارلىق يولداشلارنىڭ ئىرىشچانلىقى، ئىزدىنىشى ھەمدە خوتەن ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشى نەتىجىسىدە «باياز» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلۈپ، كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

شائىر زەھۇرى ئۆزىنىڭ ئەتراپلىق بىلىمى، ئەخلاقى، كۆيۈمچانلىقى بىلەن ئۆز دەۋرىدىن باشلاپ، ھازىرغىچە خەلق تەرىپىدىن نامى زىكرى قىلىنىپ كېلىۋاتقاچقا، بىز شائىرنىڭ «باياز» ناملىق توپلامغا بېسىلغان ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرىنى ئاساس قىلىپ، تارىخىي ماتېرىياللار كىتابىمىزنىڭ «كىبرىيەدە ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەر» سەھىپىسىدە تونۇشتۇرغانلىقىمىز ئۈچۈن خۇشال بولىمىز. شائىرنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ كېيىنكى تولۇقلىمىسى بۇ ھەقتە ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ خالىس مېھنەتلىرى ئارقىلىق يورۇقلۇققا چىققاي.

كىبرىيە ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تارىخىي ماتېرىياللار ئىشخانىسى رەتلىگەن.

شىرىپ بوجاڭ پاجىئەسى توغرىسىدا

زۇلمەتلىك يىللاردا يوقسۇللارنىڭ غەمگۇزارى، ئادالەتنى ياقىلاپ ئەزگۈچىلەرگە قارشى تۇرغۇچى بولۇشتەك خىسلىتى بىلەن، قىسقا ئۆمرىدە ئۇنتۇلماس ئىز قالدۇرۇپ كەتكەن شىرىپئاخۇن (شىرىپ بوجاڭ) 1920 ـ يىلى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ئاتچان يېزىسىغا قاراشلىق پۇلۇ كەنتىدە يوقىرى قاتلام ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ پاجىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرۈلۈشى شۇ زاماندىكى يۇقىرى ـ تۆۋەن ئەۋج ئېلىپ كەتكەن ئادالەتسىزلىك ۋە زورلۇقنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، بۇ بەئەينى «ئۇن پۇلۇ» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ تاغلىق كەنتتە كۈچلۈك چاقناشقا ئۇلگۇرمەيلا سامادىن غېقىپ چۈشكەن ئاقار يۇلتۇزنى ئەسلىتىدۇ. ئۇنىڭ نام ـ شەرىپى خەلق ئارىسىدا داستان بولۇپ، ھازىرغا قەدەر قەلبىدىن ـ قەلبكە كۆچۈپ يۈرۈشنىڭ ئاساسى دەل مۇشۇ يەردە. بىز ئوقۇرمەنلىرىمىزنى شىرىپ بوجاڭ پاجىئەسىنىڭ ھەقىقىي جەريانى بىلەن ئۇچراشتۇرۇش مەقسىتىدە، يازغۇچى مەتقاسىم ئابدۇراخماننىڭ بۇ ھەقتىكى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىزلىنىش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن قىممەتلىك ماتېرىياللارنى، بىر قىسىم قوشاقلارنى بۇ تارىخىي ماتېرىياللىرىمىزغا كىرگۈزدۇق. بۇ يەردە بىز شىرىپ بوجاڭ ھەققىدىكى ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن يازغۇچى مەتقاسىم ئابدۇراخمانغا تەشەككۈر بىلدۈرىمىز. شۇنىمۇ قەيت قىلىش زۆرۈركى، شىرىپ بوجاڭ پاجىئەسىنىڭ جەريانى خېلىدىن بېرى بىر قىسىم قەلەم ئىگىلىرىنىڭ قىزىقىدىغان تېمىسى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بولۇپ كەلگەن. جۈملىدىن، بىز مەزكۇر كىتابقا بۇ پاجىئەنىڭ جەريانىنى كىرگۈزۈش زۆرۈرىيىتى بىلەن بىر قىسىم تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، مەتقاسىم ئابدۇراخماننىڭ توپلىغان ماتېرىياللىرىنىڭ بىر قەدەر تولۇقلىقىنى ھېس قىلدۇق. شۇنداقتىمۇ باشقا قەلەم ئىگىلىرىنىڭ بۇ ھەقتە يېڭى ئۇچۇر ماتېرىياللار بىلەن شىرىپ بوجاڭ پاجىئەسىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى ئېچىش پائالىيىتىگە قاتنىشىشىنى قارشى ئالىمىز.

* * *

تارىختىن ھېكايەت قىلغۇچىلار شۇنداق ھېكايەت قىلىدۇكى، 1920 ـ يىللىرى ئون پۇلۇدا نۇرى ئىسىملىك بىر زات يۇرتقا بەگ ئىدى. ئۇ پېقىر ـ پۇقرا، يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، ھۆكۈمەت نامىدىن بۇ يۇرتنى ئەدلى ئادالەت بىلەن سوراپ، ئەلنى باياشات قىلىشقا تىرىشاتتى. شۇ ۋەجىدىن نۇرى بەگ ئون پۇلۇدا پۇقرالارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىدى. ئەمما ھەر نەرسىنىڭ كۈشەندىسى بولغىنىدەك، نۇرى بەگكە ھەسەت قىلىپ، ئۇنىڭ ماڭار يولىغا خۇپىيانە ئورا كولايدىغانلاردىن مۇھەممەت بوقا، نىياز غاز، قايىم (بوجاڭ) دېگەنلەرمۇ بار ئىدى. سەيدى ھاجى نۇرى بەگنىڭ بەگلىك ئەمىلىنى قولغا ئېلىش نىيىتىدە نىياز غاز، قايىم (بوجاڭ)، مۇھەممەت بوقىلار بىلەن بىرلىكتە بارغانلا يېرىدە پىتنە ـ پاسات ئۇرۇقىنى چېچىپ، سۇيىقەست پىلانلاپ پۇرسەت كۈتۈپ يۈرەتتى.

مۇشۇ مەزگىللەردە ئون پۇلۇنى چىرا يامۇلى باشقۇراتتى. ئېچىشقان يەرگە تۇز سەپكەندەك، چىرا يامۇلى 1946 ـ يىلى 9 ـ ئايدا نۇرى بەگنىڭ شىرىپ ئىسىملىك ئوغلىنى مۇئاۋىن

بەگلىك ئەمەلىگە تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ. بۇ ئىش بەگلىك تەمەسىدە ئىچى ئۆرتىنىپ، بىتاقەتلىك تۈگمىنىدە ئېزىلىپ ئۆ-بولۇۋاتقان سەيدى هاجىغا قاتتىق ئەلەم قىلىدۇ.

شىرىپ بوجاڭ ئون پۇلۇدىكى مەكتەپ، مەدرىسىلەر-بىرنەچچە يىل ئىلىم تەھسىل قىلغان، دادىسىغا ئوخشاش ئادالەتنى ياقلايدىغان، پۇقرالارنىڭ قايىشى ئىدى. ئۇ بەگلىككە تەيىنلەنگەن يىللىرى چىرا ياموُلى «ئامبال (سىپىلى) نىڭ تەۋەلىكىدىكى پۇقرالارغا مال - چارۋا بېجى، دېھقان بېجى تاپشۇرۇش، ئون پۈز تەۋەسىدىكىلەر تۇياق بېجى، دېھقان بېجى ھېسابىغا جەمئىي سەر ئالتۇن تاپشۇرۇش، بۇلارنى ھەر بىر ئائىلىنىڭ كۆكەرتكەن يېرى بىلەن باققان چارۋىسىغا قاراپ يىغىۋېلىش» دېگەن مەزمۇند پەرمان چۈشۈرىدۇ. شۇنداق بولغاندا، يېرى، چارۋىسى كۆپ بولغان سەيدى ھاجى، مۇھەممەت بۇقا قاتارلىقلارغا سېلىق كۆپ چۈشەتتى. شۇ ۋەجىدىن ئۇلار قۇۋلۇق - شۇملۇقنى يەنە بىر قېتىم ئىشقا سالماقچى بولۇپ، نۇرى بەگ بىلەن شىرىپ بوجاڭغا: «ئون پۇلۇغا تەقسىم بولغان ئالتۇن سېلىقنى، پۇقرالارنى كاندا ئالتۇن كولاشقا سېلىپ، چىققان ئالتۇندىن تۆلىسەك» دېگەن تەكلىپنى بېرىدۇ. لېكىن شىرىپ بوجاڭ قەتئىي ھالدا:

- ياموُل بۇ سېلىقنى ئىگىلىگەن يەر، چارۋا سانىغا قاراپ ئېلىشنى بەلگىلىگەن. ھەر كىم ئۆزىگە تېگىشلىكىنى تاپشۇرىدۇ، - دەپ رەت قىلىدۇ. بۇ ئىش پۇقرالار ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئون پۇلۇ پۇقرالىرى ئۇنىڭ ئادىللىقىغا، ساخاۋەتلىك ئىشلىرىغا يارىشا مۇنداق قوشاقلارنى توقۇپ ۋە راۋاپ بىلەن ئېيتىپ، ئۇنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكىگە مەدھىيە ئوقۇيدۇ:

چوڭ ياموُلنىڭ دەرۋازىسى،
گاھ ئېچىلىپ، گاھ يېپىلۇر.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

شىرىپ بوجاڭدەك مەردانە،
قايسى يۇرتتىن تېپىلۇر.

نېنى يوققا نان بېرىپ،
مېلى يوققا مال بېرىپ.
شۆھرەت تاپقان شىرىپ بوجاڭ،
ئىشەنچ تاپقان شىرىپ بوجاڭ.
. . . . . .

بۇ ئىشلار ئۆتۈپ يەنە ئاز ۋاقىتتىن كېيىن چىرا يامۇ
پۇلۇدىن چەرچەن ھاشىرىغا ئون ئادەم، ئون توپاق، ئ
بىلەن بىر بوجاڭ بىرگە ماڭغۇن» دېگەن مەزمۇندا يا
چۇشۇرىدۇ. ئەمما بۇ ھاشار سىلىقىدىمۇ، ئىنتايىن بېخىل
كۆز سەيدى ھاجى ۋە ئۇنىڭ ھەمتاۋاقلىرى «ھاشارغا يۇرت
جونداقنى توپاقلىرى بىلەن يولغا سالايلى، ئون تۆگىنىا
بىر گەپ بولار» دەپ ئىغىرچىلىقنى يەنىلا نامراتلارغا ئ
تورۇۋالىدۇ. لېكىن شىرىپ بوجاڭ يۇرت چوڭلىــــر
كېڭىشىدە: «نامراتلارنىڭ توپاق، تۆگىلىرى تورماق، يېپ
بىلەن سىلىنچىسىمۇ يوق، ئۇزۇقىمۇ يېتىشمەيدۇ. بۇ يۇر
چوڭ باي بار، شۇڭا بۇ يەرنى ‹ئون پۇلۇ› دەپ ئاتايدۇ.
بارىدىغان ئون ئادەم، ئون توپاق، ئون تۆگىنى مۇشۇ
چىقىرىدۇ. بۇ ـ ئادالەتنىڭ ھۆكۈمى. بارىدىغان بوجاڭنىڭ
مانا مەن بار» دەپ جاكارلايدۇ. سەيدى ھاجىلار ئامالسىز
چۇشۇپ قېلىپ، دەماللىققا ھېچنەرسە دېيەلمەي، كۆڭلى
ساقلاپ قالىدۇ. شىرىپ بوجاڭ بايلار چىقىرىپ بەرگەن
چارۋىلارنى ئېلىپ چەرچەن تەۋەلىكىدىكى قارامىرەنگە بېرد

ياساش ھاشاسىنى تاماملاپ، ئىككى ئايدىن كېيىن بىللە ئاپارغان ئادەم ۋە چارۋىلارنى ساق ـ سالامەت قايتۇرۇپ كېلىدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ ھاشارغا چىرا، كېرىيە، نىيە قاتارلىق يەرلەردىن نۇرغۇن يۇقىرالار بارغان بولۇپ، ئېغىر ئەمگەك دەستىدىن نۇرغۇن كىشىلەر ئۆلۈپ كەتكەن. قايتىش سەپىرىدىمۇ ئوزۇق ـ تۈلۈكلەر تۈگەپ كېتىپ، ئاچارچىلىق، ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئۆلۈكى چۆلدە قالغانىكەن. دېمەك، شىرىپ بوجاڭ خەلقپەرۋەر بولغانلىقتىن، خىلمۇخىل چارە ـ ئامالLARنى قىلىپ، ھاشارغا بارغان يۇقرارلارنى ساق ـ سالامەت قايتۇرۇپ كەلگەن. شىرىپ بوجاڭنىڭ خەلقنى ھىمايە قىلىپ، يامان غەرەزلىك سەيدى ھاجىلار بىلەن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى توغرىسىدىكى مىساللار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇ خەلق ئارىسىدا كۈنسېرى يۇقىرى ئابرۇي قازانغان.

1946 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا چىرا يامۇلى شىرىپ بوجاڭنىڭ يۇرت سوراشتىكى جانپىدالىقى ۋە يۇقرالارنىڭ ئۇنى ھىمايە قىلىپ ئەگىشىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى ئون پۇلۇڭنىڭ بەگلىكىگە (دادىسىنىڭ ئورنىغا) تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ. يامۇلدىن چىققان چېرىكلەر بۇ پەرماننى نۇرى بەگ بىلەن كۆرۈشمەيلا قايىم بوجاڭغا بېرىپ قويۇپ چىراغا قايتىدۇ. قايىم بوجاڭ ھايال بولمايلا بۇ خەۋەرنى سەيدى ھاجىغا يەتكۈزىدۇ. ئۇلار ھەممە ئۇلپەتلىرىنى يىغىپ، ئۆزلىرى ئۇچۇن ئادالەتسىزلىك دەپ قارىغان بۇ پەرمان ھەققىدە كېچە ـ كۈندۈز كېڭەش قىلىپ، ئاخىر پەرماننى ۋاقتىنچە يوشۇرۇپ قويۇپ، شىرىپ بوجاڭنى بىرەر «ئەپلىك چارە» بىلەن يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشنى پىلانلايدۇ. . .

شىرىپ بوجاڭ كۆدەك چاغلىرىدا مەھەللىدە بىرگە ئويناپ چوڭ بولغان ئىسلامخان ئىسىملىك بىر قىز بار ئىدى. تولىمۇ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

لېۋەن بۇ قىزغا شىرىپ بوجاڭنىڭ ئۇزاقتىن بېرى مەيلى بار ئىدى. ئىسلامخاننىڭمۇ ئۇنىڭغا مەيلى بار ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئاخىرەتلىك ئەر - خوتۇن بولۇش ئىستىكى كۈچلۈك ئىدى. بۇنى بىلگەن مەككار سەيدى ھاجىلار ئالدى بىلەن ئىسلامخاننىڭ ئاكىسى چورۇق ئاكىنى قورقۇتۇپ ھەم پۇل بىلەن ئالداپ، ئىسلامخاننىڭ رازىلىقىنى ئالمايلا ئۇنى نىياز غازغا مەجبۇرىي نىكاھلاپ، ئالدىراش تويىنى قىلىدۇ. سەيدى ھاجىلار بۇ ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ ئۆزلىرى رازى بولمىغان بۇ ئەلەملىك تويدىن كېيىن ھامان بىر كۈنى كۆرۈشىدىغانلىقىنى پەملەپ، تەرەپ - تەرەپكە ماراشقا ئادەم قويىدۇ. ئۇلارنىڭ كۈتكىنىدەك، مەلۇم بىر كۈنى شىرىپ بوجاڭ ئىسلامخاننىڭ مەخپىي كۆرۈشۈش ھەققىدىكى بىر ئىلىك خېتىنى تاپشۇرۇۋېلىپلا، ۋەدە قىلغان ئورۇنغا بارىدۇ. دەل شۇ ۋاقىتتا نىياز غاز غېرىپ چېكەش قاتارلىق چوماقچىلارنى باشلاپ كېلىپ شىرىپ بوجاڭنى «خوتۇنۇم بىلەن زىنا قىلدى» دېگەن تۆھمەت بىلەن قاتتىق دۇمبالايدۇ. ئۇرۇشتىكى مەقسەت ئۇنى قەتل قىلىش بولغاچقا، تاكى ئۇنىڭ جېنى چىققۇچە ئۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئون پۈلۈنىڭ قاياشى، نۇرى بەگنىڭ گۆھىرى، نامراتلارنىڭ غەمگۈزارى - شىرىپ بوجاڭ 26 يېشىدا سۇيىقەستكە ئۇچراپ ۋاپات بولىدۇ. ئون پۈلۈ خەلقى ماتەم، مۇسىبەت ئىچىدە قاتتىق ئازاب چېكىدۇ. سەيدى ھاجى قاتارلىق سۇيىقەستچى قاتىللارغا چەكسىز غەزەپ - نەپرەت ياغدۇرىدۇ. شىرىپ بوجاڭغا بولغان چوڭقۇر سېغىنىش سۇيىقەستچى زالىملارغا بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى ئىزھار قىلىپ، نۇرغۇنلىغان قوشاقلارنى ۋەقەلىك تەرتىپى بويىچە توقۇپ، ئەلەم بىلەن تولغان قەلبىنى بوشىتىشقا تىرىشىپ، سورۇن - مەشرەپلەردە بۇ قوشاقلارنى ئاھاڭغا سېلىپ راۋاپ بىلەن ئېيتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئىزھار قىلىشىدۇ.

ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ خەلق داستانىغا ئايلىنىپ كەتكەن بۇ قوشاقلاردا نۇرغۇنلىغان جەريان - تەپسىلاتلار ھەم خەلقىنىڭ كۈچلۈك مۇھەببەت - نەپرىتى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ ماقالىمىزدە بۇ تەرەپلەرنى قايتا تەكرارلىماسلىق شەرتى بىلەن، بۇ قوشاقلاردىن بىر قىسمىنى تاللاپ ئۆز ئەينى بويىچە كىتابخانلارنىڭ ھۇزۇرىغا سۇندۇق:

شىرىپجان دېگەن ئوغلان،
نۇرى بەگنىڭ پاك ئوغلى.
ئون پۇلۇدا داڭقى بار،
تاغلىقلارنىڭ بۇلبۇلى.

ئون پۇلۇدا قىشمۇ ياز،
قارلار ئېرىپ كەتمەيدۇ.
ئون پۇلۇدا ھېچ يىگىت،
شىرىپجانغا يەتمەيدۇ.

يۇرت ئەھلىگە باش بولدى،
زالىملارغا تاش بولدى.
پەس كۆرمىدى نامراتنى،
نامراتقا ئاداش بولدى.

يۇرتنى ئادىل سورىدى،
يولسىزلىقنى توردى.
تەڭ قاردى ھەممىگە،
نۇشىرۋاننى دوردى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

يامۇل سالغان ئالۋاڭنى،
بايلارغىمۇ تەڭ چاچتى.
سەيدىھاجىلار چىدىماي،
بىر شۇملۇقنى پايلاشتى.

باشتىن كەلدى شىرىپ بوجاڭ،
ئاق بوز ئاتتا چىپىپ ئوينايپ.
سەيدىھاجىنىڭ ياندا قىلىرى،
تۇرار ئۇنى مەخپىي پايلاپ.

ئىزدەپ قاتىل كېچەشتى،
كۈنلەر كەتتى، ئاي كەتتى.
سىيتىۋالدى نىياز غاز،
قاڭسىق غېرىپ چېكەشنى.

ئاقتاشتا بۇغداي تېرىسا،
ئۈنۈپ چىقتى بۇدۇشقاق.
شىرىپجانغا قەست قىلغان،
مەمەت يۇكان ئورۇشقاق.

ئۇچىقىڭغا پاتامدۇ،
يارماي سالغان كۆتىچەك.
غېرىپ چېكەشنى قىچىرىپ قويغان،
قايىم بوجاڭ تېكىچەك.

قاتار ـ قاتار جىرىم سالسا،
ئوتتۇرىدا قىرىم بولدى.
ناۋايخانىنىڭ ئالدىدا،
قىيامەت قايىم بولدى.

قىردىن كەلدى شىرىپ بوجاڭ،
بەك سەل دىدى قايىم بوجاڭ.
جان ھەلقۇمغا كەلگەندە،
ئارىچىلاپ قويدى ئابلىز شوجاڭ.

دۆردۆن كەسكەن مىس قايچى،
تاۋار كەسكەن مىس قايچى.
شىرىپ بوجاڭنى ئۆلتۈرگەن،
پۇلۇدىكى سەيدىھاجى.

سەيدىھاجىدۇر نائەھلى،
ئەسلى ئادەم ئەمەستى.
شىرىپ بوجاڭنى ئۆلتۈرۈپ،
«بەگ» لىكتە ئىدى قەستى.

ئىككى يامبۇنى بىرىپ،
تازىمغا تۇردى جامال تازغا.
يىغلاشماڭلار كۆز تەگدى،
شىرىپ بوجاڭ سەرۋازغا.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرلىكى ئالدىرىسى

ئۆلۈپ كەتتى شىرىپ بوجاڭ،
يېتىپ كەلدى بەگ بىلەن سوجاڭ.
خەۋەرگە ماڭدى مەمەت بوجاڭ،
چىرادىن چىقتى مايۇزى كوجاڭ.

چالۇڭ تاغدىن قوي ئېلىپ،
پوماس تاغقا يۈرەرمۇ؟
پۈلۈلۈقنى دېمىسە،
شىرىپ بوجاڭ ئۆلەرمۇ؟

شىرىپ بوجاڭ ئون پۈلۈدا،
يىگىتلەرنىڭ كۆلى ئىدى.
شىرىپ بوجاڭ بەگ بولغاندا،
غېرىبلارنى يۆلىدى.

ئەل يىغلىسا تەڭ يىغلاپ،
ئەل كۈلگەندە تەڭ كۈلدى.
ئاشۇ ئوبدان يىگىتنىڭ،
ئۆلۈشىنى كىم بىلدى؟

قۇربان ھېيت ناماز بولدى،
شىرىپ بوجاڭ ھېيىپ بولدى.
تاياق تېگىپ يەكشەنبە،
دۈشەنبە شېھىت بولدى.

شىرىپ بوجاڭ يۇمدى كۆز،
قىلالمىدى ھېچبىر سۆز.
مەقسىتىگە يېتەرمۇ،
سەيدىھاجى دېگەن قارا يۈز؟!

سول پۇت چۇشلۇق تاۋاسى،①
ئۇڭ چۇشتى ئۇشۇق ئالچىسى.
شىرىپ بوجاڭنى ئۆلتۈرگەن،
نىياز غازىنىڭ غالچىسى.

ئەي غالچىلار، غالچىلار،
خۇدا بەرسۇن جاجاڭنى.
ئىتمۇ سىيىپ سۇغارماس،
ئۆلگەن چاغدا خاداڭنى.

يۇرچاق ئېشى مېزىلىككەن،
لەغمەنمۇ ئېتىپ بەرسۇن.
شىرىپنىڭ دۇشمەنلىرىنى،
جازالاپ ئېتىپ بەرسۇن.

سۇپا ئۈستىگە كات قويدى،
ھاجەتمەنلەر ياتسۇن دەپ.
ئۈرۈمچىدىن خەت كەلدى،
غېرىپ چېكەشنى ئاتسۇن دەپ.

① سول پۇت دەسسىبەلگۈدەك كىچىك تاۋار دېگەن مەنىدە.

چوڭ يامۇلنىڭ دەرۋازىسى،
گاھ ئېچىلىپ - يېپىلۇر.
شىرىپجاندەك مەردانە،
قايسى يۇرتتىن تېپىلۇر؟

قاچقۇنجىدا باققان قوينى،
پوماس تاغقا ھەيدەيلىمۇ؟
شىرىپ بوجاڭ ماڭغان يولغا،
گۈللەر تېرىپ يىغلايلىمۇ.

بۇ پاجىئەنىڭ شاھىدى بولغان ئىسلامخان ھازىرمۇ ھايات بولۇپ، كىرىيە ناھىيىسىنىڭ پۇلۇ كەنتىدە ئاخىرقى ئۆمرىنى ئارمان بىلەن ئۆتكۈزمەكتە. پۇلۇ خەلقى بۈگۈنكى كۈندە پارتىيىنىڭ مېھىر - شەپقىتى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، بەخت - سائادەت ئىچىدە خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئاشۇ ئادالەتسىز زاماندا ئۆزلىرىنىڭ شەپقەتچىسى بولۇپ ئۆتكەن خەلقپەرۋەر ئوغلانى شىرىپ بوجاڭنى ھەرگىز ئېسىدىن چىقارماي، مەشرەپ - بەزمىلەردە ھەسرەتلىك قوشاقلىرىنى ياڭرىتىپ، ياد ئېتىپ كەلمەكتە. . .
خەلق سۆيگەن كىشى مەڭگۈ خەلقنىڭ قەلبىدە ياشايدۇ.

كىرىيە ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تارىخي ماتېرىياللار كومىتېتى ئىشخانىسى تەييارلىغان.

قۇربان تۆلۈم توغرىسىدا ئەسلىمە

ئابلىز مەمتىلى

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى، مەملىكەت بويىچە مەشھۇر ئەمگەك نەمۇنىچىسى، 4 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، كېرىيە خەلقىنىڭ قەدىردان ئوغلانى قۇربان تۆلۈم 1883 - يىلى ناھىيىمىزنىڭ توغرىغاز يېزىسىدا كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كونا جەمئىيەتتە ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ تولىسى ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچراش بىلەن ئۆتكەن. يومبىچىكقا ئۇزۇن يىل يىللىقچى بولۇپ، ئاچ - يالىڭاچلىقتا ياشىغان. ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىدىن باشلاپ، ئۈچ ئەۋلاد بايلارغا ئىجارىكەش، يىللىقچى بولۇپ ئىشلەپ، ھايۋاندىن بەتتەر تۇرمۇش كەچۈرگەن. قۇربان تۆلۈممۇ بايلارنىڭ ئېغىلىدا تۇغۇلغان. ئىككى ياش ۋاقتىدا دادىسى يەر ئىجارىسىنى بېرەلمەي قاتتىق تاياق يەپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلۈپ كەتكەن. قۇربان تۆلۈمنىڭ ئانىسىمۇ يومبىشىك قوزى ھاجىغا چاكار بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ بەش ياشقا كىرگەن يىلى ئانىسىنىڭ قىلغان ئىشى يومبىشىكقا ياقمىغاچقا، قوزى ھاجى قۇربان تۆلۈمنىڭ ئانىسىنى قاتتىق ئۇرۇپ ھوشسىزلاندۇرۇۋەتكەن. بىچارە، مىسكىن ئانا تاياق زەربىسىدىن ئۆرە بولالماي، بۇ ئالەم بىلە ۋىدالاشقان. ئاتا - ئانىسىنىڭ ۋاقىتسىز قازا قىلىشى بىلەن، كىچىك تۇرۇپلا يېتىم قالغان قۇربان تۆلۈم باشقا بىر يومبىشىكنىڭ ئۆيىدە قوي باقىدىغان ئاكىسىنىڭ قېشىغا بارماقچى بولغان، كىم بىلسۇن،

ئۇنىڭ ئاكىسى پومېشچىكتا ئىشلەپ قورسىقى تويمىغاچقا، ئۈجمىگە چىقىپ ئۈجمە يەۋاتقاندا، پومېشچىك بىر تال ئۈزۈن بادىرىنى ئېلىپ ئۇنىڭغا ھەيۋە قىلىپ قورقۇتقانلىقتىن، ئالاقزادىلىكتە ئۈجمىدىن يىقىلىپ چۈشۈپ ئۆلۈپ كەتكەن. شۇ مەزگىللەردە قۇربان تۇلۇمنىڭ بىر ئاچىنى بىر باي بۇلاپ كېتىپ كىچىك خوتۇنلۇققا ئالغان. ئۆي ئىشلىرىغا سالغان. ئىنسان كۆرۈپ باقمىغان ئۇسۇللار بىلەن قىيىنىغان. شۇ سەۋەبتىن ئۇ بىچارە مەزلۇممۇ بۇ دۇنيا بىلەن ۋىدالاشقان. ئاتا - ئانىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنكى قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە قۇربان تۇلۇمنىڭ تۆت نەپەر ئۇرۇق - تۇغقىنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ زالىم پومېشچىكلارنىڭ قولىدا ئۆلگەن. قۇربان تۇلۇم يېتىملىق، ئاچلىق، يوقسۇزلۇقنىڭ دەردىنى تازا تارتىپ چوڭ بولغان ئەمدىلا سەككىز ياشقا كىرگەندە، پومېشچىك قوزى ھاجىغا كىچىك يىلقىچى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتلىرىنى، قويلىرىنى باققان. قوزى ھاجى ئاتلىق بىر يەرگە بارماقچى بولسا، ئاتنىڭ كەينىدىن يۈگۈرۈپ ماڭغان. ئەگەر ئاتقا يېتىشەلمىسە بايدىن قامچا يېگەن.

باي مەنزىلگە يەتكەندىن كېيىن، مەززىلىك تائاملارغا ئېغىز تەگسە، ئېتى ئوقۇردىكى ياخشى ئوت - چۆپ ۋە بوغۇزلارنى يەيتتى. بىراق، بىچارە قۇربان تۇلۇم ئوقۇرنىڭ قېشىدا ئاتقا قاراپ ئاچ قالاتتى. كەچتە پومېشچىك ئۇنىڭغا ئاران بىر زاغرا بېرەتتى. قىش كۈنلىرى كىيىدىغان ئاران بىرلا يىرتىق چاپىنى بولۇپ، ئۇنى كۈندۈزى سوغۇقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن كىيسە، ئاخشىمى شۇ ئەسكى چاپان بىلەن تۈگۈلۈپ ياتاتتى. سوغۇق ئۆچىغا چىققان ۋاقىتلاردا قۇربان تۇلۇم توڭلىغىنىدىن ئۇخلىيالماي، كالا ئېغىلىغا كىرىپ ياتاتتى. بەزىدە ئاتنىڭ ئېگەرلىرىنى ئۈستىگە ياپاتتى. ھەتتا قەھرىتان سوغۇق كېچىلىرى تونۇر ئىچىگە كىرىپ يېتىپ،

كىرىپتۇ قاقماي تالڭ ئاتقۇزاتتى.

قۇربان تۇلۇم 20 ياشقا كىرگەن يىلىنىڭ ياز كۈنى، يومبېشچىك ئۇنى كەنتتىن سەككىز - توققۇز چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايغا قومۇش ئورۇپ كېلىشكە بۇيرۇيدۇ. سەككىز كۈندە 20 مىڭ باغلام قومۇش ئورۇپ كېلىشكە تامىقى ئۈچۈن سەككىز جىڭ قوناق ئۇنى بېرىدۇ. ئوتلاقتىكى قومۇشلارنىڭ ئېگىزلىكى ئادەمنى چۆكۈرگەچكە، كۈندۈزى بەك ئىسسىق ھەم دىمىق، نەپەس ئالماق بەك قىيىن ئىدى. كېچىسى پاشىنىڭ ئازابىغا چىدىغىلى بولمايتتى. مۇشۇنداق شارائىتتا بىر تەرەپتىن قومۇش ئورۇسا، يەنە بىر تەرەپتىن تېزەك تېرىپ، ئوت قالاپ كۆمەچ پىشۇرۇپ يەيتتى. ئىچىشى قومۇش كۆلىدىكى سۇ ئىدى. لېكىن بۇ سۇ تۇزلۇق ھەم سېسىق بولغاچقا، ئىچسىلا ئىچى سۈرۈپ، ماغدۇرسىزلىنىپ يۈرەكلىرى سېلىپ، كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، سوغۇق تەر ئاستىدا قالاتتى. دەرۋەقە قوزى ھاجى ئۆتىنچى كۈنى كېلىپ، قۇربان تۇلۇمنىڭ كۆپ قومۇش ئورۇمىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنى قاتتىق ئۇرىدۇ. قۇربان تۇلۇم ئۇنىڭغا قارشىلىق بىلدۈرگەچكە، قوزى ھاجى چاپارمەنلىرىگە ئۇنى زىندانغا تاشلاشقا بۇيرۇيدۇ. زىندان سوغۇق ھەم زەي بولغاچقا، بۇ يەرگە سولانغانلارنىڭ ئامان قالىدىغىنى ئىنتايىن ئاز ئىدى. قۇربان تۇلۇم مانا مۇشۇ يەردە ساق 10 كۈننى ئۆتكۈزىدۇ. قوزى ھاجىغا جىددىي ئەمگەك كۈچى لازىم بولغانلىقى ئۈچۈن ئاندىن بۇ گەزرائىل ئۇۋۇسىدىن قۇتۇلىدۇ.

قۇربان تۇلۇم 22 ياشقا كىرگەندە باينىڭ بىر قىز مالىيى بىلەن تونۇشۇپ قېلىپ توي قىلىپ، ئىككى پەرزەنتلىك بولىدۇ. ئۇ يومبېشىسكىنىڭ زۇلمى ۋە خورلىشىغا چىدىيالماي، ئايالى ۋە بالىلىرىنى ئېلىپ سازلىقنىڭ ئىچكىرىسىگە كەپە تىكىپ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ياۋايىلارچە تۇرمۇشنى باشلايدۇ. ئۇ يەردە ياۋا توشقان ئوۋلاش، جىگدە تېرىپ يېيىش ئارقىلىق تۇرمۇشنى قامدايدۇ. ئىككى بالىسى ئاچ - يالىڭاچلىق تۇرمۇش دەردىدىن ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئەر - خوتۇن ئىككىيلەن قايغۇ - ھەسرەت ئىچىدە قالىدۇ. دەل مۇشۇنداق پەيتتە قوزى ھاجى ئەۋەتكەن ئادەملەر ئۇلارنى تونۇۋېلىپ، يۇرت ئىچىگە ئېلىپ كېلىدۇ. ئازادلىق ھارپىسىغا كەلگۈچە، قۇربان تۇلۇمنىڭ بىر پارچە كىگىز، سۇ ئەكېلىدىغان بىر قاپاق، چاي قاينىتىدىغان بىر چۆگۈن، ئىككى تاماق يەيدىغان ياغاچ جامدىن باشقا ھېچنەرسىسى يوق بولۇپ، نۇرغۇن قەرزگە بوغۇلغانىدى.

1949 - يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى. قۇربان تۇلۇم ئازاب - ئوقۇبەتتە قالغان مىليونلىغان كىشىلەرگە ئوخشاش زۇلۇم زەنجىرىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، دۆلەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندى. يەر ئىسلاھاتى مەزگىلىدە ئۇنىڭغا 14 مو يەر، بىر ئۆي، بىر ئېشەك بۆلۈپ بېرىلدى. قۇربان تۇلۇم ياخشى كۈنگە ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ھەمدە پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ نىجاتكارى رەئىس ماۋزېدۇڭنى تېخىمۇ سېغىنىپ ئۇنى كۆرۈش ئىستىكى قوزغالدى. ئۇ دائىم خەت يازدۇرۇپ، خەنزۇ كادىرلار ۋە تەرجىمانلار ئارقىلىق تەرجىمە قىلدۇرۇپ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە رەئىس ماۋزېدۇڭغا ئەۋەتىدۇ. بىر قېتىم مەركىزىي كومىتېت ئىشخانىسى جاۋاب خەت يېزىپ، «قۇربان تۇلۇمنى پارتىيە ۋە ماۋجۇشىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، ياخشى ئىشلەپ، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى قوغداش ۋە قۇرۇپ چىقىشقا» ئىلھام بەردى ھەمدە ماۋجۇشىنىڭ بىر پارچە سۈرىتىنى قۇربان تۇلۇمغا ئەۋەتتى. قۇربان تۇلۇم ئۇلۇغ داھىي ماۋجۇشىنىڭ سۈرىتىنى كۆرۈپ ئۆكسۈپ يىغلاپ كېتىدۇ

ۋە باللىرى، قولۇم - قوشنىلىرىغا بۇ سۈرەتنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «قاراڭلار، ئۇلۇغ داھىمىز، نىجاتكارىمىز ماۋجۇشى رەسىمى بىلەن بۇ خەتنى ئەۋەتىپتۇ. ئۇلۇغ ئاتىمىز نېمىدېگەن نۇرلۇق، نېمىدېگەن يېقىملىق، نېمە دېگەن قامەتلىك - ھە!... باللىرىم، خوشنىلىرىم سىلەر ماۋجۇشىنى ئۇنتۇپ قالماڭلار، پارتىيە، ماۋجۇشى بولمىغان بولسا، بىزنىڭ بۈگۈنكى كۈنىمىز بولمايتتى. شۇڭا بىز مەڭگۈ ماۋجۇشى ھەم پارتىيىگە ئەگىشىپ، ئۆز تۇرمۇشىمىزنى ياخشىلاش، يۇرتىمىزنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن جاپالىق ئىشلىشىمىز كېرەك» دەپ نەسىھەت قىلىدۇ.

1956 - يىلى قۇربان تۇلۇم ئىشەككە مىنىپ، بېيجىڭغا بېرىپ ماۋجۇشىنى كۆرۈپ كېلىش نىيىتىگە كېلىدۇ ھەمدە قىزىغا بىر دانە ئۇيغۇر دوپپىسى تەييارلىتىدۇ. مەھەللىسىدىكى گىلەم توقۇغۇچى ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلىپ، گىلەمگە ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلب ئارزۇسىنى، نامرات خەلقنىڭ ئۈمىدىنى سىمۋول قىلىپ گىلەم توقۇتىدۇ. تەييارلىقلىرى پۈتكەندىن كېيىن، قۇربان تۇلۇم بىر خالتا نان، كۆڭۈل قويۇپ تاللاپ چىققان سوۋغاتلىرىنى ئېلىپ، پاكىز كىيىنىپ، ئىشەككە مىنىپ يولغا چىقىدۇ. شۇ ۋاقىتتىكى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى يولداش لى يۈشۈەن بۇ ئىشنى ئۇققاندىن كېيىن، قۇربان تۇلۇمغا نەسىھەت قىلىپ، ئۇنى قايتۇرىدۇ ھەمدە بۇ ئىشنى يۇقىرىغا دوكلات قىلىدۇ.

1957 - يىلى باھاردا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى يولداش ۋاڭ ئېنماۋ كېرىيە ناھىيىسىدە خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرگەندە، بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، قۇربان تۇلۇم بىلەن كۆرۈشىدۇ. قۇربان تۇلۇم كۆزىگە ياش ئېلىپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ نىجاتكارى ماۋجۇشىنى كۆرۈشتىن ئىبارەت كۈچلۈك ئارزۇسىنى بايان قىلىدۇ. يولداش ۋاڭ ئېنماۋ ئۇنىڭ پارتىيىنى، داھىينى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

قىزغىن سۆيىدىغان روھىدىن تەسىرلىنىپ، پۇرسەت بولسا چوقۇم ئامال قىلىپ ئۇنى بېيجىڭغا ئەۋەتىپ، ماۋجۇشىنى كۆرۈش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىشقا ماقۇل بولىدۇ.

1958 ـ يىلى 5 ـ ئايدا قۇربان تۇلۇم مەملىكەتلىك ئەمگەك نەمۇنىچىسى بولۇپ سايلاندى. شۇ يىلى 6 ـ ئايدا بېيجىڭغا قاراپ ماڭدى. 6 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن ماۋجۇشى ۋەكىللەر ئۆمىكىنى قوبۇل قىلدى. سائەت 6 دىن 20 مىنۇت ئۆتكەندە، ماۋجۇشى مەركەز رەھبەرلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا روھلۇق ھالدا، قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ، مەزمۇت قەدەملەر بىلەن ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى بىلەن خاتىرە سۈرەتكە چۈشتى. سۈرەتكە چۈشۈش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ماۋجۇشى قۇربان تۇلۇمنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. قۇربان تۇلۇم ماۋجۇشىغا «ياخشىمۇ سىز؟» دەپ بولغۇچە، ماۋجۇشى ئۇنىڭدىن «ياخشىمۇ سىز؟» دەپ سورىدى. قۇربان تۇلۇم ماۋجۇشىنىڭ ئىككى قولىنى تۇتۇپ، قويۇۋېتىشكە كۆزى قىيماي، ئۇزاققىچە تۇتۇپ تۇردى ۋە ئارقىدىنلا ماۋجۇشىغا ئۆزى ئېلىپ بارغان كېرىيەنىڭ قۇرۇق يەل ـ يېمىشلىرىنى تەقدىم قىلىدۇ ـ دە، يەنە بىر قېتىم خۇشال ھالدا ماۋجۇشى بىلەن قول ئېلىشىدۇ. سۈرەتكە ئالغۇچى مۇخبىر شۇ ۋاقىتتا بىر پارچە قىممەتلىك سۈرەت، يەنى «ماۋجۇشى بىلەن قۇربان تۇلۇمنىڭ كۆرۈشكەنلىك» سۈرىتىنى تارتىۋالدى. بۇ، قۇربان تۇلۇمنىڭ ھاياتىدا ئەڭ ئەھمىيەتلىك، ئەڭ بەختلىك، ئەڭ ئۇنتۇلماس بىر كۈن بولدى. ئىككىنچى يىلى قۇربان تۇلۇم تەكلىپكە بىنائەن بېيجىڭغا بېرىپ، دۆلەت بايرىمىنى تەبرىكلەشكە قاتنىشىپ ماۋجۇشىنى يەنە بىر قېتىم كۆردى. بۇ مەزگىللەردە، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ماۋجۇشىنىڭ ئۇيغۇر

دېھقان قۇربان تۇلۇمنى قوبۇل قىلغانلىق توغرىسىدىكى خەۋەرلەر ۋە ئۇنىڭ سۈرەتلىرى تارقىتىلدى ۋە مەملىكىتىمىزدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تىل - ئەدەبىيات دەرسلىكىگە «قۇربان تاغا بېيجىڭغا باردى» دېگەن تېكىست كىرگۈزۈلدى. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ئۆگىنىش ئۆلگىسى لېي فېڭ بىلەن قۇربان تۇلۇمنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەردە تەشۋىق قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ كۆپ قېتىم ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرىدىن ۋاڭ ئېنماۋ، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىقلارنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن. ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ نەمۇنىلىك ئىش - ئىزلىرى مەزمۇن قىلىنغان دراما «ماۋجۇشىغا يېقىندىن ئەگىشىش»، تېلېۋىزىيە تىياتىرى «كۆڭۈل ئارزۇسى» قاتارلىقلار ئىشلەنگەن.

قۇربان تۇلۇم ماۋجۇشىنى كۆرۈپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، روھى تېخىمۇ كۆتۈرۈلۈپ، ياشانغانسېرى روھلۇق بولۇپ قالدى. ئەمگەك قىزغىنلىقى تېخىمۇ ئاشتى ۋە تۇرلۇك چوڭ - كىچىك يىغىنلاردا، بېيجىڭدا ماۋزېدۇڭ بىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى، ئىچكىرى ئۆلكىلەردە كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى تەلەپ بويىچە سۆزلەپ بەردى. قۇربان تۇلۇمنىڭ دوكلات قىلىش يىغىنىغا قاتناشقانلارنىڭ ئېيتىشىچە، بەزى ۋاقىتلاردا دوكلات ئاڭلىغۇچىلار نەچچە ئون مىڭغا يەتكەن.

قۇربان تۇلۇم ياشىنىپ قالغاندىمۇ كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىشقا ئىنچىل ياردەم بەردى. گەرچە ئۇ ئېتىز بېشىغا چىقىپ كەتمەن چاپالمىسىمۇ، ئائىلىسىدە ئوغۇت توپلاپ، ھەر يىلى كوللېكتىپقا 20 مىڭ تاغاردىن 25 مىڭ تاغارغىچە ئوغۇت ياردەم قىلدى. يېتىم - يېسىر، قېرى - ئاجىزلارنىڭ تۇرمۇشىغا ياردەم بەردى. يولداش قۇربان تۇلۇم ھايات ۋاقتىدا، مەملىكەت بويىچە

www.uyghurkitap.com

ئاتاقلىق ئەمگەك نەمۇنىچىسى، 4 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولغان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ ھەيئىتى، ج ك پ خوتەن ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ ھەيئىتى، ج ك پ كېرىيە ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ ھەيئىتى، كېرىيە ناھىيە قىزىلبايراق گۇڭشې (ھازىرقى شەنبە بازىرى) ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. ئۇ 1975 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى كېسەل سەۋەبىدىن 92 يېشىدا ۋاپات بولغان.

1993 ـ يىلى كېرىيە خەلقى ماۋزېدۇڭ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقى، قۇربان تۇلۇم تۇغۇلغانلىقىنىڭ 110 يىللىقىنى تەبرىكلەپ قۇربان تۇلۇمنىڭ قەبرىسىنى ئۇنىڭ يۇرتى توغرىغاز يېزىدا قاتۇردى. 1996 ـ يىلى ناھىيە مەركىزىنىڭ غەربىي كىرىش ئېغىزىغا قۇربان تۇلۇمنىڭ ماۋجۇشى بىلەن كۆرۈشۈۋاتقان ھەيۋەتلىك خاتىرە ھەيكىلىنى قاتۇرۇپ، كېرىيە خەلقىنىڭ ماۋجۇشىغا بولغان چوڭقۇر مېھىر ـ مۇھەببىتىنى يەنە بىر قېتىم نامايان قىلدى. ھازىر بۇ جاي ناھىيىمىزدىكى ھەر مىللەت ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلار، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋە كەڭ خەلق ئاممىغا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى بازىسى قىلىندى. گەرچە قۇربان تۇلۇم بىزدىن مەڭگۈگە ئايرىلغان بولسىمۇ، پارتىيە، ۋەتەنگە ماۋجۇشىغا بولغان قىزغىن مېھىر ـ مۇھەببىتى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش، خەلققە سادىق بولۇش روھى مەڭگۈ جۇلالىنىپ تۇرىدۇ. چۈنكى ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىپىك، شەرەپلىك ۋەكىلى بولۇشقا مۇناسىپ. قۇربان تۇلۇم خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ھايات!

كېرىيەدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى

مەتكېرىم ئىسمايىل

1. مارجانلىق خارابىسى

مەزكۇر خارابە ــ كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ 230 كىلومېتىر شىمالىدا بولۇپ، شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە (14 كىلومېتىر يىراقلىقتا) ئېغىل دېگەن مەھەللە جايلاشقان. بۇ قەدىمكى شەھەر ئىزى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېقىن بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى كېرىيە دەرياسى قەدىمكى ئىزىنىڭ ئىككىنچى پەلەمپەيسىمان ئېگىزلىكىدە. دەريا ئىزى جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ، قۇملۇققا ئىچكىرىلەپ كىرىدۇ. ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى توغراق ۋە يۇلغۇنلارنىڭ كۆپىنچىسى قۇرۇپ كەتكەن. لېكىن بۇ قەدىمكى شەھەر ئىزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر توپ توغراق ياشىرىپ باراقسان بولۇپ، مۇشۇ ئىزنىڭ بىردىنبىر بەلگىسى سۈپىتىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. ئىزنىڭ شىمالىدىكى دەريا قىنىنىڭ ئويمان يېرىدە 1.6 مېتىر چوڭقۇرلۇقتىنلا ئىچكىلى بولىدىغان تاتلىق سۇ چىقىدۇ. بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ كۆپ قىسمى قۇم دۆۋىلىرىنىڭ ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان. يەر يۈزىدە كۆرۈنۈپ تۇرغان قىسمى شامال يالاش سەۋەبىدىن ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان. ھازىر قۇم دۆۋىلىرى ئارىسىدا ئاندا ـ ساندا كۆرۈنۈپ قالغان قەدىمكى شەھەر ئىزىنىڭ كۆلىمى شەرقتىن غەربكە تەخمىنەن 500 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 1000 مېتىرچە كېلىدۇ. بۇ ئىزدىن يىغىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى كۆپىنچە سۇنۇق

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ساپاللار بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپىنچىسى قوم ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلغان قىزىل يىرىك ساپال، ئاز ساندىكىلىرى لايدىن پىشۇرۇلغان قىزىل ساپاللاردۇر. بۇنىڭ تولىسى سىلىق - سىدام، بەزىلىرىگە سىزىقلار سىزىلغان ۋە بېسىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە تۆمۈر بۇيۇملار، يارماقلار، مىس بېزەكلەر، ئەينەك مارجان، تاش ياغۇنچاق قاتارلىقلار تېپىلدى. يەر يۈزىدە يەنە داشقاللار، هايۋانات سۆڭەكلىرى (بەزى سۆڭەكلەر ئوتتا كۆيدۈرۈلگەن) كۆپ ئۇچرايدۇ.

1986 - يىلى 10 - ئايدا جۇڭگو - گېرمانىيە بىرلەشمە كېرىيە دەريا ۋادىسىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى مارجانلىقنىڭ بەش كىلومېتىر شىمالىدىكى قارا دۆڭ خارابىسىدىن قېزىۋالغان ئەۋرىشكىلەرنى «كاربون 14» ئارقىلىق لابوراتورىيىدە تەكشۈرۈش نەتىجىسى قارا دۆڭ قەلئەسىنىڭ مۇتلەق يىل دەۋرى 801±4862 دىن ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. ئارخېئولوگلار مارجانلىق خارابىسىنى قارا دۆڭ خارابىسى بىلەن بىر دەۋرگە مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىماقتا.

2. باش كەڭسۇلاق تاش قورال ئىزى

باش كەڭسۇلاق ئىنچىكە تاش قورال ئىزى — كېرىيە بازىرىنىڭ 77 كىلومېتىر جەنۇبىدا، پۇلۇنىڭ 10 كىلومېتىر شىمالىدا، كېرىيە دەريا باش ئېقىنىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى (كېرىيە دەرياسى ئومۇمەن جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ، لېكىن مۇشۇ قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزى بار جاي دەريانىڭ شەرقىدىن غەربىگە ئەگىپ ئاقىدۇ) ئۇچىنچى پەلەمپەيسىمان ئېگىزلىكتە، هازىرقى دەريا قىنىدىن 150 مېتىر يىراقلىقتا. بۇ ئىزنىڭ شەرق تەرىپىدە بىر جىلغا بار، جىلغىنىڭ كەسمە يۈزىنى تەھلىل قىلغاندا، بۇ ئىز قۇمسىمان سېرىق توپىلىق چۆكمە ئۈستىگە

جايلاشقان. ھازىر بۇ جاي ئۆسۈملۈك يوق، ئادەم ياشىمايدىغان بىر چۆل - جەزىرە ئىكەن. بۇ ئىزنىڭ شىمالىدا كېرىيە ناھىيە بازىرىدىن پۇلۇ تاغ رايونىغا بارىدىغان ئاددىي تاشيول ۋە كېرىيە دەرياسىنىڭ قىنى بار. شەرق تەرىپىدە تاشلاپ كېتىلگەن ھازىرقى زامان گەمىلىرى بار. بۇ ئىزنىڭ تەخمىنەن 2000 ـ 2500 مېتىر دائىرىسى ئىچىدە تاش قوراللار يوغۇپ ياسالغان ۋاقىتتىكى تاش پارچىلىرى ۋە بەزى تاش قوراللار ئۇچرايدۇ. 500 مېتىر دائىرە ئىچىدە بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدۇ. يىغىۋېلىنغان 100 دىن ئارتۇق تاش قورال تۈرىنىڭ ئىچىدە كۆپىنچىسى كۋارتسىت تاشلاردىن ياسالغان نازۇك تاش قوراللاردۇر. تاش قوراللارنىڭ شەكلى ئاساسەن تاش ياپراق، تاش مېغىزى (ئانا تاش)، تاش قىرغۇ، تاش ئوقيا ئۇچى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئىچىدە تاش ياپراقلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ. تاش قوراللارنى ياسىغاندا، ئانا تاشتىن چېقىپ ئاجرىتىلىش جەريانىدا ساقلىنىپ قالغان بەلگىلەرنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. كۆپىنچىسى قايتا پىششىقلاپ ياسالمايلا ئىشلىتىلىۋەرگەن. پەقەت ئىككى تاش ئوقيا ئۇچىدىلا ئانا تاشتىن ئاجرىتىلىش جەريانىدا پەيدا بولغان ئىزلار ساقلىنىپ قالغان. يەنە بىر تاش قىرغۇنىڭ بىسىدىمۇ رېمونت قىلىنغان ئالامەتلەر كۆزگە چېلىقىدۇ.

ئومۇمەن، بۇ تاش قوراللارنىڭ ياسىلىش تېخنىكىسى ئىپتىدائىي، قورال شەكلى ئاددىي بولغاچقا، بۇ جاي تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە ساقلىنىپ قالغان ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئىزى دەپ قارىلىشى كېرەك. ئارخېئولوگلار بۇنى بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىل بۇرۇنقى زامانلارنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى دەپ قارىماقتا.

(جاڭ تېنەن)

ئۇيغۇر كىتاب تورىبكتى www.uyghurkitap.com

3. قارادۆڭ خارابىسى

مەزكۇر خارابە ــ كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ناھىيە بازىرىغا 261 كىلومېتىر كېلىدىغان شىمالىي قۇملۇق ئىچىدە بولۇپ، تەكلىماكاننىڭ كىندىكىگە توغرا كېلىدۇ. خارابە كونا دەريا ئىزىغا جايلاشقان بولۇپ، ئەتراپىنى ئېگىز قۇم دۆۋىلىرى قورشاپ تۇرىدۇ. خارابە قارادۆڭ قورغىنىنى مەركەز قىلغان. قورغاننىڭ غەربىي جەنۇبىدا تۆت كۆرپۈس ئىمارەت، قورغاننىڭ شەرقىي شىمالىدا ئىككى كۆرپۈس ئىمارەت ۋە بىر خۇمدان ئىزى بار. ئىمارەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئاھالىلەر ئولتۇرىدىغان ھەم بۇددىخانا قۇرۇلۇشى بولۇپ، ئەتراپىدا ئېتىزلىق، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ ئىزى بار.

قارادۆڭ قەدىمىي قورغىنىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 5625 كۋادرات مېتىر بولۇپ، چاسا شەكىللىك. ھەر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 75 مېتىر، تامنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن سەككىز مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى سەككىز مېتىر كېلىدۇ. شەرقىي تامنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بىر ئىشىكى بولۇپ، يۇرۇشىدىغان يولى بار. سېپىل تېمىغا شاخ - شۇمبا، سېغىز ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان. سېپىل ئۈستىدە ئىمارەتلەر بار. قورغان ئىچىدىكى ئىمارەتلەرنىڭ كۆپى ۋەيران بولغان. ئايرىم ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرى ساقلىنىپ قالغان. خارابە ئىچىدىن قىزىل، كۆلرەڭ ساپال پارچىلىرى، تاش پارچىلىرى، ياغۇنچاق تېشى، دەرەخ شاخلىرى بىلەن توقۇلغان يۇمىلاق ئورۇندۇق، ئەينەك پارچىسى، مىس پۇل پارچىلىرى قاتارلىقلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ساپال بۇيۇملار ماشىنا ئارقىلىق ياسالغان. كۆپىنچىسى قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان ساپاللار بولۇپ، نەقىش ئاز، ئەگرى - دولقۇنسىمان نەقىش ۋە ئىنچىكە سىزىقچىلار كۆزگە چېلىقىدۇ.

1993 ـ يىلى ۋە 1994 ـ يىلى بۇ يەردە جۇڭگو ـ فرانسىيە دەريا بويىنى تەكشۈرۈش ـ قېزىش ئەترىتى تەكشۈرۈش ۋە قىسمەن قېزىش ئېلىپ باردى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، بۇ چوڭ دائىرىدە 66 ئىمارەت ئىزى بار ئىكەن. NO:61 نومۇرلۇق خارابە بىر بۆتخانا ئىزى بولۇپ، تاملىرىدا رەڭلىك سۈرەت بار. ئىمارەت شەكلى تۆت چاسا بولۇپ، ئىككى قات پاراللېل كارىدورى بار. كارىدور تاملىرىغىمۇ بۇددا رەسىملىرى چۈشۈرۈلگەن. NO:62 نومۇرلۇق خارابىمۇ بىر بۆتخانا بولۇپ ئۈنىڭدىمۇ كارىدور بار. تامنىڭ قالدۇقىنىڭ ئېگىزلىكى 30 ـ 40 سانتىمېتىر كېلىدۇ. شىمالىي قىسمى يىقىلىپ تۈزلىنىپ كەتكەن. كارىدور قىسمىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. پەرەز قىلىشقا ئاساسلانغاندا، كارىدورنىڭ كەڭلىكى 90 سانتىمېتىر، تامدا رەڭلىك تام رەسىملىرى بار. سۈرەتتىكى رەڭلەر قىزىل، قارا، ئاق رەڭنى ئاساس قىلغان. كۆك رەڭمۇ بار. ھازىر ساقلىنىپ قالغان تۈۋرۈكلەردىن قارىغاندا، بۆتخانىنىڭ ئېگىزلىكى 2.8 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ھەربىر تامغا تۆت تۈۋرۈك قويۇلغان. بۇ خارابىدىن يەنە بىرقەدەر مۇكەممەل بۆت ھەيكەل پارچىلىرى ئۈچرىتىلدى.

1986 ـ جۇڭگو ـ گېرمانىيە بىرلىشىپ كېرىيە دەريا ۋادىسىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى قارادۆڭ خارابىسىدىن قېزىۋالغان ئەۋرىشكىلەرنى «كاربون 14» ئارقىلىق لابوراتورىيىدە تەكشۈرۈپ، قارادۆڭ قەلئەسىنىڭ مۇتلەق يىل دەۋرىنىڭ 108± 2684 دىن ئىلگىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

4. قازناق خارابىسى

مەزكۇر خارابە شىۋۇل يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇملۇقتا بولۇپ، شىمالدا قەدىمكى دەريا قىنى بار.

بۇ، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بىر مەدەنىيەت بەلۋېغىنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

كەڭلىكى تەخمىنەن بىر كىلومېتىر، سوزۇلما ئۇزۇنلۇقى 10 كىلومېتىر كېلىدۇ. قازناق بۇتخانا ئىزى كونا دەريا قىنىنىڭ جەنۇبىي ساھىلىدىكى قوم بارخانلىرى ئاستىدا بولۇپ، مۇشۇ مەدەنىيەت بەلۋېغىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان.

1983 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىنىڭ ھەمكارلىقىدا مەزكۇر خارابىنى بىر قېتىم تازىلىدى. قېزىپ تازىلاش داۋامىدا ئۇچرىتىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇمى كۆپ ئەمەس. بۇتخانىنىڭ شەكلى ئۇزۇن چاسا بولۇپ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 11 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 8.40 مېتىر. بۇ يەردىن ساقلىنىپ قالغان پارچە تام رەسىم، چوڭ تېپىشكى نىلۇپەر ئۈستىدە ئولتۇرغان بۇت بايقالدى.

بۇ خارابە ئارخېئولوگىيە ساھەسىگە 1981 - يىللىرى مەلۇم بولغان. 1983 - يىلى بىر قېتىم تازىلانغان. ئومۇمەن، مەزكۇر خارابە ئارخېئولوگلار تەرىپىدىن مىلادى 5 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپ دەپ قارالماقتا.

5. قوۋمى شەھىدان مازار خارابىسى

مەزكۇر خارابە كۆكيار يېزا قولتۇق كەنتى دائىرىسىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا توققۇز كىلومېتىر كېلىدۇ. شەرقىدە سېرىغ ئوي كەنتى، جەنۇبىدا ئەگلە كەنتى، غەربىي شىمالىدىن قولتۇق كەنتى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. خارابە — چوڭ بىر ئىسلام قەبرىستانلىقى بولۇپ، يەر يۈزىدە ساپال پارچىلىرى چېچىلىپ ياتىدۇ. مەزكۇر قەبرىستانلىقتا يەنە ئۈستى ياغاچ، شاخ - شۇمبىلار بىلەن يېپىلغان قەبرىلەرمۇ بار. يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ يەردىن ئىلگىرى ئوقيا، مىس پۇل، ھەر خىل رەڭدىكى ساپال كوزىلارمۇ ئۇچرىغان. ئەمما ئۈستى يېپىلغان بىر قەبرىنى

تەكشۈرۈشىمىزچە، جەسەت ئۇستىگە ئاق رەڭلىك كېپەن كىيگۈزۈلگەن. بۇنىڭدىن بۇ قەبرىستانلىقنىڭ ئىسلام قەبرىستانلىقى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دەۋرى مىلادى 10 - ئەسىردىن 15 - ئەسىرگىچە بولۇشى مۇمكىن.

6. كۆكچى خانيارباغ خارابىسى

بۇ خارابە — ئارىش كەنتىنىڭ كۆكچى مەھەللىسى بىلەن ساي تۇتىشىدىغان بوستانلىق ساھىلىغا جايلاشقان. شىمالىي تەرىپى لەڭگەر ساي بىلەن، غەربىي تەرىپى ئاتسالدى ساي بىلەن، شەرقىي جەنۇبىي ئارىش كەنتى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ يەر تاشلىق ساي بولۇپ، ئاندا - ساندا شامال يۇۋۇلەپ شەكىللەندۇرگەن كەتمە دۆڭلەر بار. بۇ خارابىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن تۆت - بەش مىڭ كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. خارابە يۈزىدە قىزىل، كۈلرەڭ ساپال پارچىلىرى كۆپ بولۇپ، ساپاللار ماشىنا بىلەن ياسالغان قۇم ئارىلاش ساپاللاردۇر. ساپال بۇيۇملارنىڭ شەكلى ئاساسەن يۇمىلاق تەگلىك، ئىنچىكە بويۇنلۇق لوڭقىلار بولۇپ ناھايىتى سىپتا ياسالغان. بۇ يەردىن تېپىلغان ساپال بۇيۇملارنىڭ شەكلى ۋە ماتېرىيالىغا قارىغاندا، دەۋرى بىر قەدەر قەدىمىيرەك بولسا كېرەك.

7. شىرىكە خارابىسى

بۇ خارابە — ئارىش يېزا ئاق تېرەك كەنتى دائىرىسىدە بولۇپ، شەرقىي ئاق تېرەك كەنتى بىلەن، جەنۇبىي كەتمەن كەنتى بىلەن، غەربىي شىمالىي ئاتسالدى ساي بىلەن تۇتىشىدۇ. سايدا شېغىل تاشلار ۋە چوڭ - كىچىك يانار تاغ چاچراندى تاشلىرى ناھايىتى كۆپ.

مەزكۇر خارابىنىڭ دائىرىسى جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى بىر كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 500 مېتىر

ئۇيغۇر كىتاب تورپىكتى
www.uyghurkitap.com

كېلىدۇ. مەدەنىيەت يادىكارلىقى بار بەلۋاغ شىمالغا سوزۇلۇپ، كۆكچى شەھەر خارابىسى بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ.
بۇ خارابىدە ساپال پارچىلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، كۆپىنچىسى قىزىل رەڭلىك. ساپال پارچىلىرىنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا، بۇ ساپال بويۇملار تۈز تەگلىك، يۇمىلاق تەگلىك، يالغان يۇمىلاق تەگلىك، ئاغزىدا گىرۋىكى بار، ئەگمەچ گىرۋەگلىك، تۈز گىرۋەگلىك ساپال بويۇملار ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يۇقىرى تېمپېراتۇرىدا پىشۇرۇلغان. نەقىشلەر كۆپ ئەمەس. بۇ يەردىن يەنە ھەر خىل شەكىلدىكى تاش قوراللارمۇ بايقالدى. بۇنىڭ دەۋرى تېخىمۇ قەدىمىي ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

8. يەتتە تۈنۈك خارابىسى

بۇ خارابە ـــ بوستانلىق ساھەسىدىكى كونا دەريا (ئېقىن) ئىزىغا جايلاشقان بولۇپ، لەڭگەر يېزا يەتتە تۈنۈك كەنتى دائىرىسىدە. يەر يۈزىدە شامالنىڭ يالىشىدىن شەكىللەنگەن كەتمە دۆڭلەر بار. شىمالىي تەرىپى تۈزلۈق ساي، شەرقىي تەرىپى يەتتە تۈنۈك كەنتى، جەنۇب تەرىپى توپان ئارقا كەنتى، غەربىي تەرىپى پايانسىز سايلىقتۇر.
خارابىنىڭ يۈزىنى شامال ئېغىر دەرىجىدە يالىۋەتكەن بولۇپ، مەدەنىيەت قاتلىمى ئاللىقاچان يوقالغان. پەقەت ئاز ساندىكى قۇم ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان قىزىل ساپاللارنىڭ پارچىلىرى تاش - شېغىللار ئارىسىدا قالايمىقان چېچىلىپ ياتىدۇ. ساپال پارچىلىرىدا نەقىش - بەلگىلەر يوق، ئەسلى شەكلىنىمۇ پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. بۇ يەردىن كاتاكشىتىلغان تاش قوراللارمۇ ئۇچرىتىلدى. دەۋرى خېلى قەدىمىي.

9. قىغاز سىپىلى

(بۇ خارابە 1981 - يىلى نەشر قىلىنغان «جۇڭگودىكى

مەشھۇر ئاسارە ئەتىقىلەر قامۇسى» دېگەن كىتابتا «بەشتوغراق قەدىمىي شەھىرى» دەپ يېزىلغان).

مەزكۇر خارابە ـــ سىيەك يېزىسىنىڭ بەشتوغراق كەنتى دائىرىسىدە بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى شەرقتىن غەربكە 500 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا تەخمىنەن 200 مېتىر كېلىدۇ.

1929 - يىلى خۇاڭ ۋىنبى بۇ يەرنى تەكشۈرگەندە 60 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى سېپىل قالدۇقىنى كۆرگەن ۋە «خارابىنىڭ ئوتتۇرىدا بىر سېپىل بار»، «قەدىمىي شەھەرنىڭ شىمالىغا يېرىم يول كېلىدىغان يەردە كەتمە دۆڭلەر بار»، «شەرقتىن ئىككى يول كېلىدىغان يەردە غايەت زور بىر توپا دۆمبەل بار» دەپ يازغان. دەۋرى 8 - ئەسىرگە مەنسۇپ دەپ قارىغان. 1981 - يىلى ئورنىمىز بۇ يەرنى تەكشۈرگەندە، توپا دۆمبەللەرنى ئۆلچىگەن. بۇ دۆمبەللەر ئېھتىمال سېپىل قالدۇقى بولۇشى مۇمكىن. ھازىر ساقلىنىپ قالغان سېپىلنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ يېرىم مېتىر، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن يەتتە مېتىر، كەڭلىكى يەتتە مېتىر. 90 - يىللارغا كەلگەندە بۇ يەر تېخىمۇ بۇزۇلۇپ سېپىلنىڭ ئىزى يوقاپ كەتكەن. پەقەت 1.5 كۋادرات مېتىرلىق بىرلا دۆۋە ساقلىنىپ قالغان. ئەتراپىتىكى ساپال پارچىلىرى بار خارابىلەر تامامەن ئېتىزغا ئايلاندۇرۇلغان.

بەزىلەر بۇ خارابىنى قەدىمكى كېرىيە دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئىزى دەپ قارىغان.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

قارا قۇرۇم نەپسىي سۇ ئامبىرى ـ ئىبراھىمكۆل

ئابدۇقادىر تۇرسۇن

كېرىيە بوستانلىقىنىڭ جان تومۇرى ۋە قان تومۇرى دەپ ئاتالغان كېرىيە دەرياسىنىڭ يىل بويى ئۈزۈلمەيدىغان زۇمرەت لېقىنى ـ كۇئېنلۇن تاغلىرىدىكى قېلىن قار ۋە مەڭگۈلۈك مۇز چوققىلىرىدىن ئېرىگەن ئېرىندى سۇ.

بۇ «ئۈزۈلمەس ئېقىن»غا بۇ ناھىيىدىكى 190 نەچچە مىڭ ئاھالە، 300 نەچچە مىڭ مولۇق تېرىلغۇ مەيدانى، 400 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا ۋە تۈمەن سىڭىلغان دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھ، ئوت ـ چۆپ، ئۇچار قۇش، جان ـ جانىۋارلار، ئىشقىلىپ مۇشۇ ۋادىدىكى جىمىكى ھاياتلىقنىڭ ھايات ـ ماماتى، تەقدىر تەلىيى باغلانغان. مۇشۇ دەريانىڭ ئاشۇ سۈيىسىز بۇ يەردە ھېچقانداق ھاياتلىقنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

كۇئېنلۇندىن تەكلىماكان قۇملۇقىغا قاراپ تارتىلغان چوڭ ـ كىچىك دەريا ئېقىنلىرى خۇددى ئادەم بەدىنىدىكى قان تومۇرلاردا جۇش ئۇرۇپ ئايلىنىۋاتقان ھاياتلىق قېنىغا ئوخشاش بۇ رايونغا جان ئاتا قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ ئېقىن مىقدارى بەزى پەسىل، ئاي، كۈنلەردە ئۇلۇغ، بەزى پەسىل، ئاي، كۈنلەردە ئاز بولسىمۇ، كىشىنى ئەڭ ئۈمىدلەندۈرىدىغىنى شۇكى: يىل بويى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە، كېچە ـ كۈندۈز، بىر مىنۇت ـ سېكۇنت ئۈزۈلۈپ قالمايدۇ. مانا بۇ ـ بۇ يەردىكى ھەممە جان ئىگىسىنىڭ ئەڭ زور بەختى ۋە ئامىتى.

سۇنىڭ بۇ خىل ئۆزگىرىشچانلىقى، تارىم ئويمانلىقىدا قۇرغاقلىشىشنىڭ قاچان باشلانغانلىقىنى ئۆزلۈكىدىن بىلدۈرۈپ بېرەلەيدۇ. بۇنداق قەدىمقى قىلىپ قالغان كۆللەر بولغانمۇ؟ بۇ توغرىدا تارىخ سەھىپىلىرىدە ھېچنېمە يوق. بىراق ئەقىل بىلەن ئىدراك قىلىپ كۆرگەندە، توختىمىغان بولسا كېرەك. ئەگەر توختاپ قالغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە بۇ يەردە ھاياتلىق بولمىغان بولاتتى. ئۆزگىرىشچانلىقنىڭ سەۋەبى نېمە؟ سەۋەبى شۇكى: ئۇلۇغ تەبىئەت كېرىيە خەلقىگە ئاتا قىلغان بىر تەبىئىي سۇ ئامبىرىنىڭ يىل بويى ئۈزۈلدۈرمەي ھەر قايسى دەريا ئېقىنلىرىغا سۇ چىقىرىپ بېرىپ تۇرغانلىقىدا!

بۇ تەبىئىي سۇ ئامبىرى كۇئېنلۇن تېغىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 5400 ـ 5500 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقان سەلتەنەتلىك چوققىسىدا بۇلۇتلار بىلەن قۇچاقلىشىپ، خۇددى بىر يېشىل مەرۋايىت كۆزلۈك ئۈزۈكتەك يالتىراپ تۇرىدۇ. بۇ كۆلنى كىشىلەر «ئىبراھىمكۆل» (جانلىق تىلدا ئورايىسكۆل) دەپ ئاتايدۇ.

ھەر خىل تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، «ئىبراھىمكۆل» شىنجاڭ ئاپتونوم رايونىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنىڭ تەخمىنەن 15 ـ 20 كىلومېتىر ئىچكىرىسىگە جايلاشقان بولۇپ، ئورنى شىمالىي پاراللېل ′35°15، شەرقىي مېرىدىئان ′18°45 غا توغرا كېلىدۇ. كېرىيە ناھىيە بازىرىغا تەخمىنەن 250 كىلومېتىر كېلىدۇ. «ئىبراھىمكۆل» نىڭ تىببەتچە ئىسمىنىڭ بار ـ يوقلىقى نامەلۇم. مەرھۇم ئىبراھىم بەگنىڭ بىزگە ئېنتىلاپ بەرگىنى — بۇ كۆل كېرىيە دەرياسىنىڭ ئاساسلىق غول ئېقىمى بولغان «لۇش» دەرياسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ئىكەنلىكى ۋە كېرىيە بوستانلىقىغا سۇ يەتكۈزۈپ بېرىۋاتقان ئاساسىي مەنبە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر كىتاب تورېكىتى
www.uyghurkitap.com

سېخى تەبىئەت بۇ كۆلنى بەكمۇ ئوبدان جايلاشتۇرغان بولۇپ، شەرق، غەرب ئىككى تەرىپى قارلىق چوققا، مۇز تاغلار بىلەن ئورالغان. شىمال تەرىپى ياتتۇلىقى ئانچە تىك بولمىغان قىيپاش دۆڭ، جەنۇبىدا بولسا، سۇ ئايرىغۇچ چوققا چوخچىيىپ تۇرىدۇ. كۆلنىڭ شەرقىي شىمالىدا تار بىر چىقىش ئېغىزى بولۇپ، بۇ دەل «لوش» دەرياسىنىڭ سۇ كىرىش سۈڭگۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئېغىزنىڭ ئاستى يۈز كەڭلىكى 50 مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 كىلومېتىر، كەڭلىكىنىڭ ئەڭ كەڭ جايى 5 كىلومېتىر بولۇپ، يەر شەكلى جەھەتتىن ئېيتقاندا، جەنۇبى ئېگىز، شىمال تەرىپى پەس. ئۇزۇنغا ياتتۇلۇقى ئىككى - ئۈچ بولۇپ، پەرق ئانچە چوڭ ئەمەس، تۆت ئەتراپىدىكى قار - مۇزلار بىلەن قاپلانغان چوققىلار دېگۈدەك گرانىت تاشلىق بولۇپ، بۇ چوققىلار ھەم ئېگىز، ھەم قىلىن بولغاچقا، سۇنىڭ سىڭىش نىسبىتى ئەڭ ئاز، ھەتتا «سىڭمەيدۇ» دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

بۇ، قار - مۇزلار بىلەن قاپلانغان تاغلاردىكى ئېرىندى سۇلارنىڭ يىغىلىشىدىن ھاسىل بولغان تەبىئىي كۆل بولۇپ، سۇ مىقدارى ھاۋا كىلىماتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، يازدا سۇ يۈزى كۆتۈرۈلسە، باشقا پەسىللەردە پەسلەپ، كۆل يۈزى كىچىكلەيدۇ. زور كەلكۈن مەزگىلىدىكى سۇنىڭ ئېقىن مىقدارى 30 كۇب سانتىمېتىرغا يېتىدىكەن. تولۇق بولمىغان ھېسابلاشلارغا قارىغاندا، «ئىبراھىمكۆل» نىڭ يىللاردىن بۇيانقى سۇ مىقدارى 5 مىليارد 4 يۈز مىليون كۇب مېتىر بولغان (خوتەن ۋىلايەتلىك سۇ ئىدارىسى بىلەن سابىق كېرىيە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ 1971 - يىلى 10 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىكى «ئىبراھىمكۆلنى تەكشۈرۈش، ئۆلچەش توغرىسىدىكى دوكلاتى» دىن ئېلىندى)

«ئىبراھىمكۆل» سۈيى پۈتمەس ـ تۈگىمەس شۇنداق بىر سۇ ئامبارىكى: ئۇ، گويا ئاپتوماتىك باشقۇرۇش قۇرۇلمىسىغا ئىگە زامانىۋىلاشقان سۇ ئامبىرىغا ئوخشاش يازدا ئىرىندى سۇلارنى يىپتەرلىك چىڭقىۋالغاندىن باشقا، يەنە يېتەرلىك چىقىرىپ بېرىدۇ. قىشتا مۇۋاپىق چىقىرىدۇ. قۇرغاقچىلىق ۋاقىتلىرىدىمۇ كىشىلەرنى ھەرگىز نائۈمىد قىلماي، ھاياتلىق تامچىسىنى ئەسلا ئۈزۈپ قويمايدۇ. بۇ كۆل ئەۋەتكەن ئېقىن ئۆزىدىن 400 ـ 500 كىلومېتىر شىمالدىكى جايلارغىچە يېتىپ بېرىپ، ئۆز قەترىسىدىن ھەتتا تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى توغراق ـ يۇلغۇنلارغىچە بەھرىمەن قىلالايدۇ.

«ئىبراھىمكۆل» دىن باشلىنىدىغان دەريا ئېقىنلىرى پەقەت بىرلا بولماستىن، بەلكى چوڭ ـ كىچىك تارماق ئېقىنلارغا بۆلۈنگەن بولۇپ، بۇ ئېقىنلار ھەيۋەتلىك تاغ چوققىلىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى تارچۇق، چوڭقۇر جىرالار بولغاچقا، ئېقىۋاتقان سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشىنى ئېگىز تاغلارنىڭ ھەيۋەتلىك گەۋدىسى توسۇپ تۇرىدۇ. ئېقىنلارنىڭ تېگى بەزىلىرى ئۈيۈل تاشلىق، بەزى يەرلىرى تاش ـ شېغىللارنىڭ قېلىن قاتلاملىرى بولغانلىقتىن، سىڭىپ كېتىش ئەھۋالىمۇ ئېغىر ئەمەس. سىڭىپ كەتكەنلىرى بولسا مەلۇم جايلارغا كەلگەندە ئېتىلىپ چىقىپ، يەنە چوڭ ئېقىنلارغا قوشۇلىدۇ. «ئىبراھىمكۆل» 9 ـ ئايدىن 5 ـ ئايغىچە بىر قەۋەت مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرغاچقا، بۇ مۇز كۆل سۈيىنىڭ پارغا ئايلىنىشىنى توسۇيدىغان بىر قەۋەت تەبىئىي يېپىنچىلىق رولىنى ئوينايدۇ.

«ئىبراھىمكۆل» نىڭ ھاۋا رايى ئىنتايىن ئۆزگىرىشچان، تېمپېراتۇرىسى تۇراقسىز. كېرىيە بوستانلىقى بىلەن تېمپېراتۇرا، كىلىمات پەرقى خېلى زور. 1971 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

«ئىبراھىمكۆل» رايونىنىڭ ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى سېلسىيە 0.0°، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن تۆۋەن 13.8° بولغان. شۇ كۈنى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى 23.7°، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى 9.9° بولغان. ئىلمىي ماتېرىياللاردا ئانالىز قىلىنىشىچە، كېرىيە ناھىيىسى بىلەن «ئىبراھىمكۆل» نىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا پەرقى 24° ـ ۋە ° 24 بولىدىكەن. «ئىبراھىمكۆل» نىڭ ئەڭ سوغۇق مەزگىلدىكى تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن تۆۋەن 35° بولىدىكەن. لېكىن كۆلنىڭ سۈيى كۆپ ۋە چوڭقۇر بولغانلىقتىن، مۇشۇنداق تۆۋەن تېمپېراتۇرىدىمۇ پۈتۈنلەي ئۈيۈل مۇزغا ئايلىنىپ كەتمەيدىكەن.

«ئىبراھىمكۆل» ھەر خىل سۇ قۇشلىرىنىڭ جەننەت ماكانىدۇر. غاز، ھاڭقىرت، ئاق قۇ، ياۋا ئۆردەك قاتارلىقلارنىڭ نۇرغۇن تۈرلىرى بۇ يەردە خاتىرجەم ماكانلىشىپ كۆپىيىدىكەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە: سۇ ئۈستىگە توزىغان سۇ قۇشلىرىنىڭ پەي ـ تۈكلىرى كۆلنىڭ بەزى جايلىرىدا بىر قانچە مېتىر قېلىنلىقتىكى سۇ ئۈستى ماموق كۆرپىنى ھاسىل قىلغان، ھەتتا ئادەم ماڭسىمۇ كۆتۈرىدىكەن. بۇنىڭ بىر ئاز ئاشۇرۇپ قىلىنغان تەسۋىر ئىكەنلىكىدىن قەتئىينەزەر، بۇ يەر زامان ـ زامانلاردىن بېرى سۇ قۇشلىرىنىڭ تەبىئىي ئۇۋىسى بولۇپ كەلگەنلىكى ناھايىتى روشەن.

ئەمگەكچان، ئەقىل ـ پاراسەتلىك ئەجدادلىرىمىزنىڭ قانچە ئون ئەسىرلەر داۋامىدا ياراتقان بوستانلىقلىرى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ماكان ۋە جاھانلىرىنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىغا يەم بولۇپ كەتمەي، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى داۋام قىلىشى ۋە كېڭىيىپ گۈللىنىشى ـ مانا شۇ قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغان ئاتا تاغلار ۋە «ئىبراھىمكۆل» دەك نۇرغۇن ـ نۇرغۇن تەبىئىي سۇ

ئامبارلىرىنىڭ بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ يەردىكى ئەمگەكچى خەلق تەبىئەتنىڭ بۇ ئىلتىپاتىغا شۇكۇر ـ قانائەت قىلىپ ياتماي، بەلكى يەنە ئۆزىنىڭ سۇدىن ئىبارەت بۇ ھاياتلىق ئەڭگۈشتەرىنىڭ مۇھىملىقىنى ئاللىقاچان بىلگەن. ئۇلار ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە باتۇر قوللىرى بىلەن نۇرغۇن سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرىنى ياساپ، كۆئىنلۈن تېغى ئەۋەتكەن بۇ ئابى ھاياتتىن ئۆز مەنپەئەتلىرى يولىدا ئوڭۇشلۇق پايدىلانغان. يېقىنقى زامانلاردىن ئالدىغان بولساق، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئۆتكەن كېرىيەنىڭ غەيرەتلىك، مەرىپەتپەرۋەر ھاكىمى مۇسا بەگ تەكلىماكانغا دادىل يۈرۈش قىلىپ بوز يەر ئېچىپ، ئاھالە كۆچۈرۈپ بىر مۇنچە چۆل ـ جەزىرىلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئاۋاتلاشتۇرغان. ناھىيىمىزنىڭ ھازىرقى قارىقى، يېڭىۋاغ قاتارلىق يېزىلىرى مۇسا بەگ تەرىپىدىن مەيدانغا كەلتۈرۈلگەن.

مۇسا بەگ بوز يەر ئېچىپ يېڭى كەنت ۋە تېرىلغۇ ئېتىزلىرىنى بەرپا قىلىپلا قالماي، يېڭى سۇ مەنبەلىرىنى ئىزدەپ تېپىپ، كېرىيەنىڭ سۈيىنى كۆپەيتىش، تېخىمۇ كۆپ بوستانلىقلارنى مەيدانغا كەلتۈرۈش ئارقىلىق، خەلققە بەخت ـ سائادەت يارىتىش مەقسىتىدە، ئۆز قېرىندىشى ئىبراھىم بەگ باشچىلىقىدىكى تەكشۈرۈش ئەترىتىنى كۆئىنلۈن تاغلىرىغا بىر قانچە نۆۋەت ئەۋەتكەن. ئىبراھىم بەگ ۋە ئۇنىڭ ئەترىتى ئادەمىزات ئايىقى ئىز باسمىغان تاغلاردا مىڭ بىر مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، دەريا ـ ئېقىنلارنى بويلاپ ئىلگىرىلەپ، ئاخىر سۇ مەنبەلىرىنى ئېنىقلاپ چىققان. «ئىبراھىمكۆل» شۇ ۋاقىتتىن ئىلگىرى نامسىز تەبىئىي كۆل ئىدى. كېيىن ئىبراھىم بەگنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ، پۈتۈن كېرىيە خەلقىگە تونۇشلۇق بولغان. ئىبراھىم بەگ، «ئىبراھىمكۆلى» دىن چىقىۋاتقان سۇنىڭ نەگە ئېقىپ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بارىدىغانلىقىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، كۆلنىڭ سۇ چىقىش ئېغىزىدىن بىر نەچچە تاغار ياغاچ كۆمۈرىنى ۋە ئالما قاتارلىقلارنى قويۇپ بېرىپ، ھەر قايسى چوڭ - كىچىك دەريا ئېقىنلىرىنىڭ تۆۋەن قىسمىدا كۆزىتىش ئېلىپ بېرىشتەك ئاددىي ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، «ئىبراھىمكۆلى» دىن چىقىۋاتقان سۇنىڭ كىرىيە دەرياسىغا قويۇلىدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان. دەرۋەقە، ئۇ چاغلاردا بۈگۈنكىدەك ئۆلچەش، سىزىش، تەكشۈرۈش خادىملىرى ۋە تېخنىكا يوق ئىدى. شۇنىڭدەك مەنچىڭ ھۆكۈمىتىدىن ئىبارەت ئەكسىيەتچى چىرىك ھاكىمىيەت بۇنداق ئىشلارغا كۆڭۈل بۆلۈش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكىچە خەلق مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىش قىلىدىغانلارنىڭ پېيىنى قىرقاتتى. مۇسا بەگ، ئىبراھىم بەگ قاتارلىقلارنىڭ كىرىيەنىڭ سۈيىنى كۆپەيتىش يولىدىكى ھەرىكەتلىرى گەرچە چوڭ نەتىجە بەرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ، ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن يۇرتى ۋە خەلقىنىڭ غەم - قايغۇسى، مەنپەئەتى يولىدا ئېلىپ بېرىلغان دادىل ئىزدىنىشتۇر. ھېچبولمىغاندا، ئۇلار كېيىنكىلەر ئۈچۈن بىر چىغىر يول ئېچىپ بەردى.

خەلقنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئۈمىد - ئارزۇلىرى پەقەت ئازادلىقتىن كېيىنلا رېئاللىققا ئايلاندى. كوممۇنىست تېغىدىكى سۇ مەنبەلىرىنى تەكشۈرۈش ئىشى دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن بىر قانچە قېتىم ئېلىپ بېرىلدى ۋە مۇھىم ئىلمىي ماتېرىياللار توپلاندى. ئاشۇ ماتېرىياللار ئاساسىدا كۆپلىگەن سۇ ئىنشائاتلىرى ياسالدى. بۇنىڭ بىلەن سۇدىن پايدىلىنىش، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش، بوستانلىقلارنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىش ئارقىلىق، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ياخشىلاندى. ئۆتكەن ئەسىردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئارزۇسى رېئاللىققا ئايلىنىپ، روھىناتى

خاتىرجەملىك تاپتى. كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن بەخت ـ سائادەت يارىتىدىغان ۋە تەۋرەنمەس بولىدىغان سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرى قالدۇرۇلدى.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن ئوتتۇرىغا قويغان شىنجاڭنى ئېچىش ـ گۈللەندۈرۈش چاقىرىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش داۋامىدا كۈنسېرى تېخىمۇ سانسىزلىغان تەبىئىي سۇ ئامبارلىرى جۈملىدىن «ئىبراھىمكۆل» ئۆز قوينىدىكى سۇدىن ئىبارەت ئېسىل بايلىقىنى بۇ ئۇلۇغۋار ئىش يولىدا خەلققە تەقدىم قىلغۇسى.

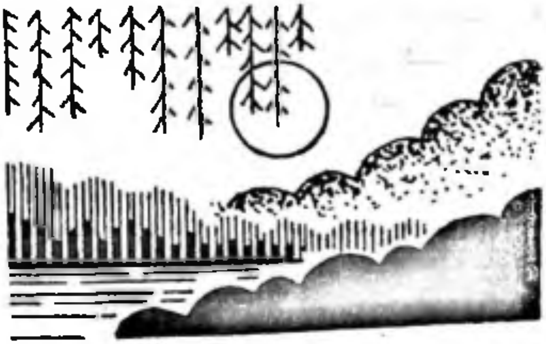

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

كېرىيەنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ پائالىيەتلىرى ھەققىدە ئەسلىمە

ئابدۇقادىر تۇرسۇن

ناھىيىمىز كېرىيە - تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي، قاراقۇرۇم تاغ تىزمىلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، قەدىمىي يىپەك يولى غول لىنىيىسىگە جايلاشقان. تارىختا يۇتيەنگو (كېرىيە پادىشاھلىقى) نامى بىلەن جاھانغا تونۇلغان بىر قەدىمىي ماكان بولسىمۇ، تاكى 1933 - يىلىغىچە بىرمۇ پەننىي مەكتەپ قۇرۇلمىغان، دىنىي مەكتەپلەرلا كەڭ ئومۇملىشىپ كەتكەنىدى. چۈنكى شۇ ۋاقىتتا چىرىك ھاكىمىيەتلەر «خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرغاندىلا، ئاندىن ئۇلارنى قۇل قىلىپ، ياخشى باشقۇرغىلى بولىدۇ» دەپ قارايتتى. شۇ سەۋەبتىن، پەن - مەدەنىيەت ئىشلىرى بىلەن كارى بولماي، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇستەھكەملەشكىلا كۆڭۈل بۆلەتتى. مەسىلەن، 1830 - يىللىرى كېرىيەگە ئەمەلدار بولۇپ كەلگەن شې لوزۇڭ كېرىيەدە جۇڭگو بىناكارلىق ئۇسلۇبى بويىچە 140 ئېغىزلىق ئامبال مەھكىمىسىنى سالدۇرغان. بۇ چوڭ قۇرۇلۇش كۆركەم تۆت چوڭ باغچىنىڭ ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ مەركىزىگە 15 مېتىر ئېگىزلىكتىكى راۋاق بىنا قىلىنغان. بۇنى ئامبال ئوردىسى قىلىپ بېكىتكەن. شەھەرنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە 90 ئېغىزلىق بوجاجى يامۇلى (ئادەم سولايدىغان ئورۇن)، 30 ئېغىزلىق نەسھەتخانا، غەربىي تەرىپىگە ئون نەچچە

مىتىرلىق ئېگىز سېپىل سوقتۇرۇپ، 60 ئېغىزلىق لەڭزە سالدۇرغان. بۇ يەردە 400 دىن ئارتۇق قورال‌لىق ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان. شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى يېڭى بازار دېگەن يەرگە ئۈچ ئورۇندا ئىككى قەۋەتلىك قىلىپ، 150 ئېغىزلىق ئىبادەت قىلىدىغان بۇتخانا سېلىنىپ، ھەر خىل ھەشەمەتلىك ھەيكەللەر ساقلانغان. شەھەر 40 دەرۋازا بىلەن بېكىتىلىپ، مەركىزىي ئورۇندىكى بەش چوڭ دەرۋازىغا يانداپ، كېچىسى شەھەرنى مۇداپىئە قىلىدىغان ئىككى قەۋەتلىك دېڭزا (كۆزىتىش راۋىقى) سېلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، شەھەر ئەتراپلىرىغا شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل قورۇلۇشلار سېلىنغان. بەگزادىلەر قورال كۈچىگە تايىنىپ، خەلقنى بۇلاپ ـ تالاپ، ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرگەن. كەڭ خەلق بولسا، نادانلىق ئىچىدە خانىۋەيران بولۇپ ئازاب ـ ئوقۇبەت چەككەن.

ئېزىش ـ ئېكسپىلاتاتسىيە قانچە ئېغىرلاشسا، خەلقنىڭ قارشىلىق كۆرەشلىرى شۇنچە ئاشىدۇ. 1931 ـ يىلى قۇمۇلدىن باشلانغان دېھقانلار قوزغىلىڭى تېز سۈرئەت بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كېڭىيىپ، 1933 ـ يىلىغا كەلگەندە كېرىيەدىمۇ تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ، يەرلىك چىرىك ھاكىمىيەت ئاغدۇرۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ يېڭى ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. لېكىن ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، قوزغىلاڭ توققۇز ئايغا بارمايلا مەغلۇپ بولدى. لېكىن بۇ قوزغىلاڭنىڭ تەسىرى بىلەن خەلقنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى بىر قېتىم نامايان قىلىنىپ، ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ ھەيۋىسى چاك ـ چېكىدىن بۇسۇلۇپ، كاللىسى خېلى سەگىپ قالدى. ئۇنىڭ تەسىرى بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت ـ ناھىيىلىرىدە پەننىي مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، 1933 ـ يىلىنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئاخىرىغا كەلگەندە، كېرىيەنىڭ كونىشەھەر بازار كوچا دېگەن يېرىدە تۇنجى بولۇپ خەنزۇچە مەكتەپ (شۆتاڭ) قۇرۇلدى. كېيىن مەكتەپ ئورنىدىكى راۋاق ئىچىگە ئورنىتىلغان بۇت ـ ھەيكەللەرنى ساقلاپ قېلىش يۈزىسىدىن، شەھەرنىڭ قارلۇق ئۆستەڭ بويىدىكى چوڭ يولنىڭ شىمالىي تەرىپىگە يەنە بىر شۆتاڭ سېلىنىپ، ئوقۇغۇچىلارنى شۇ يەرگە يۆتكىگەن. شۇنىڭدىن كېيىن مۇغاللىدا يەنە بىر خەنزۇچە مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپلەرگە مەتسەيدى بەگ، جاڭ لوسى، تۇسۇنبەگ لوسى، بەي لوسى دېگەن كىشىلەر ئوقۇتقۇچى بولغان. قارلۇق ئۆستەڭ بويىدىكى جاڭ لوسى مەسئۇللۇقىدىكى مەكتەپتە ئون نەچچە سىنىپ بار ئىدى. تۇرسۇنبەگ لوسى مەسئۇللۇقىدىكى مۇغاللا مەكتەپتە ئالتە سىنىپ بار ئىدى. بۇ مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلار بولۇپ، قول ئىلكىدە بار كىشىلەرنىڭ بالىلىرى ئىدى. ئۇلار خەنزۇ بالىلار بىلەن ئارىلاش ئوقۇتۇلاتتى. ئوقۇتۇشتا، خەنزۇ تىلى ئۆگىنىش ئاساس قىلىنىپ، باشقا پەنلەر قوشۇمچە دەرس سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈلەتتى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتى ئەسلىدە تۆت يىل ھېسابلىنىسمۇ، لېكىن خەنزۇ تىل ـ يېزىقى ۋە باشقا پەنلەرنى پىششىق ئوقۇپ، ئىمتىھاندىن ئۆتەلىسىلا، ئاندىن مەكتەپ پۈتتۈرگەن ھېسابلىنىپ، خىزمەتكە تەقسىم قىلىناتتى. ئىمتىھاندىن ئۆتەلمىگەنلەر ئۆتكەنگە قەدەر قايتا ئوقۇيتتى.

شۆتاڭدا ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ بارلىق راسخوتلىرىنى ھۆكۈمەت چىقىم قىلىپ بېرىشتىن سىرت، يەنە ھەر بىر ئوقۇغۇچىغا يىلدا ئىككى قېتىم كىيىم بېرىلەتتى. بۇ ئوقۇغۇچىلارغا ياكى ئۇلارنىڭ ئائىلىسىگە ئالۋاڭ ـ سېلىق قويۇلسا، ئوقۇغۇچىلار ئۇنى رەت قىلالايتتى. چۈنكى ئۇلار ھەممە كىشىنىڭ نەزىرىدە بىر نەچچە يىلدىن كېيىن ئەمەلدار بولىدىغان

نوپۇزلۇق كىشىلەر ھېسابلىناتتى.

مەكتەپتە خەنزۇ تىلىدىن باشقا شېئىر ۋە تەنتەربىيە دەرسى ئۆتۈلەتتى. بولۇپمۇ چىرىك ھاكىمىيەت تەربىيىسى بۇ مەكتەپلەردىكى ئىدىيىۋى تەربىيىنىڭ ئاساسى قىلىنىپ، «تەشكىلىي ئىنتىزامغا قەتئىي بويسۇنۇپ، ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىپ، ياخشى ئوقۇساڭلار، مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن ھەرقايسى مۇھىم ئورۇنلاردا ئەمەلدار بولىسىلەر، ئەمەلدار بولساڭلار، ھاياتىڭلار راھەت ـ پاراغەتتە ئۆتىدۇ. ئىناۋىتىڭلار يۇقىرى بولىدۇ» دېگەن مەزمۇندىكى سۆزلەرنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيىسىگە سىڭدۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىلەتتى. مەكتەپ ئىنتىزامى ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار ئازراق مەسىلە سادىر قىلىپ قويسا، دۈم ياتقۇزۇپ قويۇپ، ئۈچ قىرلىق تاياق بىلەن ساغرىسىغا ئەللىك ـ ئاتمىشنى ئۇراتتى. ئەگەر مەكتەپتىن قېچىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلسە، قاچقان ئوقۇغۇچىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئوتتۇز ـ قىرىق سەر كۈمۈش ياكى شۇنىڭ قىممىتىگە باراۋەر كېلىدىغان مال ـ مۈلۈكنى مەجبۇرىي تۆلەيتتى. بىراق مەكتەپنىڭ تەشكىلىي ئىنتىزامى كۈچلۈك بولغان بىلەن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەخلاقى بىلەن كارى بولمايتتى. شۇ سەۋەبتىن، شۆتاڭنىڭ بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلىرى سىرتلاردا تولىمۇ ئەركىن بولۇپ، بىگۇناھ كىشىلەرنى ئۇرىدىغان، ۋاقىت تاپسىلا يېقىن ئەتراپتىكى يېزا ـ كەنتلەرگە بېرىپ، خەلقنىڭ مال ـ مۈلكىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدىغان ئىشلارنى سادىر قىلغاچقا، خەلق بۇ ئوقۇغۇچىلارغا نەپرەت بىلەن قارايتتى. ئۇلارنىڭ زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلىشىغا ئۇچرىغان كىشىلەر ئۇلار ئۈستىدىن ئەرز قىلسا ھېچكىم سورىمايتتى.

بۇ ئىككى شۆتاڭدا ئۇيغۇر باللىرىدىن سابىمىن، قۇربانىسەن،

ئۇيغۇر كىتاب تورىيكتى
www.uyghurkitap.com

قۇربانبەگ، دەي بوشەن، با بوچىلىڭ، نىياز بەگ، جالىڭ زىلىن، شى يىچى، ئىمىن بەگ، جاۋ دۇسىن، بەي زىچى قاتارلىقلار تۈنجى قېتىم ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە خىزمەت قىلغان. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئازادلىقنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۆلۈپ كەتتى.

شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە سوۋېت روسىيىسىگە يېقىنلىشىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئالداپ قايمۇقتۇرۇش مەقسىتىدە، ئاتالمىش «ئالتە بۈيۈك سىياسەت» دېگەن بىر نېمىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شۇ ئاساستا «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش» دېگەن شوئارنى كۆتۈرۈپ چىقتى. بۇنىڭ تۈرتكىسى بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى كەينى ـ كەينىدىن قۇرۇلۇپ ئۆز پائالىيىتىنى جانلاندۇردى. 1937 ـ يىلى 4 ـ ئاۋغۇستتا كېرىيەدىمۇ «كېرىيە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلۇپ، كېرىيە خەلقى ئۆزىنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتىغا ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن پەن ـ مەدەنىيەت ئىشلىرى يېڭىۋاشتىن گۈللىنىشكە باشلىدى.

«كېرىيە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلۇش جەريانىدا، خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا دارىلفۇنۇنىنى پۈتتۈرگەن زىيالىيلاردىن ئۇيۇشما رەئىسى ئابدۇغېنىجان (ئۆزبېك)، ياسىنوپ (ئۆزبېك)، ئابدۇقادىر كېرىمى، ھەلىموپ، ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى جاڭ جۇيجاڭ قاتارلىق كىشىلەر ناھىيىمىزگە كېلىپ، بىر ئاي ئومۇمىي ئەھۋاللارنى ئىگىلەپ

مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، «ئۇيۇشما» غا مۇناسىۋەتلىك بارلىق ئىشلار ئۈستىدە پۇختا تەييارلىق قىلىپ، مۇتىۋەر دىنىي زاتلار ھەم ھەرقايسى ئەللەرگە سودىگەرچىلىك ۋە باشقا ئىشلار بىلەن زىيارەت قىلىپ، جاھان پەن ـ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى كۆرۈپ چۈشەنگەن تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەردىن مەتشىرىپ ئەلەم ئاخۇنۇم، ئابدۇراخمان قارىم، ئابلاخان غوجام، مەتتوختى ئەلەم ئاخۇنۇم، ئابلا رەئىس ئاخۇنۇم، ھاجىئاخۇن باي، تۇرسۇنئاخۇن باي، سىدىقئاخۇن باي، ئابدۇقادىر ھاجىم قاتارلىقلارنى نامزات قىلىپ كۆرسىتىش ئارقىلىق، مەھكىمە شەرئىدىن ئابدۇللا رەئىس ئاخۇنۇمنى رەئىسلىككە، ئابدۇقادىر كېرىيىمى دېگەن كىشىنى مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلىغان. ھاجىئاخۇن باي، ئىمىن بەگ، تاشتۆمۈر نائىپ ئاخۇنۇملار ھەيئەتلىككە سايلانغان. ئۇيۇشمىنىڭ قارمىقىدا كاتىبات بۆلۈمى، تەشكىلات بۆلۈمى، مەدەنىيەت بۆلۈمى، مالىيە ـ بوغالتىرلىق بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، ئامبارچى ۋە خوجىلىق بۆلۈمى قاتارلىق ئالتە بۆلۈم تەسىس قىلىنغان. مەن ئۈچ يىل ئۇيۇشمىنىڭ بوغالتىرى بولغانىدىم.

بۇ مەزگىلدە كېرىيە يەتتە رايونغا بۆلۈپ ئىدارە قىلىنغان بولۇپ، ھەر بىر رايونغا بىردىن باش ئاشىر، ھەر بىر كەنتكە بىردىن مەسئۇل ئاشىر قويۇلغانىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا يىغىشقا تېگىشلىك بولغان نەرسىلەر مۇشۇ ئاشىرلار ئارقىلىق يىغىلاتتى. شۇ ۋاقىتتىكى بەلگىلىمە بويىچە، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن ئون چارەككە بىر چارەك، چارۋىلاردىن قوي، كالا، تۆگە قاتارلىقلارنىڭ ھەر بىر تۇردىن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 40 تۇياقتىن بىر تۇياق ئۆشرە ئېلىنىپ، ئۇيۇشمىغا تاپشۇرۇلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، چوڭ ـ چوڭ مەسچىت، مەدرىسە، چوڭ ـ كىچىك مازار، لەڭگەر، خانىقا ۋە ئەۋلادى ۋەخپە مۇلۇكلەر ھەم ۋەخپە چارۋا،

ئۇيغۇر كىتاب تورپىكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئۆي - ئىمارەت، ئورمان، ۋەخپە يايلاق ۋە نىيە نامىيىسىدىكى ئىلمى جەڧفىرى سادىق مازىرىنىڭ 6000 تۇياقتىن ئارتۇق چارۋىسى قاتارلىقلار «كېرىيە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» نىڭ ئىقتىسادى مەنبەسى ئىدى. بۇ ئورۇنلارنىڭ ھەممىسىدىن بەلگىلىمە بويىچە ئىقتىسادىي كىرىم يىغىلىپ تۇراتتى. يىغىلغان كىرىمنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. ھۆكۈمەتتىن ئىقتىسادىي جەھەتتە ھېچقانداق ياردەم بېرىلمەيتتى.

كېرىيە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئۆزىنىڭ ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن شەھەر ئىچى يېڭىبازار مەھەللىسىدە 12 سىنىپلىق بىر مەكتەپ سالغان ھەم ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن ئوقۇتقۇچى بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ۋىلايەتتىن بىرىنچى قەدەمدە، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن مۇھەممەتئىمىن سابىت ھاجى، مۇھەممەتزىھىم ئىسمايىل قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار كەلگەن. ئۇلار كەلگەندىن كېيىن، شەھەر رايونىدا يەن - مەدەنىيەت ۋە مائارىپنىڭ ئەھمىيىتى، ئىلىم - پەن ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ناھايىتى جانلىق تەشۋىق قىلغاندىن كېيىن، دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان ئۆسمۈر باللار بىر - بىرلەپ قېچىپ كېلىپ، يېڭى يەڭنىي مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇشقا باشلىغان.

1938 - يىلىغا كەلگەندە، ۋىلايەتنىڭ تەقسىماتى بويىچە قاغىلىق ۋە خوتەنلىك زىيالىيلاردىن مامۇت ئەيىۇپ، ئابدۇللا ھاپىز، مۇھەممەت كېرىم، ئابدۇقادىر ھاجى، مامۇت نىياز، قەييۇم ھوشۇر، ھەسەن بەكرى، ئابدۇغوپۇر ھاجى، تۇرغۇن يۇسۇپ، ياسىن روزى ھاجى، ھەمدۇللا قۇربان، مەتتۇرسۇن يۇسۇپ قاتارلىق 20 نەچچە كىشى كېرىيەگە يېتىپ كېلىپ، ئۇيۇشما ۋە

مەكتەپنىڭ شتاتى تولۇقلاندى. كېرىيە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ناھىيىنىڭ پەن ـ مائارىپ ئىشلىرىنى تېخىمۇ يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن، خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا دارىلفۇنۇنىنى ئوقۇغان ھاجى ياقۇپ، ئابدۇغوپۇر ياسىنوپ، ئابدۇراخمان ھىدايوپ، ئابدۇللا باقىيوپ قاتارلىق داڭلىق زىيالىيلارنىڭ ياردىمى بىلەن، ھەر يىلى تۇركۈمگە بۆلۈپ، خوتەن ئوتتۇرا مەكتەپ، دارىلمۇئەللىمىن قاتارلىق يۇقىرى بىلىم يۇرتلىرىغا ئوقۇغۇچى ئەۋەتىپ، نۇرغۇن ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرۈپ چىققان. شۇ ۋاقىتتىكى كېرىيەنىڭ مەرىپەتپەرۋەر ھاكىمى ئەخمەتجان مەخسۇم (ئۆزبېك) كېرىيەنىڭ پەن ـ مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلۈپ، ھەر بىر رايون، يېزا ـ كەنتلەردە يىغىن ئېچىپ تەشۋىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر بىر يۇرتنىڭ پەن ـ مەدەنىيەتنى چۈشەنگەن باي ـ زەردارلىرى ھەم خەلقپەرۋەر زاتلار ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ، بەس ـ بەس بىلەن مەكتەپ سېلىپ، ئۇيۇشما نامىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. مەسىلەن، قارلۇق كەنتىدىن بەردىئاخۇن باي شەھەر قارلۇق ئۆستەڭ بويىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە 12 ئېغىزلىق سىنىپ سېلىپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىشلىتىشىگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. ئالتىنچى رايون (قارقى يېزىسى) دىن دۆلەتنىياز بەگ (1932 ـ، 1933 ـ يىللاردىكى كېرىيە ھاكىمى) نىڭ ئوغلى قادىر بەگ ئالتە سىنىپلىق مەكتەپ سېلىپ بەرگەن. ئويتوغراق ئارا ئۆستەڭدىكى مەتنىياز ھاجىم 10 سىنىپلىق مەكتەپ سېلىپ بەرگەن.

بۇ ۋاقىتتا، ئۇيۇشمىنىڭ ئىقتىسادىمۇ كۈنسېرى كۆللەنگەنلىكتىن، ھەرقايسى رايون، يېزا، كەنتلەردە ئارقا ـ ئارقىدىن مەكتەپلەرنى سالدى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە

ئۇيغۇر كىتاب تورپىكلى
www.uyghurkitap.com

ئومۇمىي مەكتەپ سانى 76 گە يەتكەن. ھەر بىر رايوندىكى مەركىزىي مەكتەپ ھەم يېزا ـ كەنتلەردىكى مەكتەپلەرنىڭ بارلىق راسخوتلىرى 270 نەپەر ئوقۇتقۇچىنىڭ ئىش ھەققى راسخوتلىرى، ھەم «ئۆيۈشما» دارىلئىتامغا يىغىپ تەربىيىلىگەن 100 دىن ئارتۇق يېتىم ـ يېسىر ئوقۇغۇچىنىڭ كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك راسخوتلىرى، شۇنىڭدەك بارلىق مەكتەپلەرنىڭ قىشلىق گىسىنىش راسخوتى ھەمدە قۇرۇلۇش، رېمونت، پارتا ـ ئورۇندۇق راسخوتلىرى، سانايى نەفىسە راسخوتلىرى ۋە كاماندىروپكا راسخوتلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تولۇق ئۈستىگە ئالغانىدى. بۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى جايلاردا يەن ـ مائارىپ ئىشلىرى تېز راۋاجلىنىپ، خۇشاللىنارلىق يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. يۇقىرىقىدەك تەرەققىياتلارغا ئەگىشىپ، يەنە ھەرقايسى رايونلاردا چوڭلار مائارىپ كەچ كۇرسى ئېچىلغان. ھەتتا يېزا ـ كەنتلەردىمۇ يولۇچىلارغا خەت ئۆگىتىش قارا دوسكىلىرى ئورنىتىلىپ، ساۋات چىقىرىش دولقۇنى بارلىققا كەلگەن. مەكتەپلەردە ساۋات چىقىرىش، تىل ئۆگىنىش، ماتېماتىكا، تارىخ، جۇغراپىيىسى، شېئىر، تەنتەربىيە دەرسلىرى ئۆتۈلگەن. بۇنىڭدىن سىرت، يېزا ـ كەنتلەردىكى مەكتەپلەردە قوشۇمچە دىن دەرسى بېرىشكە بىردىن دىنىي ئاخۇن ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

دەل مۇشۇ مەزگىلدە، شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ «ئالتە بۈيۈك سىياسەت» ى، شىنجاڭ بويىچە بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن «12 ـ ئاپرېل» ئاتالمىش «ئىنقىلابىي كۈن» نى قۇتلۇقلاپ، ھەر يىلى 10 كۈن داغدۇغىلىق بايرام پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلۈشكە باشلىدى. ناھىيە بويىچە پۈتۈن مەكتەپلەر بىر يىل تەييارلىغان ھەر خىل گىمناستىكا، شېئىر ئوقۇش، سەپ تۈزۈپ مەشكە دەسسەش تۈرلىرى بويىچە گىمناستىكا كۆرەكتىن ئۆتۈپ، باھالاپ

سېلىشتۇرۇلۇپ، دەرىجە بويىچە مۇكاپات تارقىتىلاتتى. بۇ بايرامغا ناھىيە، رايون، يېزا ـ كەنتلەردىكى ھەر ساھە كىشىلىرى، شۇنىڭدەك تىجارەتچى، ئاشپەز، ناۋاي قاتارلىقلار بولۇپ 20 مىڭدەك كىشىدىن باشقا، ھەرقايسى مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان 2000 ئوقۇغۇچى تولۇق قاتناشتۇرۇلاتتى. ناھىيىنىڭ ھەرقايسى ئىدارە ـ جەمئىيەت خادىملىرى ۋە قورallıق قوشۇنلارمۇ قاتنىشاتتى. بۇ بايرام پائالىيىتى كىرىيە دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ ئوتلاق مەيداندا ئۆتكۈزۈلەتتى.

1939 ـ يىلىغا كەلگەندە، كىرىيە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى مائارىپ ئىشلىرىنى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، قارلۇق ئۆستىڭىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئاۋات رەستىگە (ھازىرقى 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ كەينى ھەم ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ) 2000 ئادەم سىغىدىغان ھەشەمەتلىك چوڭ كۇلۇپ سالغان ھەمدە ئۆز قارىمىقىدىكى سانايى نەفىسە ئارتىستلىرىنى يېتىشتۈرۈشنى تەرتىپكە سېلىپ، ئۇنىڭغا ئوتتۇرا ئاسىيالىق تالانتلىق سەنئەت ئۇستىسى ۋاسىلخان مەخسۇم (ئۆزبېك) دېگەن كىشىنى مەسئۇل قىلغان. ئۇلار ھەر ھەپتىدە بىر ـ ئىككى قېتىم ھەر خىل سەنئەت نومۇرلىرىنى كۆرسىتەتتى. جۈملىدىن «شاھخەي كېچىسى»، «باتۇر ئىرادە»، «يوغان قورساق شاڭزۇڭ»، «غېرىب ـ سەنەم»، «ئايخان»، «تۇيۇقسىز زەربە»، «شاۋاز بورخۇن»، تۈرلۈك كونسېرت، كومېدىيە قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى كۆرسىتەتتى.

مۇشۇ مەزگىلدە، يەنى 1939 ـ يىلى كىرىيەدە خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىمۇ قۇرۇلدى. بۇ ئۇيۇشما كىرىيەدىكى ئىلگىرى قۇرۇلغان تۆت گورۇندىكى بۇتخانىنىڭ يېزا ـ كەنتلەردىكى «خەنى يەر» دېگەن نامدىكى يەر ـ زېمىن ۋە ئۆي ـ ۋاقىلىرىنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرۇپ، خەنزۇ ماتارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا ئىزدەندى، سەنئەت نومۇرلىرىنى تەييارلاپ سەھنىلەردە كۆرسەتكەنندى.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تىغ ئۇچىنى بىۋاسىتە كوممۇنىستىك پارتىيىگە قارىتىپ، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا كەڭ كۆلەملىك ئىچكى ئۇرۇش قوزغىدى. شۇنىڭدەك ھەرقايسى جايلاردا بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. دېموكراتىك كۈچلەر ۋە ئىلغار ئىدىيىدىكى ۋەتەنپەرۋەر زىيالىيلارنى باستۇرۇشنى كۈچەيتىپ، پۈتۈن مەملىكەتنى تېررورلۇق ئاستىغا چۈشۈرۈپ قويدى. شىنجاڭدا بولسا، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار خەلقنىڭ يەن ـ مەدەنىيەت ئىگىلەپ، كۆزىنىڭ ئېچىلىپ قېلىشىدىن ئۆلگۈدەك قورقۇپ، مەدەنىيەت ماتارىپ ئورۇنلىرىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېغىر دەرىجىدە قىسىپ، ھەرقايسى جايلاردىكى مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەنبەسىدىن مەھرۇم قىلىپ، پائالىيەتلىرىنى توختىتىشقا مەجبۇر قىلدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، كېرىيەدىكى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئۆز تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ بولماي تۇرۇپلا، بارلىق پائالىيەتلىرىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى.

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى سودا ـ تىجارەت ئەھۋالى توغرىسىدا ئەسلىمە

تۇرسۇن قادىر ھاجى

ناھىيىمىز كېرىيە خېلى بۇرۇنلا دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا خۇسۇسىيلار ئىگىلىكىدىكى سودا تىجارەتنى يولغا قويۇپ نامى چىققان ناھىيىلەرنىڭ بىرى ئىدى. ناھىيىمىزنىڭ سودىگەرلىرى قاتناش شارائىتىنىڭ ناچارلىقىغا قارىماي، قېرىنداش ناھىيىلەرگە، ئىچكى ئۆلكە، شەھەرلەردىن شاڭخەي، سۈجۇ، تىبەتلەرگە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى، پاكىستان، ھىندىستان قاتارلىق چەت دۆلەتلەرگە بېرىپ، ناھىيىمىزنىڭ يەرلىك، ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنى دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارا بازارلارغا چىقىرىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئەمگەكچان، ئەقىللىق، مەدەنىيەتلىك خەلق ئىكەنلىكىنى تونۇتۇپ، ئۇ يەرلەردىن سانائەت ماللىرى ۋە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى يۆتكەپ كېلىپ، ئاللىبۇرۇنلا بازار سودىسى ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنى باشلىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دوستلۇق ـ ئىتتىپاقلىقى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشمۇ تەدرىجىي يۈكسەلگەنىدى. سودا ـ تىجارەت يولى بىلەن بېرىش ـ كېلىش ئارقىلىقلا دۇنيا ۋەزىيىتىدىن خەۋەردار بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغىلى بولاتتى. ناھىيىمىزدە نامى چىققان تىجارەتچىلەر 25 ئائىلىدىن كۆپرەك بولۇپ، ئۇلار ئومۇمەن بازار ئەھۋالىغا ئاساسەن يۆتكىلىپ تىجارەت

قىلاتتى.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، باشقا جايلار بىلەن بېرىش - كېلىشتە (مەيلى يىراق بولسۇن ياكى يېقىن بولسۇن) تۆگە، ئات، ئېشەكتىن ئىبارەت قالاق قاتناش ۋاستىلىرىغا تايانغاننىڭ ئۈستىگە، بىپايان دەشت - چۆللەردىن، سايلاردىن، خەتەرلىك تاغ - ئېدىر ۋە جىلغىلاردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. مۇساپە ئۇزۇن، يوللار ئىپتىدائىي ھالەتتە بولغاچقا، ئېزىپ قالماسلىق ئۈچۈن ھوشيارلىق بىلەن يولنىڭ ئىزناسىنى تېپىپ مېڭىشقا، بەزىدە كۆچلۈك پەرق ئېتىش ئىقتىدارىغا تايىنىشقا، بىرنەچچە كىشى ھەمراھ بولۇپ مېڭىشقا توغرا كېلەتتى. ھاكىمىيەت بېشە تۇرغانلار سودىگەرلەرگە كۆڭۈل بۆلمەيتتى.

قاتناش شارائىتى ناچار بولغاچقا، خوتەنگە بېرىش ئۈچۈن تۆت كۈن، قەشقەرگە بېرىش ئۈچۈن خوتەندىن ئون كۈن، ئۈرۈمچىگە ئۈچ ئاي، باشقا ئىقلىمى ئەللەرگە بېرىپ كېلىش سەپىرى ئۈچۈن بىر يىلدىن ئۈچ يىلغىچە ۋاقىت سەرپ قىلىناتتى.

ناھىيىمىزدىن سىرتقا چىقىدىغان سودىگەرلەر ئالتۇن، كۈمۈش، يامبۇ، خام، تالىما، سەرگەز، چەكمەن، شەتلەنگە، تاغار، خۇرجۇن، ھەر خىل قۇرۇق يەل - يېمىش، خام مەشۇت، پىلە غوزىسى، چارۋا، مەھسۇلاتلىرى ۋە ئاشلىق ئېلىپ چىقاتتى.

ناھىيىمىزگە خوتەندىن شايى، ئەتلەس، بەقەسەم، قارىقاش تېرىكىسى، گىلەم ئېلىنىپ كېلىنەتتى. قەشقەردىن ھەر خىل گەزمال، موم، چىنە - چەينەك، قەنت، ناۋات، شېكەر، تۆمۈر، مىخ، قۇللاپ قاتارلىق نەرسىلەر ئېلىپ كېلىنەتتى. ئۈرۈمچىگە بېرىشنىڭ ۋاقتى ئۇزۇن بولغاچقا، دەسمايە كۆپ كېتەتتى. شۇڭا ئالاھىدە سانالغان تىجارەتچىلەر 50 ئۇلاغ مال تەييارلاپ، ئاندىن

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

يولغا چىقاتتى. ئېلىپ بارىدىغان ماللار گىلەم، خوتەن قەغىزى ۋە ھەر خىل قۇرۇق يەل ـ يېمىش بولۇپ، كىراكەشلەر 50 ئۇلاغ مالدىن 40 ـ 45 ئۇلاغ مالنى ساق تاپشۇرۇپ، قالغان قىسمىنى ئۆزلىرى سەرپ قىلسا، ئات ـ ئېشەكلەرنىڭ چارچاپ، يېغىر بولۇپ، ئۆلۈپ كەتكەنلىكى، يەم ـ خەشەك، خەرج ـ خىراجەتنىڭ تۈگەپ كەتكەنلىكىنى باھانە كۆرسەتسە، مال ئىگىسىمۇ بارىغا شۈكۈر قىلىپ رازىلىشىپ كېتەتتى. ئۇرۇمچىدە ماللار لىك پىياۋغا سېتىلاتتى. ئەمما ئۇ پۇل قەشقەردە ئۆتمىگەچكە، ئۇنى قەشقەر تىزىسىغا ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن بانكىدا نۆۋەت ساقلاپ، ئىككى ـ ئۈچ ئاي يېتىشقا توغرا كېلەتتى. ناھايىتى ئاز بىر قىسىم سودىگەرلەر شاڭخەي، سۈجۇ، ھىندىستان، ئەنجان قاتارلىق جايلارغا سودا كارۋىنىنى باشلاپ بارالايتتى. ھىندىستان قاتارلىق ئەللەردىنمۇ بەزى سودىگەرلەر ناھىيىمىزگە مال ئېلىپ كېلىپ، كېتىش سەپىرىدە يىپەك شايى، ئەتلەس، كۆچا چەكمىنى، گىلەم، كىگىز، جايناماز، ھەر خىل قۇرۇق يەل ـ يېمىش قاتارلىقلارنى ئېلىپ كېتەتتى.

سېتىلىدىغان ماللارنى يۆتكەش مەزگىلىدە باج ئىشلىرى ئورگانلىرىغا مەلۇم قىلىناتتى. ئۇلار ماللارنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ماللار قاچىلىنىپ تېڭىقنىڭ تىككىشلىرى ۋە تاغارنىڭ ئاغزىغا خەت يەملەپ تامغا بېسىلاتتى. يولغا چىققاندىن كېيىن بارىدىغان جايغىچە يەملەنگەن خەت، بېسىلغان تامغا ئېھتىيات بىلەن ئاسرىلاتتى. يېتىپ بارغان جايدىمۇ ئالدى بىلەن باج ئىشلار تارماقلىرىنىڭ كۆزدىن كەچۈرۈشىگە مەلۇم قىلىنىپ، شۇلارنىڭ رۇخسىتى ئارقىلىق سېتىلاتتى. ئەگەر چاپلانغان ئىسپات يىرتىلىپ كەتسە باج ئىشلار تارماقلىرى خالىغانچە جەرىمانە قويسا، تۆلىمەي مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئەنجانغا ماتا، قوزا كۆرپىسى، تۈلكە تېرىسى، ئالتۇن، كۈمۈش ئېلىپ بېرىپ، چىنە - چەينەك، تارغاق، ئۇپا - ئەڭلىك، تاۋار - دۇردۇن ۋە جۇڭگودا ئىشلەنگەن قارا چاي، تاش چاي، ئاق چاي، پەمىل چاي قاتارلىقلار يۆتكەپ كېلىنەتتى.

ناھىيىمىزنىڭ مال باھا ئەھۋالى، پۇلنىڭ قىممىتى ۋە دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان پۇل پاخاللىقى سەۋەبىدىن بۇغداينىڭ باھاسى بىرلىك قىلىنماتتى. بىر كەتمەن 15 چارەك، بىر جىڭ قەنت - شېكەر ئىككى چارەك، بىر مېتىر چىت ئىككى چارەك بۇغداي ياكى شۇ مەزگىلدىكى بۇغداينىڭ سېتىلىش باھاسى بويىچە پۇلغا ئالماشتۇرۇلاتتى. سودىگەرمۇ ئاز، يۆتكەپ كېلىنگەن ماللار چەكلىك بولغىنى بىلەن خەلق تۇرمۇشى ياخشى بولمىغاچقا سودا ئىشلىرىدا جىددىيلىك كۆرۈلمەيتتى.

قىرىنداش ناھىيىلەر ئارا قىلىنغان تىجارەتكە دەسمايىمۇ كۆپ كەتمەيتتى. پايدىمۇ ئاز كۆرۈلەتتى. يىراق سەپەرنىڭ دەسمايىسى كۆپ ئىدى. ساق - سالامەت ئۆز ۋاقتىدا قايتىپ كېلەلىسە، ئاسان بېيىپ كېتكىلى بولاتتى. ئەگەر كاسات بازارغا ئۇچراپ قالغۇدەك بولسا، ۋاقتىدا قايتىپ كېلەلمەيلا قالماستىن، دەسمايىدىنمۇ ئايرىلىپ نامراتلىشىپ كېتەتتى. ئاكام نۇرمۇھەممەت ئەسلىدە خېلى باي سودىگەر بولسىمۇ، كاسات بازارغا يولۇققانلارنىڭ بىرسى بولۇپ، ناھىيە بازىرىدىن 55 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بىر پارچە كىچىك سايغا لاي ئېقىتىپ، يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، قايتا ئىگىلىك تىكلەشكە كىرىشكەن، ھازىر ئۇ يەر بىر كىچىك كەنت بولۇپ قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ناھىيىمىز خەلقى ئۇ يەرنى نۇر مۇھەممەت ئاكامنىڭ نامىدا نۇرمەممەت لايقىسى دېگەن ئىسمىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئاتاپ كەلمەكتە.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى ئىجتىمائىي كەيپىياتنىڭ

قالايمىقانچىلىقىمۇ سودا ئىشلىرىنى راۋان يولغا قويۇشنىڭ كۆچلۈك توسالغۇسى ئىدى، تۇرسۇن شاڭزۇڭ ۋە ھەسەنئاخۇنۇملارنىڭ چارقىلىق بىلەن دۇڭخۇاڭ ئارىلىقىدا بۇلاڭچىلار تەرىپىدىن پۇل - ماللىرى تارتىۋېلىنغان. ھاشىمئاخۇن قازان چارقىلىق بىلەن دۇڭخۇاڭ ئارىلىقىدا بۇلاڭچىلار بىلەن قوراللىق ئېلىشىپمۇ تەلەي كىلەلمەي ئېتىلىپ كەتكەنىدى. جاالىدىن ھاجىم دۇڭخۇاڭ تەرەپنىڭ خاتىرجەم ئەمەسلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، ئەنجانغا يۈك تارتىپ ماڭغان بولسىمۇ، ئوخشاشلا بۇلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ماللىرى بۇلاپ - تالانغان.

تىجارەتچىلەرمۇ دېھقان - چارۋىچىلارغا ئوخشاش ئالۋاڭ - سەيسە تۆلەشكە مەجبۇر ئىدى. ئەسكەرلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ئۈچۈن سىرىق كاجى، خام خەسە، ئات تاقىلاشقا تۆمۈر، ئەسكەر باشلىقلىرىغا پاپىرۇس (زىيەن) تاپشۇرۇش ۋەزىپىلىرى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى چۈشۈرۈلۈپ، ۋاقتى - قەرەلسىز ئىچىدە يىغىۋېلىناتتى. ھەتتا بەزى چاغلاردا سەيسىنىڭ كۆپلۈكىدىن دۇكاندارلار دۇكانلىرىنى تاقاپ، باشقا يۇرتلارغا كېتىۋالىدىغان ئىشلارمۇ كۆرۈلۈپ تۇراتتى.

تۇڭگانلار ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلدە ئازاب - ئوقۇبەت تېخىمۇ ئەۋجىگە چىققان بولۇپ، دۇكاندارلار ئاساسەن تىجارەت قىلالمايدىغان ھالغا كېلىپ قالغان، ھەتتا بازارغا كىرگەن كىشىلەرنىمۇ ساقچى، ئەسكەر باشلىقلىرى ئالدىنى توسۇپ، خوتەن قەغىزىگە بېسىلغان پۇلنى ئالدىغا تاشلاپ، ئالتۇنغا ئالماشتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇرلايتتى. ئالماشتۇرالمىسا ئۇرۇپ ئۇستىخانلىرىنى چېقىۋېتەتتى. بۇ مەزگىلدە خەلق ئاممىسىنىڭ ھەممىسى دەردمەن بولۇپ، پۇل - ماللىرىدىن، بالا - چاقىلىرىدىن ئايرىلىپ كەتكەنلىكىدىن ھەسرەت چېكەتتى، جۈملىدىن بازار ئىچىمۇ

ئادەمسىز چۆلگە ئوخشاپ قالغانىدى.

تۇڭگانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، كېرىيە خەلقى خاتىرجەم ياشاش ئۈمىدىدە بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۈمىد يېنىپ ئۆچكەن چىراقتەك قانداق تېز پەيدا بولغان بولسا، شۇنداق تېز يوقالدى.

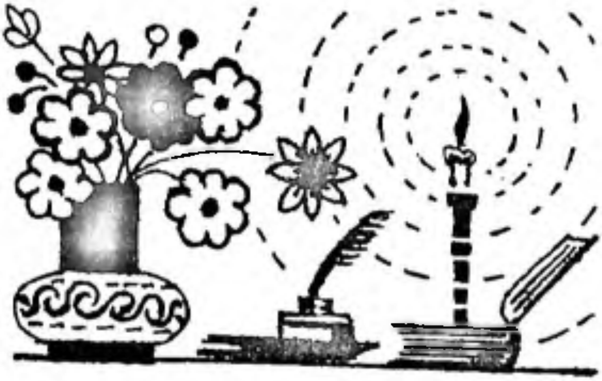

كېرىيە ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانى ھەققىدە ئەسلىمە

مەتروزى ئەخمەت

كېرىيەدە، 1950 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان. . .

1954 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 21 ـ كۈنىگىچە تۇنجى قېتىملىق ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىن بولغان خەلق ۋەكىللىرى چوڭ يىغىنى چاقىرىلىپ، سايلام ئۆتكۈزۈلۈپ، پۈتۈن ناھىيە خەلقىنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىپ، سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشنىڭ دەسلەپكى تەييارلىق ئاساسى تورغۇزۇلغان.

1955 ـ يىلى 12 ـ ئايدا «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ نىزامنامىسى» نىڭ روھى ۋە يۇقىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ھەرقايسى ساھە ۋەكىللىرىنىڭ ئورتاق كېڭىشىشى ئارقىلىق سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك كومىتېتى بارلىققا كەلتۈرۈلگەن، شۇنىڭدىن بۇيان سىياسىي كېڭەش 11 نۆۋەتلىك جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ بۈگۈنكى كۈنگە قەدەم باستى.

سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك كومىتېتى ئۆزىنىڭ 11 نۆۋەتلىك 42 يىللىق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك سىياسىي

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

كېڭەش كومىتېتلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىن بولغان ئەزالارنى پائال ھەرىكەتلەندۈرۈپ، «سىياسىي جەھەتتە مەسلىھەتلىشىش، دېموكراتىك ئاساستا نازارەت قىلىش»، «ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش» رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ھەرقايسى نۆۋەتلىك قۇرۇلتايلىرىنىڭ روھى ھەم ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ھەرقايسى نۆۋەتلىك يىغىنلىرىنىڭ روھى، شۇنداقلا ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ يىغىن - چاقىرىقلىرىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىپ، تۆت ئاساسىي پرىنسىپىتا، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتا چىڭ تۇرۇپ، «كېڭىشىش، نازارەت قىلىش» فۇنكسىيىسىنى ناھىيىمىزنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە سىياسىي، ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئىقتىسادىي تەرەققىيات قەدىمىنى تېزلىتىش ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلدۇرۇپ، ھەر ساھە خىزمەتلەر ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشۇپ، ئۆزىنىڭ جەمئىيەتتىكى شانلىق ئوبرازىنى بارغانسېرى كۈچلۈك نامايان قىلىپ كەلدى.

تۆۋەندە مەن سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلغاندىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر بولغان ھەر نۆۋەتلىك ئومۇمىي ھەيئەتلەر يىغىنى ۋە خادىملارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالىنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمەن:

1. سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتى (1955.12 —— 1960.1)

سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتى

1 - سانلىق يىغىنى 1955 - يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 28 - كۈنىگىچە كېرىيە ناھىيە شەھەر ئىچىدە ئېچىلغان.

بۇ يىغىنغا 12 ساھەدىن جەمئىي 71 نەپەر ۋەكىل قاتناشقان بولۇپ، ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى لى يۈشەن «ھازىرقى ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەت ھەم بىزنىڭ ۋەزىپىلىرىمىز» دېگەن تېمىدا دوكلات بېرىپ، سىياسىي كېڭەشنىڭ گورنى، ۋەزىپىسى، رولى... قاتارلىقلار ئۈستىدە ئەتراپلىق توختىلىپ ئۆتكەن. يىغىنغا قاتناشقان ۋەكىللەر مۇزاكىرە داۋامىدا ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي كېڭەشكە قاتنىشىپ، رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرىدىغان ئارزۇلىرىنى ئىزھار قىلىشقان.

يىغىن داۋامىدا دېموكراتىيىنى جارى قىلدۇرۇش ئاساسىدا سايلام ئېلىپ بېرىلىپ، سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 71 نەپەر ئومۇمىي ئەزاسى ھەم بۇنىڭ ئىچىدىن 7 نەپەر رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس ھەم 21 نەپەر دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى سايلاپ چىقىلغان. ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى يولداش لى يۈشەن رەئىسلىككە؛ مەممەت شېرىپ ئەلەم، مەتتوختى ئەلەم، ئابلەيخان ھاجى، روزىئاخۇنۇم مۇنەججىم، قاسىم سەيدۇللا، سەيدى مەممەتخان ھاجى قاتارلىقلار مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلانغان. دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا يۇقىرىقى رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا باۋۇدۇنئاخۇنۇم مۇپتى، سۇپىئاخۇن غوجا، جامالىدىن ھاجىم، ئابلىز ئاخۇنۇم، ئابلاخان غوجا، مۇسراخۇن ئەلەم، ھەسەن قادىر، توختىئاخۇن ياڭاق، ئىسمايىلخان[1] قادىر خۇيسۇ، ئەمەت ھاجىم، ساۋۇر بارات، قاسىم پاسار، جاپپار رەجەپ قاتارلىق 21 نەپەر

① ئىسمايىلخان - كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ھاكىمى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

كىشى سايلانغان بولۇپ، ئومۇمىي ئەزانىڭ 29.5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ئومۇمىي ئەزا ئىچىدىن پارتىيىلىكلەر 14 نەپەر، پارتىيىسىزلەر 57 نەپەرنى؛ ئۇيغۇر 66 نەپەر، خەنزۇ 3 نەپەر، ئۆزبېك 1 نەپەر، خۇيزۇ 1 نەپەرنى؛ ئەر 69 نەپەر، ئايال 2 نەپەرنى تەشكىل قىلغان.

2. سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 2 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى (1960.1 —— 1962.6)

سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 2 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 ـ سانلىق يىغىنى 1960 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن 16 ـ كۈنىگىچە كېرىيە ناھىيە شەھەر ئىچىدە ئېچىلغان، يىغىنغا 12 ساھەدىن ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېت ئەزالىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا 53 نەپەر، تەكلىپ بىلەن 17 نەپەر كىشى بولۇپ، جەمئىي 70 نەپەر كىشى قاتناشقان.

يىغىندا، ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ياسىن بوۋاق ئېچىلىش نۇتقى سۆزلىگەن. خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى قاسىم ياسار «ناھىيىمىز كېرىيەنىڭ خەلق كوممۇنىسى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى تەرەققىيات ئەھۋالى ۋە سىياسىي كېڭەش كومىتېتىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىلىرى توغرىسىدا»، ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ئۇجىن «ھەر ساھەدىكى زاتلار جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە ماۋجۇشىغا قەتئىي ئەگىشىپ، ئىدىيە ئۆزگەرتىشنى كۈچەيتىپ، سوتسىيالىزم قۇرغۇچىلاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىقايلى» دېگەن تېمىدا خىزمەت دوكلاتى بەرگەن. ياسىن بوۋاق ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش 2 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 ـ سانلىق يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزگەن. ئەزالار

يۇقىرىقى دوكلاتلارنى قاراپ چىقىپ مۇناسىپ قارار ماقۇللىغان. يىغىن داۋامىدا دېموكراتىك ئاساستا سايلام ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 2 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 53 نەپەر ئەزاسى ھەم بۇنىڭ ئىچىدىن 4 نەپەر رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەر ۋە 17 نەپەر دائىمىي ھەيئەت ئەزالار سايلاپ چىقىلغان. ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ئۇجىمىن رەئىسلىككە، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى قاسىم پاسار، ياسىن بوۋاق، روزىئاخۇنۇم مۇسەننىپلار مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلانغان. ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى تۇردى روزى كاتىپلىققا قويۇلغان.

دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا يۇقىرىقى رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، روزىئاخۇنۇم مۇنەجىم، ساۋۇر بارات، جاپپار رەجەپ، تۇردى روزى، ئەمەت ھاجىم، قادىر خۇيسۇ، توختىئاخۇن ياڭاق، قۇربان تۇلۇم، ھەسەن قادىر، ئاۋلاخان غوجا، مۇسائەلەم ئاخۇنۇم، ئابدۇللا مۇدەررىس ئاخۇنۇم، باۋدۇنئاخۇنۇم مۇپتى قاتارلىقلار سايلانغان بولۇپ، ئومۇمىي ئەزانىڭ 32 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ئومۇمىي ئەزا ئىچىدىن پارتىيىلىكلەر 12 نەپەر، پارتىيىسىزلەر 41 نەپەرنى؛ ئۇيغۇر 48 نەپەر، خەنزۇ 2 نەپەر، خۇيزۇ 2 نەپەر، مانجۇ 1 نەپەرنى؛ ئەر 51 نەپەر، ئايال 2 نەپەرنى تەشكىل قىلغان.

يىغىن ئاياغلىشىش ئالدىدا ھاكىم قاسىم پاسارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ناھىيىنىڭ ئېلېكتىر ئىستانسىسى (سەييۇ ماتورلۇق) ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساش، رېمونت قىلىش زاۋۇتىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇرغان.

3. سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 3 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى (1962.6 ــــ 1963.6)

سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 3 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى

ئۇيغۇر كىتاب تورېكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

1 - سانلىق يىغىننى 1962 - يىلى 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 16 - كۈنىگىچە كېرىيە ناھىيە شەھەر ئىچىدە ئېچىلغان. يىغىنغا 12 ساھەدىن ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ 62 نەپەر ئەزاسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، تەكلىپ بىلەن 31 نەپەر كىشى بولۇپ جەمئىي 93 نەپەر كىشى قاتناشقان.

يىغىندا، ھاكىم قاسىم پاسار ئېچىلىش نۇتقى سۆزلىگەندىن كېيىن، مۇئاۋىن رەئىس ياسىن بوۋاق 2 - نۆۋەتلىك كومىتېت نامىدىن خىزمەت دوكلاتى، ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ رەئىسى، ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ئۇجىمىن «ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەت ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىلىرىمىز» دېگەر تېمىدا، مۇئاۋىن رەئىس قاسىم پاسار «ناھىيىمىزدە پارتىيە مىللىي، دىنىي سىياسىتىنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى توغرىسىدا» دېگەن تېمىدا دوكلات بەرگەن. ئەزالار خىزمەت دوكلاتىغا قاراپ چىقىپ مۇناسىپ قارار ماقۇللىغان.

يىغىن ئېچىلىۋاتقان مەزگىلدە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى پىلىڭ دا ھەم ۋىلايەتلىك پارتكومدىن يەن شۇجىلار يېتىپ كېلىپ، ھەر ساھە زاتلاردىن ھال سوراپ تەبرىك سۆزى سۆزلىگەن.

يىغىن داۋامىدا دېموكراتىك ئاساستا سايلام ئېلىپ بېرىلىپ، سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 61 نەپەر ئومۇمىي ئەزاسى ھەم بۇنىڭ ئىچىدىن 4 نەپەر رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس ۋە 15 نەپەر دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى سايلاپ چىقىلغان. ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ئۇجىمىن رەئىسلىككە، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى قاسىم پاسار، روزنىئاخۇنوم مۇسەنىپ، تۇرسۇنئاخۇنوم مۇدەررىس قاتارلىقلار مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلانغان. تۆردى روزى كاتىپلىققا قويۇلغان.

دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا يۇقىرىقى رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ساۋۇر بارات، ياسىن بوۋاق، تۇردى روزى، قۇربان تۇلۇم، توختىئاخۇن ياڭاق، ئەمەت ھاجىم، قادىر خويسۇ، روزنىئاخۇنۇم مۇنەججىم، مۇسىراخۇن ئەلەم، ئابدۇللا مۇدەررىس ئاخۇنۇم، قاسىم ئەلەم ئاخۇنۇم قاتارلىقلار سايلانغان بولۇپ، ئومۇمىي ئەزالىقنىڭ 24.5٪ نى تەشكىل قىلغان. ئومۇمىي ئەزا ئىچىدىن پارتىيىلىكلەر 14 نەپەر، پارتىيىسىزلەر 47 نەپەرنى؛ ئۇيغۇر 56 نەپەر، خەنزۇ 2 نەپەر، خۇيزۇ 2 نەپەر، مانجۇ 1 نەپەرنى؛ ئەر 60 نەپەر، ئايال 1 نەپەرنى تەشكىل قىلغان.

4. سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 4 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى (1963.6 ——— 1965.12)

سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 4 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 ـ سانلىق يىغىنى 1963 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىن 29 ـ كۈنىگىچە كېرىيە ناھىيە شەھەر ئىچىدە ئېچىلغان. يىغىنغا 12 ساھەدىن ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېت ئەزالىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا 61 نەپەر، سىرتتىن تەكلىپ بىلەن 27 كىشى بولۇپ جەمئىي 88 نەپەر كىشى قاتناشقان.

يىغىندا، ھاكىم ئابدۇقادىر تۆمۈر ئېچىلىش نۇتقى، بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ياسىن بوۋاق ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېت نامىدىن خىزمەت دوكلاتى ھەم ئەزالارنىڭ سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى بەرگەن. ئەزالار بۇ دوكلاتلارغا قاراپ چىقىپ مۇناسىپ قارار ماقۇللىغان. ئەزالار يەنە، ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - سانلىق يىغىنىغا سىرتتىن قاتنىشىپ، مۇئاۋىن ھاكىم يەن جەنپۇنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بەرگەن خىزمەت دوكلاتىنى ھەم مالىيە نەق چوت، خام چوت دوكلاتى ۋە ئىككى مەھكىمىنىڭ خىزمەت دوكلاتى قاتارلىق دوكلاتلارنى ئاڭلاپ قاراپ چىققان.

يىغىن داۋامىدا دېموكراتىك ئاساستا سايلام ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 61 نەپەر ئومۇمىي ئەزاسى ھەم بۇنىڭ ئىچىدىن 4 نەپەر رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس، 15 نەپەر دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرىنى سايلاپ چىققان. ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ئۇجىمىن رەئىسلىككە، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى ئابدۇقادىر تۆمۈر، روزىئاخۇنۇم مۇسەننىپ، تۇرسۇنئاخۇنۇم مۇدەررىس قاتارلىقلار مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلانغان. تۇردى روزى كاتىپلىققا قويۇلغان.

دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا يۇقىرىقى رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ياسىن بوۋاق، تۇردى روزى، قۇربان تۇلۇم، توختىئاخۇن ياڭاق، ئەمەت ھاجىم، قادىر خۇيسۇ، سەيدى ئەلەم ئاخۇنۇم، ئىمىن رەئىس ئاخۇنۇم، ئابدۇللا مۇدەررىس ئاخۇنۇم، قاسىم ئەلەم ئاخۇنۇم، مەتتوختى ئوسمان قاتارلىقلار سايلانغان بولۇپ، ئومۇمىي ئەزانىڭ 24پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ئومۇمىي ئەزا ئىچىدىن پارتىيىلىكلەر 12 نەپەر، پارتىيىسىزلەر 49 نەپەرنى؛ ئۇيغۇر 56 نەپەر، خەنزۇ 3 نەپەر، خۇيزۇ 1 نەپەر، مانجۇ 1 نەپەرنى؛ ئەر 60 نەپەر، ئايال 1 نەپەرنى تەشكىل قىلغان.

5. سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى (1965.12 —— 1981.6)

سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 ـ سانلىق يىغىنى 1965 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدىن 22 ـ كۈنىگىچە كېرىيە ناھىيە شەھەر ئىچىدە ئېچىلغان. يىغىنغا 12 ساھەدىن ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ئەزالىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا 61 نەپەر كىشى، سىرتتىن 11 نەپەر كىشى بولۇپ جەمئىي 72 نەپەر كىشى قاتناشقان.

يىغىندا، ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى روزىئاخۇنوم مۇسەنىىپ ئېچىلىش نۇتقى سۆزلىگەن. ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئابدۇقادىر تۆمۈر خىزمەت دوكلاتى بەرگەن. رەئىس ئۇچىمىن بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەر توغرىسىدا دوكلات بەرگەن. ئەزالار خىزمەت دوكلاتىغا قاراپ چىقىپ مۇناسىپ قارار ماقۇللىغان. يىغىن ئاخىرىدا بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى مەتتۇرسۇن روزى يىغىننىڭ يېپىلىش نۇتقىنى سۆزلىگەن. ئەزالار ناھىيىلىك 6 ـ نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ سانلىق يىغىنىغا سىرتتىن قاتنىشىپ، ھاكىم ئابدۇقادىر تۆمۈرنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بەرگەن خىزمەت دوكلاتىنى ھەم مالىيە ئىدارىسىنىڭ ۋە ئىككى مەھكىمىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرىنى ئاڭلاپ قاراپ چىققان.

يىغىن داۋامىدا، دېموكراتىك ئاساستا سايلام ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ 57 نەپەر ئومۇمىي ئەزاسى ھەم بۇنىڭ ئىچىدىن 4 نەپەر رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس، 15 نەپەر دائىمىي ھەيئەت

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىكەر تارقىتىش

ئەزالىرى سايلاپ چىقىلغان. ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ئۇجىسىن رەئىسلىككە، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى ئابدۇقادىر تۆمۈر، روزىئاخۇنۇم مۇسەننىپ، تۇرسۇنئاخۇنۇم مۇدەررىس قاتارلىقلار مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلانغان. تۇردى روزى كاتىپ بولغان.

دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا يۇقىرىقى رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئىسىن تۇردى، قۇربان تۇلۇم، تۇردى روزى، ئەمەت ھاجىم، قادىر خۇيسۇ، روزى مەممەت تاش، ئابدۇللا مۇدەررىس ئاخۇنۇم، ئىمىن رەئىس ئاخۇنۇم، سەيدى ئەلەم ئاخۇنۇم، قاسىم ئەلەم ئاخۇنۇم، مەتتوختى ئوسمار قاتارلىقلار سايلانغان بولۇپ، ئومۇمىي ئەزانىڭ 26 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ئومۇمىي ئەزا ئىچىدىن پارتىيىلىكلەر 16 نەپەر، پارتىيىسىزلەر 41 نەپەرنى، ئۇيغۇر 53 نەپەر، خەنزۇ 2 نەپەر، خۇيزۇ 1 نەپەر، مانجۇ 1 نەپەرنى؛ ئەر 56 نەپەر، ئايال 1 نەپەرنى تەشكىل قىلغان.

كېرىيە ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش 1965 ـ يىلى 12 ـ ئايغا كەلگۈچە ئۆزىنىڭ ئاساسىي فونكسىيىلىك رولىنى يىلدىن ـ يىلغا ياخشى جارى قىلدۇرۇپ، بەش نۆۋەتنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇشۇ قېتىملىق يىغىندىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي، مەدەنىيەت ئىنقىلابى باشلىنىپ، ئۇنىڭ زەربىسى تۈپەيلىدىن سىياسىي كېڭەش پالەچ ھالغا چۈشۈپ قېلىپ تاكى 1981 ـ يىلىغىچە پائالىيەت ئېلىپ بارالمىغان، سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىق ئەزالىرى، بولۇپمۇ پارتىيە سىرتىدىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلار ھەم ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار ئىلىم ئەھلىلىرى بىلەن بىر قاتاردا كۈرەش ـ پىپەن قىلىنىپ، سىياسىي كېڭەش «ئىسمى بار، جىسمى يوق» بىر ئورۇنغا ئايلىنىپ قالغان.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشكىمۇ ئوخشاشلا يېڭى باھار ئېلىپ كەلدى. «قېلىن مۇزلار» ئارقا - ئارقىدىن ئېرىدى. ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلقىنىڭ ئىختىساسلىق ۋەكىللىرى بولغان سىياسىي كېڭەش ئەزالىرىنىڭ قەلبى ھاياتبەخش نۇر ئىچىدە ئىللىدى.

6. سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتى (1981.6 —— 1984.6)

سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 - سانلىق يىغىنى 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 21 - كۈنىگىچە ناھىيىلىك پارتكوم يىغىن زالىدا داغدۇغىلىق ئېچىلىپ، ئۆزىنىڭ جەمئىيەتتىكى شانلىق ئوبرازىنى يېڭىۋاشتىن يەنە بىر قېتىم نامايان قىلدى.

يىغىنغا چوڭ - كىچىك 17 ساھەدىن ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ئەزالىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا 57 نەپەر كىشى، سىرتتىن 30 نەپەر كىشى بولۇپ جەمئىي 87 نەپەر كىشى قاتناشقان.

يىغىندا، ناھىيىلىك پارتكوم مۇئاۋىن شۇجىسى ئەيسا توختى ئېچىلىش نۇتقىنى، ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى يولداش مەتتوختى جامال ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتقا ۋاكالىتەن خىزمەت دوكلاتىنى سۆزلىگەن. مۇئاۋىن ھاكىم قاسىم توقسۇن يېپىلىش نۇتقى سۆزلىگەن. ئەزالار خىزمەت دوكلاتىغا قارىتا مۇناسىپ قارار ماقۇللىغان. ئەزالار ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1 - سانلىق يىغىنغا سىرتتىن قاتنىشىپ، ھاكىم ئىسمايىل تۇردىنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بەرگەن

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تارقىتىلىشى

دوكلاتىنى ھەم مالىيە ئىدارىسى، ئىككى مەھكىمە قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرىنى ئاڭلاپ قاراپ چىقىپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەرنى ياخشى ئورۇنلاشقا بەل باغلىغان.

يىغىن داۋامىدا، دېموكراتىك ئاساستا تولۇق كېڭىشىش ئارقىلىق، سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 73 نەپەر ئومۇمىي ئەزاسى ھەم بۇنىڭ ئىچىدىن 7 نەپەر رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس ۋە 21 نەپەر دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى سايلاپ چىقىلغان. ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى يولداش مەتتوختى جامال رەئىسلىككە، سوڭ سىدي (2 - سانلىق يىغىندا تولۇقلانغان)، ئەيسا توختى، ئىمىن رەئىس ئاخۇنۇم، تۇرسۇن قادىر، قاسىم توقسۇن، ۋاڭ شىنجۇڭ (2 - سانلىق يىغىندا تولۇقلانغان) قاتارلىقلار مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلانغان. مەتتۇرسۇن روزى كاتىپ بولغان. دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا يۇقىرىقى رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا مەتتۇرسۇن روزى، تۇردى روزى، خاسىيەتخان ئىبراھىم، ما سوڭيى، سەيدى ئىبراھىم، جۇبىڭيۇ، مەتروزى غازى، مەتتوختى ئوسمان، مەتىمىن خويجاڭ، ئابدۇللا مۇدەررىس، سەيدى ئەلەم، قاسىم ئەلەم، ئابلىز داموللام، باۋۇدۇنئاخۇنۇم تاغ، روزى قارىم، قاسىم سەيدۇللا قاتارلىقلار سايلانغان بولۇپ، ئومۇمىي ئەزالار سانىنىڭ 29 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ئومۇمىي ئەزالار ئىچىدىن پارتىيىلىكلەر 10 نەپەر، پارتىيىسىزلەر 63 نەپەرنى؛ ئۇيغۇر 64 نەپەر، خەنزۇ 7 نەپەر، خۇيزۇ 1 نەپەر، قازاق 1 نەپەرنى تەشكىل قىلغان.

مۇشۇ يىغىندىن كېيىنلا، ھەر قايسى يېزا - بازارلاردا سىياسىي كېڭەش ئەزالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئىمامدىن يۇقىرى بولغان دىنىي زاتلار قاتناشقان ئۆگىنىش گۇرۇپپىلىرى

قۇرۇلۇپ، نۆۋەتتىكى سىياسەتلەر ھەر ئىككى ھەپتىدە بىر كۈن ئۆگىنىلىپ، ئاما ئارىسىدا تەشۋىق قىلىنىپ، يانشى ئىزچىللىشىشقا تۆھپە قوشۇلغان.

7. سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتى (1984.6 —— 1987.4)

سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 - سانلىق يىغىنى 1984 - يىلى 6 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىن 24 - كۈنىگىچە كېرىيە ناھىيىلىك پارتكوم مەجلىسخانىسىدا ئېچىلغان.

يىغىنغا 14 ساھەدىن ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ئەزالىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا 73 نەپەر كىشى، سىرتتىن تەكلىپ بىلەن 20 نەپەر بولۇپ، جەمئىي 93 نەپەر كىشى قاتناشقان.

يىغىندا ھاكىم ئىسمايىل تۇردى ئېچىلىش نۇتقى سۆزلىگەن. ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قاسىم توقسۇن خىزمەت دوكلاتى بەرگەن، مۇئاۋىن رەئىس تۇرسۇن قادىر بېكىر - تەكلىپلەر خىزمىتى توغرىسىدا دوكلات بەرگەن. بۇ دوكلاتلارغا قارىتا مۇناسىپ قارار ماقۇللانغان. ئەزالار ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1 - سانلىق يىغىنىغا سىرتتىن قاتنىشىپ، ھاكىم ئىسمايىل تۇردىنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتىنى، مالىيە ئىدارىسى، ئىككى مەھكىمە قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ دوكلاتلىرىنى ئاڭلاپ مۇزاكىرە قىلغان.

يىغىن داۋامىدا، دېموكراتىك ئاساستا سايلام ئۆتكۈزۈش

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئارقىلىق، سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 7 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 77 نەپەر ئومۇمىي ئەزاسى ھەم بۇنىڭ ئىچىدىن 4 نەپەر رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس ۋە 24 نەپەر دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى سايلاپ چىقىلغان. يولداش ئىسمايىل تۇردى رەئىسلىككە، ۋاڭ شەنجۇڭ، ئىمىن رەئىس ئاخۇنوم، تۇرسۇن قادىر قاتارلىقلار مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلانغان. سەيدى ئىبراھىم كاتىپ بولغان.

دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا يۇقىرىقى رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، سى يۈڭلەي، قاسىم سەيدۇللا، راشىدىن ھاشىم، ۋاڭ جىنيۈەن، خۇاڭ گوچى، خاسىيەتخان ئىبراھىم، سەيدى ئىبراھىم، ماسۇڭيى، ئابدۇللا مۇدەررىس ئاخۇنوم، ئابلىز ئابدۇرېھىم، ئابلىز داموللام، ئابلىز ئاخۇنوم ئىمام، روزى قارىم، باۋۇدۇنئاخۇنوم تاغ، سەيدى ئەلەم ئاخۇنوم، قاسىم ئەلەم ئاخۇنوم، مەتسىدىق ئاخۇنوم تۆمۈرچى، مەمتىمىن يۈسۈپ، مەتوختى ئوسمان، ئوبۇلقاسىم روزى قاتارلىقلار سايلانغان، (بىر ئورۇن بوش قالدۇرۇلغان) بولۇپ، دائىمىي ھەيئەت ئەزالار ئومۇمىي ئەزانىڭ 31 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ئومۇمىي ئەزا ئىچىدىن پارتىيىلىكلەر 10 نەپەر، پارتىيىسىزلەر 67 نەپەرنى؛ ئۇيغۇر66 نەپەر، خەنزۇ 8 نەپەر، خۇيزۇ 1 نەپەر، مانجۇ 1 نەپەر، سالا مىللىتى 1 نەپەرنى؛ ئاياللار 6 نەپەر، ئەرلەر 71 نەپەرنى تەشكىل قىلغان.

يىغىندىن كېيىن ھەر قايسى يېزا ـ بازارلاردىكى ئۆگىنىش گۇرۇپپىلىرى يەنىمۇ مۇستەھكەملەنگەن ھەمدە شەھەرگە يېقىن بولغان ئالتەيېزا ـ بازاردىكى 20 نەپەر سىياسىي كېڭەش ئەزالىرىدىن تەركىب تاپقان مەركىزىي ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، ھەر 15 كۈندە بىر كۈن سىياسىي كېڭەشكە يىغىلىپ ئۆگىنىش ئېلىپ بارغان.

8. سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 8 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى (1987.4 —— 1990.8)

سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 8 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 ـ سانلىق يىغىنى 1987 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 11 ـ كۈنىگىچە ناھىيىلىك پارتكوم يىغىن زالىدا ئۆتكۈزۈلگەن.

يىغىنغا 12 ساھەدىن ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزالىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا، بۇ نۆۋەتلىك كومىتېتقا سايلام ئارقىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلماقچى بولغان 83 نەپەر كىشى ۋە تەكلىپ بىلەن قاتناشقانلار بولۇپ جەمئىي 95 نەپەر كىشى قاتناشقان.

يىغىندا، ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئىمىن رەئىس ھاجىم يىغىن ئېچىش نۇتقى سۆزلىگەن. ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى گاۋلىمىن تەبرىك سۆزى سۆزلىگەن. رەئىس ئىسمايىل تۇردى 7 ـ نۆۋەتلىك دائىمىي كومىتېتنىڭ خىزمەت دوكلاتىنى بەرگەن. مۇئاۋىن رەئىس تۇرسۇن قادىر ھاجىم 7 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتتىن بۇيانقى پىكىر ـ تەكلىپلەرنىڭ بېجىرىلىش ئەھۋالى توغرىسىدا، ئىمىن رەئىس ھاجىم مۇشۇ يىغىندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەكلىپلەرنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىش توغرىسىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى، ئوبۇلقاسىم روزى يېپىلىش نۇتقى سۆزلىگەن. ئەزالار ئىككى دوكلاتقا قاراپ چىقىپ مۇناسىپ قارار ماقۇللىغان. ئەزالار يەنە 10 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1 ـ سانلىق يىغىنىغا سىرتتىن قاتنىشىپ، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى يولداش ئابدۇراخمان قۇرباننىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتىنى ھەم مالىيە ئىدارىسىنىڭ دوكلاتىنى ۋە ئىككى مەھكىمىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرىنى ئاڭلاپ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

قاراپ چىققان.

يىغىن داۋامىدا، دېموكراتىك سايلام ئارقىلىق سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 8 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 83 نەپەر ئومۇمىي ئەزاسى (بىر ئورۇن كېيىن تولۇقلاشقا قالدۇرۇلغان) ھەم بۇنىڭ ئىچىدىن 6 نەپەر رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس ۋە 22 نەپەر دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى سايلاپ چىقىلغان. يولداش ئىسمايىل تۇردى رەئىسلىككە، چىڭ يۇەنشى، ئوبۇلقاسىم روزى، ئىمىن رەئىس ھاجىم، ئابلىز ھاجىم، تۇرسۇن قادىر ھاجىم قاتارلىقلار مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلانغان. ئابدۇللا تۇرسۇن كاتىپ بولغان. دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا يۇقىرىقى رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەر ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا مەتروزى باۋۇدۇن، قاسىم سەيدۇللا، ئابدۇللا تۇرسۇن، مەمتىمىن تۇرسۇن، راشىدىن ھاشىم، خاسىيەتخان ئىبراھىم، ئابدۇللا مۇدەررىس ھاجىم، روزى قاسىمئاخۇنۇم، ئابلىز ئابدۇرېھىم، باۋۇدۇنئاخۇنۇم تاش، سەيدى ئەلەم ئاخۇنۇم، قاسىم ئەلەم ئاخۇنۇم، مەتسىدىق ھاجىم، مەتتوختى ئوسمان، ئابدۇراخمان قارىيھاجىم قاتارلىقلار سايلانغان بولۇپ، ئومۇمىي ئەزانىڭ 8 .26 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان.

ئومۇمىي ئەزا ئىچىدىن پارتىيىلىكلەر 30 نەپەر، پارتىيىسىزلەر 52 نەپەر؛ ئۇيغۇر 73 نەپەر، خەنزۇ 7 نەپەر، خۇيزۇ 1 نەپەر، قازاق 1 نەپەرنى؛ ئەرلەر 75 نەپەر، ئاياللار 7 نەپەرنى تەشكىل قىلغان. يىغىندىن كېيىن رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس، دائىمىي ئەزا ھەم ئورگان كادىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغا ھالدا ① مىللىي، دىنىي، مۇھاجىرلار؛ ② مەدەنىي مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش؛ ③ سىياسىي قانۇن؛ ④ زىيالىيلار، پەن - تېخنىكا؛ ⑤ سودا ـ سانائەت، يەككە ئەمگەكچىلەر؛ ⑥ ئاممىۋى

تەشكىلاتلار؛ ⑦ پىكىر ـ تەكلىپلەر؛ ⑧تارىخىي ماتېرىياللار؛ ⑨ ئۆگىنىش، تەشۋىقات قاتارلىق توققۇز خىزمەت گۇرۇپپىسى قۇرۇپ خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرغان ھەمدە مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت قائىدىسىنى ئۆگىنىش ئارقىلىق كېرىيە ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت قائىدىسىنى تۈزۈپ يولغا قويغان. شۇنداقلا، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ (89) 15 ـ نومۇرلۇق تەستىق ھۆججىتىگە ئاساسەن ھەرقايسى يېزا ـ بازارلاردا سىياسىي كېڭەش خىزمىتى ئالاقىلىشىش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، سىياسىي كېڭەش خىزمىتىنى ئاساسىي قاتلاملارغىچە كېڭەيتىپ ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلغان.

9. سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 9 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى (1990.8 —— 1993.2)

سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 9 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 ـ سانلىق يىغىنى 8 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىدىن 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىگىچە ناھىيىلىك پارتكوم يىغىن زالىدا ئېچىلغان. يىغىنغا 12 ساھەدىن ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ئەزالىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا 82 نەپەر كىشى ۋە تەكلىپ بىلەن قاتناشقانلار بولۇپ جەمئىي 95 نەپەر كىشى قاتناشقان. يىغىندا، ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى يولداش گاۋلىمىن ئېچىش نۇتقى سۆزلىگەن. ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ رەئىسى ئىسمايىل تۇردى خىزمەت دوكلاتى بەرگەن.

مۇئاۋىن رەئىس ئوبۇلقاسىم روزى 8 ـ نۆۋەتلىك كومىتېت 1 ـ سانلىق يىغىنىدىن بۇيانقى پىكىر ـ تەكلىپلەرنىڭ بېجىرىلىشى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

توغرىسىدا دوكلات بەرگەن. يىغىن ئاخىرىدا ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى يولداش گاۋ لىمىن «پارتىيىنىڭ بىرلىكسەپ سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، كېرىيىنىڭ مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچ چىقىرايلى» دېگەن تېمىدا دوكلات بەرگەن. مۇئاۋىن رەئىس يۈسۈپ سالەي خۇلاسە سۆزى سۆزلىگەن. ئەزالار يىغىندىكى ئىككى دوكلاتقا قاراپ چىقىپ مۇناسىپ قارار ماقۇللىغان.

ئەزالار ناھىيىلىك 11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1 - سانلىق يىغىنىغا سىرتتىن قاتنىشىپ، ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى يولداش ئابدۇراخمان قۇربانىنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتىنى ھەم مالىيە ئىدارىسى، ئىككى مەھكىمە قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرىنى ئاڭلاپ قاراپ چىققان.

يىغىن داۋامىدا دېموكراتىك سايلام ئارقىلىق سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 82 نەپەر ئومۇمىي ئەزاسى (بىر ئورۇن بوش قالدۇرۇلغان) ھەم بۇنىڭ ئىچىدىن 7 نەپەر رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس ۋە 24 نەپەر دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى سايلاپ چىقىلغان. ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى يولداش گاۋ لىمىن رەئىسلىككە، مەتروزى باۋۇدۇن، يۈسۈپ سالەي، چېڭ يۈەنشى، ئىمىن رەئىس ھاجىم، ئابلىز ھاجىم، تۇرسۇن قادىر ھاجىم قاتارلىقلار مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلانغان. مەتروزى ئەخمەت كاتىپ بولغان.

دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا يىغىنقى رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا قاسىم سەيدۇللا، مەتروزى ئەخمەت، مەمتىمىن تۇرسۇن، راشىدىن ھاشىم، خاسىيەتخان

ئىبراھىم، ئابلىز ئابدۇرېھىم، ئىمىن ھاجىم شەيخ، مەتتوختى خەي‍ت ھاجىم، ئابلىز داموللا ھاجىم، ئىمىن ھاجىم، سەئىدى ئەلەم ھاجى، قاسىم ئەلەم ھاجىم، مەتسىدىق ھاجىم، ئابدۇراخمان قارىھاجى، ئوبۇلھەسەن تۇردى، تۇرنىسا رەخمىتۇللا، لۇك شياۋرۇڭ قاتارلىقلار سايلانغان (بىر ئورۇن بوش قالدۇرۇلغان). دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى ئومۇمىي ئەزالارنىڭ 29پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ئومۇمىي ئەزالار ئىچىدىن پارتىيىلىكلەر 31 نەپەر، پارتىيىسىزلەر 51 نەپەرنى؛ ئۇيغۇر 73 نەپەر، خەنزۇ 7 نەپەر، خۇيزۇ 1 نەپەر، قازاق 1 نەپەرنى؛ ئەرلەر 75 نەپەر، ئاياللار 7 نەپەرنى تەشكىل قىلغان.

يىغىندىن كېيىن رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس، دائىمىي ھەيئەتلەر ۋە ئورگان كادىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ①تەكلىپلەرنى بىر تەرەپ قىلىش؛ ②ئۆگىنىش، تەشۋىقات، مىللىي، دىنىي، مۇھاجىرلار؛ ③ مەدەنىي مائارىپ، سەھىيە، سىياسىي قانۇن، زىيالىيلار ۋە پەن - تېخنىكا، سودا - سانائەت، ئاممىۋى تەشكىلاتلار قاتارلىق ئۈچ ۋاقىتلىق خىزمەت كومىتېتى قۇرۇپ خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرغان.

1991 - يىلى 17 - يانۋاردا 2 - سانلىق دائىمىي ھەيئەتلەر يىغىنىدا سىياسىي كېڭەش كىرىيە ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ «سىياسىي جەھەتتە مەسلىھەتلىشىش، دېموكراتىك ئاساستا نازارەت قىلىش» توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى ماقۇللىنىپ، ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ (91) 16 - نومۇرلۇق تەستىق ھۆججىتى ئارقىلىق يولغا قويۇلغان.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

10. سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 10 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى (1993.2 —— 1997.12)

سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 10 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 ـ سانلىق يىغىنى 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 4 ـ كۈنىگىچە ناھىيىلىك پارتكوم يىغىن زالىدا ئۆتكۈزۈلدى.

يىغىنغا 10 ساھەدىن ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ئەزالىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا 82 نەپەر كىشى، تەكلىپ بىلەن 32 نەپەر [illegible] قوشۇلۇپ جەمئىي 114 نەپەر كىشى قاتناشتى. ۋىلايەتلىك سىياسىي كېڭەش خىزمەت كومىتېتىدىن مۇئاۋىن مۇدىر يولداش يۈۋېنرۇ باشچىلىقىدىكى ئۈچ نەپەر يولداشمۇ يىغىنغا قاتناشتى.

يىغىنغا ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى يۈسۈپ سالەي رىياسەتچىلىك قىلدى ھەم ئېچىلىش نۇتقى سۆزلىدى. ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى، سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 9 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ رەئىسى يولداش گاۋ لىمىن ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ تەبرىك تېلېگراممىسىنى ئوقۇپ ئۆتتى. يولداش يۈ ۋېنرۇ ۋىلايەتلىك سىياسىي كېڭەش خىزمەت كومىتېتى نامىدىن تەبرىك سۆزى سۆزلىدى. ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى يولداش قۇربان ناسىر ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى نامىدىن تەبرىك سۆزى سۆزلەپ ئۆتتى. مۇئاۋىن رەئىس مەتروزى باۋۇدۇن رەئىس گاۋ لىمىننىڭ ھاۋالىسىغا ئاساسەن خىزمەت دوكلاتى بەردى. مۇئاۋىن رەئىس يولداش يۈسۈپ سالەي پىكىر ـ تەكلىپلەر توغرىسىدا خىزمەت دوكلاتى بېرىپ ئۆتتى. مۇئاۋىن رەئىس

مەترۇزى باۋۇدۇن يىغىن ئاخىرىدا يېپىلىش نۇتقى سۆزلىدى. يىغىن ئاخىرىدا 9 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ رەئىسى يولداش گاۋ لىمىن مۇھىم سۆز قىلدى. ئەزالار يۇقىرىقى ئىككى دوكلاتقا قاراپ چىقىپ مۇناسىپ قارار ماقۇللىدى. ئەزالار ناھىيىلىك 12 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1 - سانلىق يىغىنىغا سىرتتىن قاتنىشىپ خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى يولداش مەتنىياز رەجەپنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتىنى ھەم مالىيە ئىدارىسى، ئىككى مەھكىمە قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرىنى ئاڭلاپ قاراپ چىقتى.

يىغىن داۋامىدا، دېموكراتىك سايلام ئارقىلىق سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 10 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 85 نەپەر ئومۇمىي ئەزاسىنى ھەم بۇنىڭ ئىچىدىن بەش نەپەر رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس ۋە 24 نەپەر دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرىنى سايلاپ چىقتى. يولداش يۇسۇپ سالەي رەئىسلىككە، چېڭ يۈەنشى، دىياۋ چەنسېڭ، ئابلىز ھاجىم، ئوبۇلھەسەن تۇردىلار مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى. مەترۇزى ئەخمەت كاتىپلىققا قويۇلدى.

دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا يۇقىرىقى رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا مەترۇزى باۋۇدۇن، ئەيسا ئىبراھىم، مەترۇزى ئەخمەت، ئابدۇۋەلى ئىمىن، خاسىيەتخان ئىبراھىم، لۇڭ شياۋرۇڭ، مەتتۇرسۇن سۇلايمان، تۇرنىسا رەھمىتۇللا، شي چىڭخۇا، تۇرسۇن قادىر ھاجىم، مەتتوختى خەلپەت ھاجىم، ئىمىن ھاجىم شەيخ، ئىمىن ھاجىم، مەتشىرا ھاجىم، ئابلىز داموللا ھاجىم، ئابدۇراخمان قارىھاجىم، دۆلەت ھاجىم، قاسىم ئەلەم ھاجىم، مەتكېرىم ھاجىم قاتارلىقلار سايلاندى. بۇ ئومۇمىي ئەزانىڭ 29 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

ئومۇمىي ئەزالار ئىچىدىن پارتىيىلىكلەر 32 نەپەر،

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

پارتىيىسىزلەر 53 نەپەرنى؛ ئۇيغۇر 74 نەپەر، خەنزۇ 9 نەپەر، قازاق 1 نەپەر، خۇيزۇ 1 نەپەرنى؛ ئەرلەر 77 نەپەر. ئاياللار 8 نەپەرنى تەشكىل قىلغان.

يىغىندىن كېيىن رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس، دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى ۋە ئورگان كادىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ①تەكلىپلەرنى بىر تەرەپ قىلىش؛ ② ئۆگىنىش، تەشۋىقات، مەللىي، دىنىي، مۇھاجىرلار؛ ③ پەن - تېخنىكا، مەدەنىي - مائارىپ، سەھىيە، تارىخىي ماتېرىياللار؛ ④ سىياسىي قانۇن، سودا - سانائەت، ئاممىۋى تەشكىلاتلار قاتارلىق تۆت ۋاقىتلىق خىزمەت گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرغان.

94 - يىلى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ «ھەرقايسى يېزا - بازارلاردا سىياسىي كېڭەش خىزمىتى ئالاقىلىشىش گۇرۇپپىسىنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقىپ، مۇستەھكەملەش» توغرىسىدىكى (94) 38 - نومۇرلۇق ھۆججىتىگە ئاساسەن 14 يېزا - بازاردا تەشكىلىي ئاپپاراتى بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان ئالاقىلىشىش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ، خىزمەتلەر ئەتراپلىق قانات يايدۇرۇلدى.

11. سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 11 - نۆۋەتلىك كومىتېتى (1997.12 ——)

سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 11 - نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 - سانلىق يىغىنى 1997 - يىلى 12 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىن 28 - كۈنىگىچە ناھىيىلىك پارتكوم يىغىن زالىدا ئۆتكۈزۈلدى.

يىغىنغا ناھىيە تەۋەسىدىكى ئون نەچچە ساھەدىن مۇشۇ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ئەزالىقىغا سايلام ئارقىلىق

ئورۇنلاشتۇرۇلماقچى بولغان 111 نەپەر كىشى، تەكلىپ بىلەن 29 نەپەر بولۇپ، جەمئىي 140 نەپەر كىشى قاتناشتى. ۋىلايەتتىن، ۋىلايەتلىك پارتكوم ھەيئىتى، ۋىلايەتلىك پارتكوم بىرلەشمە سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى يولداش تۇرسۇن توختى، ۋىلايەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى خىزمەت كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى يولداش لى گۇاڭچەن، ۋىلايەتلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى يولداش يۈ مىڭلىن قاتارلىقلار قاتناشتى. يىغىننىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يەنە ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى يولداش جۇرئەت مەتتىمىن، مۇئاۋىن ۋالىي ليۇ شىلى، ۋىلايەتلىك سىياسىي كېڭەش خىزمەت كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى يولداش گاۋ لىن قاتارلىق رەھبەرلەرمۇ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كېلىپ، ئەزالار بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ، سەمىمىي سۆھبەتلەشتى...

يىغىنغا ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى يولداش ئابدۇراخمان يۈسۈپ بىلەن جاۋ شىجەن رىياسەتچىلىك قىلدى. يىغىن ھەيۋەتلىك دۆلەت شېئىرى ساداسى بىلەن باشلاندى. ناھىيە رەھبىرى يولداش ئەيسا توختى ئېچىلىش نۇتقى سۆزلىدى.

ۋىلايەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى خىزمەت كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى يولداش لى گۇاڭچەن ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە قاتارلىق ۋىلايەتتىكى رەھبىرىي ئورگانلارغا ۋاكالىتەن، ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى يولداش لى بىڭ ناھىيىدىكى بەش رەھبەرلىك ئاپپاراتىغا ۋاكالىتەن تەبرىك سۆزى سۆزلىدى.

سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 10 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى يولداش يۈسۈپ سالەي خىزمەت دوكلاتى بەردى. مۇئاۋىن رەئىس يولداش ئابدۇراخمان يۈسۈپ پىكىر - تەكلىپلەرنىڭ بېجىرىلىشى توغرىسىدا خىزمەت دوكلاتى بېرىپ

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئۆتتى. ئەزالار يەنە ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى 13 - نۆۋەتلىك دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1 - سانلىق يىغىنىغا سىرتتىن قاتنىشىپ، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى يولداش ئابدۇللا قۇربانىنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتىنى ھەم مالىيە ئىدارىسى، ئىككى مەھكىمە قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرىنى ئاڭلاپ قاراپ چىقتى، ھەمدە يۇقىرىقى دوكلاتلارغا ئاساسەن بۇ نۆۋەتلىك يىغىننىڭ سىياسىي قارارىنى ماقۇللىدى.

يىغىن داۋامىدا، دېموكراتىك سايلام ئارقىلىق سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك 11 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 111 ئ- ئومۇمىي ئەزاسى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ھەم بۇنىڭ ئىچىدىن نەپەر دائىمىي كومىتېت ئەزالىرىنى ھەمدە دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى ئىچىدىن يەتتە نەپەر رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەرنى سايلاپ چىقتى. يولداش ئەيسا توختى رەئىسلىككە، جاۋ شىجەن، ئابدۇراخمان يۇسۇپ، لى چىڭخۇا، رېھىم نىياز، ئىمىن ھاجىم، مەتسىدىق ھاجىم قاتارلىقلار مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى

دائىمىي كومىتېتنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا يۇقىرىقى رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا سۇلتان ياقۇپ، مەتروزى ئەخمەت، ئابدۇلھېمىت قاسىم، مەتتۇرسۇن سۇلايمان، كېرىمۇللا، ۋاڭ يۇلىڭ، ئامىنەم رەجەپ، ئادىل ياسىن، تۇرسۇن قادىر ھاجىم، ئوبۇلھەسەن تۇردى، مەتكېرىم ھاجىم، ئابدۇلھېكىم خەلپىتىم، ئىمىن داموللام، رەجەپ ئاخۇنۇم، ئالاۋۇدۇن ئاخۇنۇم، دۆلەت ھاجىم، قاسىم قارىھاجىم، ئابدۇقادىر خەلپەت ھاجىم، مەتتۇرسۇن ھاجىم، ئابدۇباقى ھاجىم قاتارلىقلار سايلاندى. بۇ ئومۇمىي ئەزانىڭ 24.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

ئومۇمىي ئەزالار ئىچىدە پارتىيىلىكلەر 44 نەپەر،

پارتىيىسىزلەر 67 نەپەرنى؛ ئۇيغۇر 91 نەپەر، خەنزۇ 17 نەپەر، قازاق 1 نەپەر، خۇيزۇ 1 نەپەرنى؛ ئەرلەر 98 نەپەر، ئاياللار 13 نەپەرنى تەشكىل قىلدى. مەدەنىيەت قۇرۇلمىسى جەھەتتە، ئالىي تېخنىكوم سەۋىيىسىدىكىلەر 33 نەپەر، ئوتتۇرا تېخنىكوم 14 نەپەر، تولۇق ئوتتۇرا 10 نەپەر، تولۇقسىز ئوتتۇرا 13 نەپەر، باشلانغۇچ 41 نەپەرنى تەشكىل قىلىدۇ.

يىغىن ئاخىرلاشقاندا، 11 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ رەئىسى يولداش ئەيسا توختى يېپىلىش نۇتقى سۆزلىدى. ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس، دائىمىي ھەيئەت ئەزالار ۋە ئورگان كادىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا؛ ①تەكلىپلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، ئورگان خىزمىتى؛ ② ئۆگىنىش، تەشۋىقات، مىللىي، دىنىي، مۇھاجىرلار؛ ③ پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىي ـ مائارىپ، سەھىيە، تارىخىي ماتېرىياللار؛ ④ سىياسىي قانۇن، سودا ـ سانائەت، ئاممىۋى تەشكىلاتلار قاتارلىق تۆت خىزمەت گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، كونكرېتنى خىزمەت تەقسىماتى قىلىپ، خىزمەتلەر ئەتراپلىق قانات يايدۇرۇلدى.

ئومۇمەن، سىياسىي كېڭەش كېرىيە ناھىيىلىك كومىتېتى بارلىققا كەلگەن 40 نەچچە يىلدىن بۇيان ناھىيىلىك پارتكومنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك سىياسىي كېڭەش كومىتېتلىرىنىڭ ھەر جەھەتتىن يېتەكلىشى ئارقىسىدا، ئۆزىنىڭ «ئىختىساسلىقلار ئائىلىسى» ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئەۋزەللىكىنى ئۈزلۈكسىز جارى قىلدۇرۇپ، ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىن بولغان ئەزالارنى پائال ھەرىكەتلەندۇرۇپ، پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى چوڭقۇر ئۆگىنىپ، كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلىپ، ئىزچىللاشتۇرۇش داۋامىدا تەجرىبىلەرنى ئۈزلۈكسىز يەكۈنلەپ، نۆۋەتتىكى ۋەزىيەت ھەم ۋەزىپىلەرنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرگە تورىسى

تەلەپ ـ ئېھتىياجىغا جىددىي ماسلىشىپ، «مەسلىھەتلىشىش، نازارەت قىلىش» فۇنكسىيىسىنى ناھىيىمىزنىڭ ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلدۇرۇپ، پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ ھەم ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلقىنىڭ قىزغىن ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ كەلمەكتە.

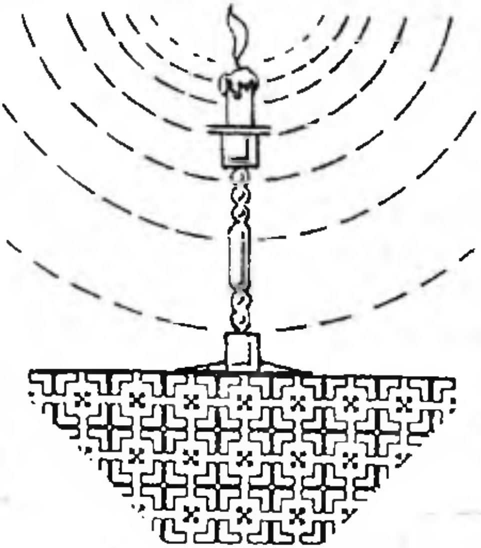

كېرىيە تارىخىدىكى چولڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى

مەتكېرىم ئىسمايىل

بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىللار ئىلگىرى كېرىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى (هازىرقى پۇلۇ ئەتراپى) ۋە تۆۋەن ئېقىنلىرىدا ئىپتىدائىي ئەجدادلىرىمىز ياشىغان. باش كالڭ سۆلاق ئىنچىكە تاش قورال ئىزىنىڭ بايقىلىشى بۇنىڭ ماددىيپاكىتىدۇر.

تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1 ـ، 2 ـ ئەسىرلەردە كېرىيەدە ياشىغان يەرلىك خەلق تەرىپىدىن كېرىيە دۆلىتى قۇرۇلغان. تېررىتورىيىسى هازىرقى كېرىيە، چىرا بوستانلىقىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. دۆلەت مەركىزىدە 2173 تۈتۈن، 7251 نوپۇس، 1760 ئەسكىرى بولغان («خەننامە» دىن).

مىلادى 1 ـ، 2 ـ ئەسىرلەردە كېرىيەدە بۇددا دىنى ئومۇملاشتى، مانى دىنى ئېتىقادتىن قالدى (بۇ پىكرىمىزنى كېرىيەنىڭ ئاق رومىلى ۋە كىچىك تەلپىكىدىن تەھلىل قىلىپ ئاساسلىيالايمىز، چۈنكى ئاق كىيىم كىيىش، ئاق رومال ئارتىش مانى دىنىي مۇخلىسلىرىغا خاس دىنى ئۆرپ ـ ئادەت؛ كىچىك تەلپەك ـ كونۇس شەكىللىك باش كىيىمى كىيىدىغان ئەجدادلىرىمىز ساكلاردىن قالغانمۇ ياكى بۇددانىڭ تورمەك ئېچىنىڭ سىمۋولىمۇ؟ بۇنى تەتقىق قىلىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ).

مىلادى 6 ـ، 7 ـ ئەسىرلەرگىچە كېرىيە دۆلىتى نىسپىي مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ كەلدى. قىسمەن ۋاقىتلاردا ئۇدۇنغا ياكى پىشامشانغا تەۋە بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

مىلادى 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دىنى كېرىيەگە غەربتىن قارخانىلار شاھزادىسى يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئۇرۇش بېسىمى بىلەن، شىمالدا قارلۇق ئىسلام ئەسكەرلىرىنىڭ قىستاپ كىرىشى بىلەن ئومۇملاشتى. قارلۇق قەبىلىسىدىن كەلگەن كۆچمەنلەر كېرىيەدە يەرلىشىپ قالدى.

مىلادى 13 - ئەسىردە مەشھۇر سايياھ ماركوپولو كېرىيەدىن ئۆتتى ۋە كېرىيەنى «Pein» (پېئىن) دەپ ئاتىدى. ئۆز ساياھەت خاتىرىسىگە كېرىيە ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتلارنى يازدى.

مىلادى 1591 ـ، 1592 ـ يىللىرى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇللاخان ئوغلى ئەبەيدۇللا خاننى خوتەنگە ئامبال قىلىپ تەيىنلىدى. جۇڭغار موڭغۇللىرى كېرىيەنى بېسىۋالدى.

مىلادى 1761 ـ يىلى كېرىيە، قاراقاش، يورۇڭقاش، چىرا ۋە تاغ (چىرا تاغ رايونى) قاتاردا 23 كىچىك شەھەرنىڭ بىرى بولدى.

1884 ـ يىلى كېرىيەدە ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، ئايرىم ئامبال قويۇلدى. نىيا، چىرا ناھىيىلىرىمۇ كېرىيەگە قارىدى.

1890 ـ يىلى چار روسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتى خوتەندە كان تەكشۈردى. خوتەندىن كېرىيەگىچە ئۈچ ئالتۇن كېنىنى پىلانغا كىرگۈزدى. كېرىيەنىڭ شەرقىدە بەش ئالتۇن كان، تاغنىڭ جەنۇبىدىن بىر ئالتۇن كان ـ جەمئىي توققۇز ئالتۇن كاننى بايقىدى.

1904 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئەنگلىيىلىك ئارخېئولوگ ستەيىن كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قارادۆڭ خارابىسىدە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ باردى. كېرىيەدىن ئادەم ياللىدى، كېرىيە ئامبىلى بىلەن خاتىرە سۈرەتكە چۈشتى.

1909 ـ يىلى ياپونىيىلىك جى رۇيچاڭسىنىڭ كېرىيەگە

كېلىپ، كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ، ئىككى قېتىم جەنۇبقا يۈرۈپ قاراقۇرۇم تاغلىرى ئارىسىغا كىرىپ، تىبەتنىڭ شىمالى ئارقىلىق گەنسۇغا قايتتى.

1912 - يىلىدىن 1913 - يىلىغىچە خوتەن، كېرىيە، لوپ ناھىيىلىرىدە ۋابا پەيدا بولۇپ، كۆپلىگەن ئاھالە ئاغرىق - سىلاق دەستىدىن ھاياتىدىن ئايرىلدى.

1918 - يىلى ياڭ زېڭشىن كېرىيە ناھىيىسىدە قاشتېشى كانىنى ئېچىشقا تەييارلاندى.

1916 -، 1917 - يىللىرى كېرىيەدە بىر قىسىم چەت ئەللىك سودىگەرلەر پەيدا بولدى. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدا كېرىيەدە 60 تىن ئارتۇق ئەنگلىيىلىك، 400 دىن ئارتۇق روسىيىلىك سودىگەر بار ئىكەن.

1927 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت كېرىيە، لوپ، قاراقاش، چىرا قاتارلىق جايلاردىكى ئالتۇن كانلىرىدا ئۆز ئالدىغا ئالتۇن قېزىشنى قويۇۋەتتى.

1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قاراقاش ناھىيىسىدىن كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى چاقماق تېزلىكىدە ئۇلغىيىپ، بىر ھەپتىگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە خوتەننى ئىشغال قىلدى. كېرىيەدىمۇ ئابدۇلخەۋەر ھاجى، سۇپى بەگ قاتارلىق كىشىلەر قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، گومىنداڭنىڭ كېرىيەدىكى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، خوتەن ئىنقىلابىغا ئاۋاز قوشتى.

1934 - يىلى 10 - ئايدا ما خوسەن باندىتلىرى كېرىيەنى بېسىۋالدى.

1935 - يىلى سوۋېتلىك تۆت نەپەر مۇتەخەسسىس «ئورال» ماركىلىق ماشىنىدا ئولتۇرۇپ، كىنو قويۇش ئەسلىھەلىرىنى

ئۇيغۇر كىتاب تورىچكىسى
www.uyghurkitap.com

ئېلىپ كېلىپ، كېرىيەدە تۇنجى قېتىم كىنو قويدى.

1937 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا مەۋلانوپ باشچىلىقىدىكى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ما خوسەننىڭ قولىدىن كېرىيەنى قايتۇرۇۋالدى.

1947 - يىلى سايلام مەزگىلىدە ئارمىيىدە تۇرۇشلۇق گومىنداڭچىلار بىلەن زىيالىيلار ئارىسىدا توقۇنۇش يۈز بەردى. گومىنداڭچىلار سۇيىقەستلىك ھەرىكەت پىلانلاپ، قانلىق ۋەقەنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

1947 - يىلىنىڭ بېشىدا ئومۇمىي سايلام ئارقىلىق ئىسمايىل خان كېرىيەنىڭ ھاكىمى بولۇپ سايلاندى.

1949 - يىلى 12 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيە 2 - جۈن 5 - دېۋىزىيە 15 - تۇەن تەكلىماكان ئارقىلىق خوتەنگە كىردى. شۇنداقلا 15 - تۇەننىڭ بىر قىسمى، مىللىي ئارمىيە 39 - پولكىنىڭ بىر قىسمى غەربتىن كېرىيەگە يۈرۈش قىلدى. خەلق ئازادلىق ئارمىيە خې جاسەن مۇستەقىل دېۋىزىيىسى چەرچەن ئارقىلىق كېرىيەگە ئورۇنلىشىپ، تىبەتكە يۈرۈش قىلىش تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى ھەم كېرىيە ئارقىلىق يول تۈزۈپ، تىبەتكە يۈرۈش قىلدى. ئىسمايىلخان تىنچ يول بىلەن ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈپ بەردى.

1950 - يىلى 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى خوتەن مەمۇرىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، كېرىيە ناھىيىسى بۇ مەھكىمە تەركىبىگە كىردى. 4 - ئايدا ھەر قايسى ناھىيىلەردە ناھىيىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. شۇ قازىلىك كېرىيە ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى، مۇتەللىپ تۇردىيوپ ھاكىم، شۇ چىنجاڭ مۇئاۋىن ھاكىم، ئوسمان تۇردى ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولدى.

1951 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى چۈشتىن ئىلگىرى سائەت 9 دىن 50 مىنۇت ئۆتكەندە، كېرىيەنىڭ تېغىدىكى سۇ باش دېگەن يەرنىڭ جەنۇبىي، كوئىنلۇن داۋىنىنىڭ غەربىي جىلغىسىدا يانار تاغ پارتلاش ۋەقەسى يۈز بەردى. پارتلاشقا باشلىغاندا، قاتتىق ئاۋاز بىلەن تاغ چوققىسىدىن غايەت زور ئىس ـ تۈتەك كۆتۈرۈلدى. كېيىن يەنە ئۈچ قېتىم پارتلىدى. ھەر قېتىملىق پارتلاش پەقەت بىر نەچچە مىنۇت داۋام قىلغاچقا، ئىس ـ تۈتەكىنلا كۆرگىلى بولدى. كېيىن بىر قانچە كۈنگىچە بۇ ئىس توختىمىدى.

1955 ـ يىلى 9 ـ ئايدا كېرىيە 1 ـ ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلۇپ، نىيا، كېرىيە، چىرا ناھىيىلىرىدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى.

1958 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى «قىزىلبايراق» يېزىسىدىكى ئەمگەك① نەمۇنىچىسى قۇربان تۇلۇم بېيجىڭغا بېرىپ، ماۋ جۇشىنى كۆردى. مۇخبىر بۇ كۆرۈنۈشنىڭ فوتو سۈرىتىنى تارتىۋالدى. بۇ فوتو سۈرەت «خەلق گېزىتى» دە خەۋەر بىلەن بېسىلدى.

«چولڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە، 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم قارار ماقۇللاپ، 1958 ـ يىللىق 10 مىڭ توننا پولات ـ تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئېلان قىلدى ۋە ئۈچ پولات تاۋلاش بازىسىنى بېكىتتى. كېرىيە، لوپ، چىرا قاتارلىق ئۈچ ناھىيە بىرىنچى پولات تاۋلاش بازىسى قىلىپ بېكىتىلدى.

1959 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى تۇنجى قېتىملىق ناھىيە دەرىجىلىك «يېزا ئىگىلىكىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ باھالاش» ئاخىرلاشتى. بۇ قېتىم يەتتە ناھىيە، 22 يېزا ئېكسكۇرسىيە قىلىندى. كېرىيە ناھىيىسى قىزىل بايراققا ئېرىشتى.

① قىزىلبايراق يېزىسى ـ ھازىرقى شەنبە بازار يېزىسى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

1959 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى «خوتەن» (和阗) ۋە «كېرىيە» (于阗) نىڭ خەنزۇچىسى « 和田 » ۋە « 于田 » گە ئۆزگەرتىلدى.

1960 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ۋىلايەت يورۇڭقاش، قاراقاش، كېرىيە دەريا ۋادىلىرىدا 10 بوز يەر ئېچىش ئۆتكىنىنى بېكىتتى. «يېرىم يىل ئىچىدە ۋىلايەت بويىچە 1 مىليون مو بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلدى» دېگەن مۇبالىغىچىلىك ئاخباراتى ئېلان قىلىندى.

1958 ـ يىلى قىشتا كېرىيە ناھىيىدە كوئېنلۇن ئۆستىڭى، نۇرمۇھەممەت ئېلىش بېشى قاتارلىق سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرى ياسىلىشقا باشلىدى.

1965 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى جياڭسۇدىن تۇنجى تۈركۈم زىيالىي ياشلار خوتەنگە كەلدى. 31 ـ كۈنى بۇلارنىڭ بىر بۆلىكى «يېڭىباغ» دېھقانچىلىق مەيدانىغا[①] كەلدى.

1966 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ۋىلايەتتە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. كېرىيەدىمۇ بۇنىڭ تارماق گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

1967 ـ يىلى 11 ـ، 12 ـ ئايلاردا كېرىيەدە «قىزىل قوغدىغۇچىلار» تەشكىلاتى قۇرۇلدى.

1968 ـ يىلى ۋىلايەتتىن شەرققە ۋە غەربكە 12 يوللۇق تېلېفون قوبۇل قىلىش ئاپپاراتى ئورنىتىلدى. كېرىيە، گۇما، نىيە ئۈچ ناھىيىدە تارقىتىش پونكىتى قۇرۇلدى.

1973 ـ يىلى 3 ـ ئايدا كېرىيە پۇلۇ كۆمۈر كېنىدا گاز پارتلاپ كېتىش ۋەقەسى يۈز بېرىپ، 21 نەپەر ئادەم ئۆلدى.

1971 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى خوتەن ۋىلايەتلىك

① يېڭىباغ دېھقانچىلىق مەيدانى ـ ھازىرقى يېڭىباغ يېزىلىق پارتكوم ئورۇنلاشقان ئورۇننىڭ ئەتراپى.

«7 ـ ماي» كادىرلار مەكتىپى كېرىيەنىڭ يېڭىباغ دېھقانچىلىق مەيدانىدا قۇرۇلۇش يىغىنى ئۆتكۈزدى.

1977 ـ يىلى 11 ـ ئايدا كېرىيە بوستان شالىلىق رايونىدىن مول ھوسۇل ئېلىندى. ستاتىستىكىغا قارىغاندا، 1 ـ ئومۇمىي مەھسۇلات تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە 500 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، مو بېشى ئوتتۇرىچە مەھسۇلاتى 1000 جىڭغا يەتكەن ئەترەتلەر ۋە «خۇاڭخېدىن ئۆتكەن» ئەترەتلەر مەيدانغا كەلدى.

1983 ـ يىلى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ قازناق بۇتخانا خارابىسىدە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بېرىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي بۇ قېزىشقا مەسئۇل بولدى.

1988 ـ يىلى ۋالىي غوپۇر ئابدۇللا كېرىيە دەرياسى بويىدا بىر قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، دەريا بويى خەلقىگە ئەمەلىي ياردەملەرنى بەردى.

1989 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى دەريا بويى يېزىسى قۇرۇلۇپ، بۇ يېزىنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ، سودا، قاتناش ئىشلىرى راۋاجلاندۇرۇلدى.

1989 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى تۆمۈر داۋامەت قاتارلىق رەھبەرلەر دەريا بويى يېزىسىنى كۆزدىن كەچۈردى.

1989 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىن 10 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىگىچە كېرىيە دەريا ۋادىسىنى ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش ئەترىتى دەريا بويىدىكى مارجانلىق ۋە پۇلۇنىڭ شىمالىدىكى باش كەڭسۇلاق ئىنچىكە تاش قورال ئىزىنى تاپتى.

1993 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ۋە 1994 ـ يىلى 10 ـ ئايدا جۇڭگو ـ فرانسىيە كېرىيە دەريا بويىنى تەكشۈرۈش ئەترىتى كېرىيە دەريا بويى يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى قارادۆڭ خارابىسىدە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش، تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

www.uyghurkitap.com

于田文史资料

中国人民政治协商会议于田县委员会文史资料室编
地址:于田县新城路2号　　邮编:848400

乌鲁木齐福利印刷厂印刷
32开本　　数量:4000
2000年11月第1版　2000年11月第1次印刷

新疆维吾尔自治区内部资料准印证(2000)467号